

sociologický časopis

5

ROČNÍK 22

1986

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Hlavní rysy stavu společenského vědomí naší společnosti ● Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum a formování ● K interpretaci pojmu „politická kultura“ ● Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské praxe ● Aktuální úkoly výchovy socialistické osobnosti ● K sociologickému zkoumání

duchovních procesů jako momentů intenzifikace socialistického životního způsobu ● Stav politického vědomia družstevných rolníků ● Možnosti zjišťování a měření negativních jevů ve vědomí lidí ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie 5

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 24 93 91-5, 1. 331, 333

Obsah č. 5/1986

K monotematickému číslu o společenském vědomí

STATI

- Zich F.: Hlavní rysy stavu společenského vědomí naší společnosti 434
- Brychnáček V. — Cechák V.: Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum a formování 450
- Stena J.: K interpretácii pojmu „politická kultura“ 459
- Čápková S. — Hrzal L.: Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské praxe 472
- Formánek M.: Aktuální úkoly výchovy socialistické osobnosti 478
- Hahnová T.: K sociologickému zkoumání duchovních procesů jako momentů intenzifikace socialistického životního způsobu 496
- Zima J. — Varga V.: Stav politického vědomí družstevních rolníků 506

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Kunstová A.: Možnosti zjišťování a měření negativních jevů ve vědomí lidí 514

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Hartl J. — Večerník J.: Sociálně třídní diferenciace v subjektivní reflexi 526

RECENZE

- Hanousek E.: A. K. Uledov, Obščestvennaja psichologija i ideologija 537
- Kučera S.: J. Slunéčková, Právní vědomí 540
- Václavík P.: Teoretické a metodologické přístupy ke zkoumání socialistického společenského vědomí 543
- Semela M.: Dialektika objektivních podmínek a subjektivního faktoru ve formování osobnosti rozvinuté socialistické společnosti 544

ZPRÁVY A INFORMACE

- Brychnáček V. — Cechák V.: Výzkum socialistického společenského vědomí 548
- Ražnok J.: Zkoumání stavu společenského vědomí 554
- Vybraná literatura k problematice společenského vědomí 556

K monotematickému číslu o společenském vědomí

Formování socialistického obsahu společenského vědomí všech tříd a sociálních skupin je složitý, vnitřně strukturovaný a rozporný proces, jenž je trvalým předmětem zájmu řídicích společenských subjektů. Na XVII. sjezdu Komunistické strany Československa uvedl soudruh Gustáv Husák: „Nezbytnost urychleného přechodu naší ekonomiky na cestu intenzifikace — to je vpravdě revoluční úkol, který je v dnešní době svým historickým významem tak závažný, jako byla v minulosti socialistická industrializace a kolektivizace zemědělství. Je to úkol, který je spjat s velkým zápasem za změnu myšlení a celkové psychologie člověka“ [Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu Komunistické strany Československa. Praha, Svoboda 1986, s. 32]. To vyžaduje zkvalitnění všech metod ideologické práce, a to na základě ověřeného poznání reálného stavu společenského vědomí.

Společenské vědomí je proto předmětem systematického výzkumu. V minulém pětiletém období bylo zkoumáno v nosném směru státního plánu základního výzkumu i v řadě dalších samostatných výzkumů.

Toto monotematické číslo Sociologického časopisu uvádí vybrané poznatky, které byly získány zejména v rámci hlavního úkolu VIII-6-3 SPZV *Stav společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin*. Řešení tohoto úkolu bylo založeno na rozsáhlých empirických výzkumech, které organizovala řešitelská pracoviště, a na využití dalších konkrétních poznatkových zdrojů, zejména výzkumů veřejného mínění a některých sociologických výzkumů.

Poznání stavu a vývoje společenského vědomí a formování jeho socialistické povahy představuje mimořádně složitý komplex problémů. Ukázalo se, že mnohé, zejména metodologické otázky jsou zatím nedorozřešeny, vyžadují další rozbor a diskusi. Proto jsou do monotematického čísla zařazeny stati, které se zabývají některými otázkami obsahu hlavních používaných pojmů a kategorií, dále stati, které ukazují širší souvislosti procesů formování společenského vědomí a jejich místa v celkovém duchovním životě socialistické společnosti. Dosažené závěry, jak jsou dále prezentovány, nelze proto považovat za definitivní. Jsou spíše hypotetickým shrnutím poznatků jedné výzkumné etapy a vyžadují další prohloubení a ověření.

Výchova socialistického uvědomělého člověka vyžaduje, aby vědecký výzkum společenského vědomí postupně pronikal do větší hloubky procesů jeho formování, aby umožňoval posuzovat účinnost působení jeho hlavních faktorů a dával podněty pro jejich zdokonalování. I pro tuto oblast platí slova uvedená M. Gorbáčovem na XXVII. sjezdu KSSS: „Doba vyžaduje, aby společenské vědy široce vycházely vstříc konkrétním potřebám praxe, aby společenskovědní pracovníci citlivě reagovali na změny v životě, aby bedlivě sledovali nové jevy a vyvozovali závěry, které by pomohly správně usměrňovat praxi“ [Politická zpráva ÚV KSSS. Praha, Svoboda 1986, s. 83].

Široce založený výzkum společenského vědomí pro příští pětiletku vytváří předpoklady pro to, aby dosažené poznatky — z nichž některé v tomto čísle Sociologického časopisu předkládáme k veřejné diskusi — byly prohlubovány a precizovány pro účinné obohacení řídicích procesů v oblasti formování socialistické osobnosti.

Redakční rada

Hlavní rysy stavu společenského vědomí naší společnosti

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

Budování rozvinuté socialistické společnosti zahrnuje i procesy formování socialistického vědomí. Vznik socialistického vědomí je významným kvalitativním zlomem ve vývoji vědomí společnosti, je novou etapou myšlení a jednání lidí. Náročnost a komplexnost procesů vytváření socialistického společenského vědomí vyžaduje neustálou pozornost všech řídicích složek společnosti.

Společenské vědomí celkově odráží vývoj všech složek společnosti i všechny vnější vlivy, zpětně ovlivňuje jednání a aktivitu lidí. Vyžaduje proto hluboké pochopení zákonitostí jeho tvorby. Soustředěná pozornost naší společenské vědy zaměřená v sedmé pětiletce na celou sféru společenského vědomí přinesla řadu zajímavých poznatků a významně posunula naše znalosti nejen o stavu, ale také o faktorech a mechanismech jeho utváření a působení. Tato stať je zaměřena na charakteristiku stavu rozvoje společenského vědomí na základě poznatků, které byly získány při řešení hlavního úkolu Státního plánu základního výzkumu VIII-6-3 *Stav rozvoje společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin*.

Metodologické otázky výzkumu společenského vědomí

Důležitým úkolem, jenž musel být řešen paralelně se zkoumáním konkrétního stavu vědomí, bylo objasnění některých metodologických otázek, spojených zejména s pojmovou a terminologickou nejasností celé sféry společenského vědomí. Nejsou-li vymezeny (alespoň pracovní) základní pojmy, není možné provádět smysluplné empirické výzkumy, nelze interpretovat empirický materiál ani zobecňovat dílčí poznatky. Hlavní problém spočívá v tom, že sféra společenského vědomí je zkoumána z různých pohledů, daných specifikou jednotlivých věd, a její složitost je postihována různými pojmy a specifickými „řezy“, které dohromady netvoří dostatečně konzistentní celek. Společenské vědomí je popisováno a zkoumáno z hlediska jednotlivých forem (druhů), sfér, úrovní, typů, stavů apod. Jinými slovy, společenské vědomí není chápáno jako relativně ucelený, organicky se vyvíjející a fungující systém, ale jako soubor historicky vzniklých relativně samostatných strukturních pohledů. Tato situace značně komplikuje možnosti poznání a vytváří potíže i při cílevědomém řízení procesů formování socialistického společenského vědomí.

Při výzkumu, který se podřizuje takto mechanicky rozčleněnému společenskému vědomí, je obtížné dosáhnout relativně celistvého pohledu na stav a dynamiku jeho vývoje, který je důležitý pro politickopraktické účely.

Společenské vědomí není prostou sumací forem, sfér či úrovní, není ani sumací vědomí tříd či sociálních skupin, ale specifickým dynamickým systémem, relativně samostatnou kvalitou. Jeho jednotlivé komponenty (formy, úrovně atd.) jsou vůči sobě v složitém vzájemně podmíněném a komplementárním vztahu; při dlouhodobě určující roli takových forem vědomí, které vyjadřují základní životní procesy (ekonomické, politické) se vyznačují rozdílnou vahou

v závislosti na konkrétně historických podmínkách (1). Poznání této konstelace je předpokladem pochopení reálného stavu společenského vědomí konkrétně historicky dané společnosti.

Určité možnosti pro sjednocení různých pohledů na společenské vědomí, pro překonání strukturního přístupu, tedy dává pojem *stav společenského vědomí*. Pro naši práci jsme převzali vymezení A. K. Uledova. Chápe stav společenského vědomí jako relativně *ustálenou konstelaci* hlavních konstitutivních složek společenského vědomí, platnou pro určitý časový úsek. Vztahuje se vždy na určitého, konkrétně historicky daného, sociálního nositele, tj. na společnost jako celek, třídu, sociální skupinu i jednotlivce (neboť individuální vědomí chápeme jako specifiku a modifikovanou extenzi společenského vědomí) [Uledov 1975: 263].

Podle našeho soudu kategorie „stav společenského vědomí“ je relativně nejúplnějším (syntetickým) vyjádřením konkrétně historické situace v této oblasti (2).

Určit stav společenského vědomí znamená poznat,

1. podstatné složky společenského vědomí daného nositele,
2. jejich vzájemný vztah, strukturu,
3. celkovou povahu této konstelace, tj. kvalitu posuzovanou z hlediska dynamických progresivních společenských procesů.

Dalším metodologickým problémem výzkumu společenského vědomí je v objasnění, kdo je jeho konkrétním nositelem. Stojíme před otázkou, zda společenské vědomí je totéž co vědomí společnosti. A. K. Uledov, jehož práce jsou pro výzkum oblasti společenského vědomí mimořádně cenné, se domnívá, že jde o dva pojmy vyjadřující určitý rozdíl: „Pojem *společenské vědomí* je vypracován pro vyjádření duchovní skutečnosti jako odrazu společenského bytí, tj. duchovního, odvozeného od existence jevu. Obsah pojmu „vědomí společnosti“ představuje především útvary lišící se podle subjektu (vědomí třídy, vědomí národa, vědomí lidu, nebo např. vědomí pracovního kolektivu a dalších skupin lidí), podle rozšíření v rámci pospolitosti (speciální a masové vědomí), podle konkrétního zaměření (světonázorové mínění, duchovní klima, sociální normy, tradice atd.)“ [Uledov 1985: 47]. Autor se zabývá touto problematikou v souvislosti s otázkou vnášení vědomosti do společnosti. Uvádí, že rozlišení pojmu „společenské vědomí“ a „vědomí společnosti“ nenašlo v literatuře zatím širší uplatnění. Ovšem používá-li se jen pojmu společenské vědomí pro všechny situace, je to nedostatečné a přináší to řadu potíží. S tímto názorem je třeba souhlasit. Zvláště při sociologickém výzkumu společenského vědomí je nezbytné přesně identifikovat právě jeho nositele, tj. společnost, národ, třídy, skupiny, jednotlivce, a určit zda zkoumáme jeho obsah, strukturu, vývoj, stav, vztah ke konkrétnímu jednání atd. To umožňuje, aby bylo současně zkoumáno bytí sociálního nositele, jeho objektivní determinovanost, souvislosti a podmínky existence. Právě v tomto sjednocení zkoumání základových a nadstavbových aspektů, bytí a vědomí, objektivní a subjektivní stránky existence sociálních útvarů podle našeho soudu spočívá specifika i potence sociologického poznání společenských jevů.

Tradiční zaměření společenskovědního výzkumu vědomí, jdoucí zpravidla po linii jednotlivých forem, sfér, či úrovní společenského vědomí, má jistě svoji

(1) Pokus o ujasnění vzájemného vztahu pojmů forma, sféra, úroveň, typ. stav. Viz. F. Zich: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

(2) Kategorie „stav“ je často používána ve vědecké práci. Vyjadřuje moment pohybu, relativní klidovost určitého procesu. Stav jevu vyjadřuje jak jeho vnitřní pohyb, tak jeho souvislosti s ostatními jevy. Viz. např. V. I. Kenčin: *Katégoria „sosto-janija“ v naučnom poznaniij*. Moskva, Vysšaja škola 1983.

oprávněnost. Časté abstrahování od dalších aspektů vědomí reálných nositelů či soustředění výzkumu jen na obsahovou a formální stránku určité oblasti společenského vědomí však nepřináší mnoho prakticky užitečných poznatků. Prakticky užitečné jsou právě ty poznatky, které vypovídají o stavu vědomí reálných nositelů a o jeho bezprostřední souvislosti s jejich aktivitou. Toto „činné vědomí“ sociálních nositelů se vyznačuje uceleností, integrovaností, která je dána zaměřeností nositele v souladu s uspokojováním a příslušnými podmínkami uspokojování jeho zájmů. Má rovněž relativní samostatnost ve vztahu k jiným nositelům i k jejich reálnému bytí. Je to dáno takovými schopnostmi vědomí, jako je abstrahování od nepodstatného, schopnost výběrového přístupu k realitě, zobecňování, dedukování, předvídaní atd. Proto vědomí nositelů není vždy v souladu s konkrétním stavem jejich bytí, zpravidla zaostává za změnami bytí, v jiných případech je však — ve smyslu jeho určité anticipace — předbíhá (3). To ovšem platí o celém společenském vědomí, nejen o vědomí nositelů. Ve struktuře společenského vědomí, jež je uceleným komplexem historicky vzniklého stavu aktivního odrazu společenského bytí, nacházíme proto jak útvary, které dynamický vývoj společenského bytí předbíhají (například vědecké teorie), tak útvary, které za ním zaostávají. Je pak podnětné zkoumat nositele pokrokových či retardačních forem či idejí vědomí, resp. zkoumat strukturu vědomí reálných nositelů z hlediska přítomnosti a konstelace různých útvarů společenského vědomí ve vědomí reálných nositelů.

Předmětem sociologického výzkumu společenského vědomí je, jak plyne z výše uvedeného, vědomí reálných nositelů, tj. jednotlivců a pospolitostí, které vznikly v procesu společenského vývoje. Vědomí reálného nositele se vyznačuje tím, že je komplexní, má — možno říci — „totalitní“ charakter. Tím chceme vyjádřit fakt, že v závislosti na podmínkách zahrnuje v té či oné míře všechny formy, druhy, sféry, úrovně společenského vědomí. Je konkrétní formou existence společenského vědomí, tedy je jednotou rozmanitého. Ve vědomí reálných nositelů zpravidla neexistuje odděleně například ideologie, věda, filozofie či umění, sociální psychika atd., ale vždy je přítomen každý z těchto relativně samostatných útvarů v určitém zastoupení, v určité „mezi“, která se navíc vyznačuje proměnlivostí podle podmínek a objektivní situace, v níž se nositel nachází. Toto reálné vědomí sociálních nositelů označujeme jako „běžné vědomí“. Je třeba přiznat, že toto označení není v naší odborné literatuře jednoznačně přijímáno. Někteří autoři se domnívají, že vhodnějším termínem je „reálné vědomí“. Podle našeho soudu však pojem „běžné vědomí“ dobře vystihuje realnost, dynamiku, rozpornost, akčnost apod. všeho, co probíhá ve vědomí reálných nositelů. Rozlišujeme tedy formy (a další útvary) společenského vědomí jako určité zdůvodněné abstrakce postihující jeho podstatné části, vyznačující se teoretickou vybaveností (pojmy, zákony), která zobrazuje jeho podstatné vazby, a „běžné vědomí“ jako reálné vědomí sociálních nositelů.

Běžné vědomí se vyznačuje přítomností empirického aspektu, převahou praktické zkušenosti, avšak není redukovatelné na empirické vědomí. Jeho fungující součástí je současně i příslušná abstrakce — části teoretického vědomí či celé teoretické koncepce. Z výše uvedené charakteristiky také plyne, že teoretická a empirická složka nestojí v běžném vědomí vedle sebe, ale že se vzájemně proplétají. Jsou pouze určitými abstrakcemi; ve skutečnosti je vědomí nositelů komplexní povahy.

Zjistit stav, tj. aktuální zaměřenost společenského vědomí sociálního nositele, je možné cestou poznání jeho obsahu. Jde především o hodnotové a postojové

(3) V. I. Lenin uvádí: „Lidské vědomí objektivní svět nejen odráží, nýbrž jej i tvoří“ [Spisy, sv. 38, s. 214].

orientace lidí. Hodnotová orientace tvoří relativně nejstabilnější základ stavby společenského vědomí nositelů, nejvýrazněji ovlivňuje jejich jednání. Vzniká v složitém procesu socializace. Dotýká se všech podstatných stránek existence člověka a rozvíjí se celý život v té či oné míře a podobě a obsahuje také všechny specifické, relativně samostatné formy společenského vědomí. Hodnotová orientace větších sociálních subjektů (tříd, sociálních skupin, národů apod.) vzniká ve složitých procesech sebeuvědomování a integrace názorů, na bázi společných zájmů. V souvislosti s objasňováním duchovního života společnosti uvádí J. Netopilík: „Každá nová třída začíná s daným duchovním materiálem, odmítá co odporuje jejím ekonomickým a politickým potřebám, zájmům a cílům, bere z něho to, co jim odpovídá a obohacuje a rozvíjí ho o nové prvky, které odrážejí nový stupeň historického vývoje“ [Mužík 1981: 124–125]. Tato myšlenka vystihuje fakt, že k integraci vědomí sociálního nositele dochází v rozvoji vlastního duchovního života, který je bezprostředně spojen s podmínkami jeho existence a společným (popřípadě dalším) zájmem.

Jádrem, tj. relativně nejstabilnější částí vědomí reálných nositelů, je hodnotová orientace související s vytvořením určité světonázorové koncepce, tj. takové, která nejlépe odpovídá politickým, právním a dalším náhledům na svět, jež mají svůj původ převážně v praktické zkušenosti. J. Mužík uvádí: „Světovým názorem člověka rozumíme souhrn názorů vyjadřujících jeho celkovou obecnou představu o světě a životě, celkový charakter jeho hodnotových představ, životních norem a kodexů, které se staly jeho přesvědčením a tak ovlivňují jeho rozhodování a jednání“ [Mužík 1981 : 30]. Jednotlivé složky běžného vědomí, tj. světonázorová koncepce, její filozofický základ a praktická zkušenost, ovšem nemusí být u konkrétních nositelů vždy v souladu. Zde pouze konstatujeme obecný předpoklad, že hodnotová orientace lidí je nejužší spojena s určitým světonázorem a jeho filozofickým základem a představuje relativně nejméně proměnlivou strukturu jejich vědomí.

Světový názor je tedy určitou koncepcí pochopení a postoje ke světu, které se projevuje v odpovídajícím jednání, jež ovšem zpětně „utvrzuje“ tuto koncepci, verifikuje ji, popřípadě modifikuje apod. Zdůrazňuje se integrační funkce světonázoru, jeho určitá uspořádanost ve vztahu k složitosti běžného vědomí lidí. V tomto smyslu jsou také světový názor a světonázorová orientace v naší úvaze chápány. Je významným, dokonce možno říci podstatným rysem běžného vědomí jednotlivců. Současně však zpětně nereprodukuje všechny jeho části, stránky, aspekty atd., ale především ty, které se vztahují k hlavním zájmům a potřebám nositele. „Integrace“ či „organizace“ běžného vědomí není u všech nositelů jednoznačná a vyhraněná, proto se v praxi často setkáváme s prolínáním světonázorových typů, s jejich proměnlivostí atd.

Hodnotová orientace nevystupuje v reálném sociálním prostředí, v reálných vztazích na povrch bezprostředně, ale zpravidla prostřednictvím komplexu postojů. Postoje zahrnují jak prvky společenského vědomí ve své kognitivní složce, tak také prvky společenské psychologie. Ty se projevují v určité citové orientaci zaujímaných postojů. Konečně třetí složkou postojů pak tvoří bezprostřední tendence k jednání. Touto částí „přerůstá“ postoj z roviny vědomí do roviny bytí.

Nejméně konzistentní vrstvu vědomí identifikujeme jako názory, mínění lidí. Ty sice vnitřně korespondují s hodnotovou orientací i se strukturou postojů, ale vyznačují se značnou proměnlivostí, neurčitostí a i jistou nezávislostí. Právě tato vrstva pak nejčastěji bývá předmětem empirického výzkumu, zejména výzkumu veřejného mínění. Z uvedeného je také zřejmé, že hlubší poznání stavu

vědomí předpokládá překonání poznatků o názorech lidí a proniknutí k struktuře postojů a hodnot.

Načrtnuté schéma struktury vědomí reálných sociálních subjektů ukazuje složitost poznání stavu vědomí. V tomto ohledu se nelze dobrat hlubšího poznání jen na základě dat vztahujících se k názorům a mínění lidí, i když jsou pro toto poznání nezastupitelná. K poznání stavu vědomí je třeba použít současně vždy také informace o reálném jednání a aktivitě lidí. Metoda vyhodnocení empirických dat pak musí být doplněna hlubší analýzou, srovnáváním s daty z dalších zdrojů a příslušnou abstrakcí a zobecněním. V takto zaměřeném poznání je možno současně zkoumat stav a konstelaci jednotlivých forem společenského vědomí ve struktuře vědomí reálného nositele; je možno hlouběji poznat úlohu jednotlivých složek společenského vědomí (filozofické, ekonomické, politické, právní vědomí atd.) v běžném vědomí sociálních subjektů. Na tomto přístupu je rozhodující měrou založeno poznání současného stavu reálného vědomí, jehož výsledky uvádíme v další části.

Některé poznatky o charakteru běžného vědomí naší společnosti

Utváření socialistického společenského vědomí v naší společnosti bylo v uplynulém období velmi složité a neprobíhalo přímočaře. Doznávaly v něm zejména události druhé poloviny šedesátých let, projevovaly se zde však i problémy, které tomuto období předcházely. Obrat procesu formování socialistických kvalit ve společenském vědomí zaznamenáváme v sedmdesátých letech. Konsolidace hospodářského, politického i kulturního života se postupně pozitivně projevila i ve změnách stavu společenského vědomí. Neustále vzrůstal počet lidí, kteří se plně ztotožnili s programem výstavby rozvinuté socialistické společnosti a aktivně se zapojovali do všech oblastí společenského života.

Pro proces utváření socialistického společenského vědomí v sedmdesátých a první polovině osmdesátých let je dále charakteristické, že došlo k výrazné vnitřní integrovanosti společenského vědomí jako celku. Prohloubila se vzájemná podmíněnost a úzká dialektická souvislost základních forem společenského vědomí, zejména pak sepětí mezi politickým vědomím a vědeckou marxisticko-leninskou teorií společenského vývoje u rozhodující části obyvatelstva.

Současný stav rozvoje vědomí naší společnosti je charakterizován základní morálně politickou jednotou lidu. V rovině obecné hodnotové orientace zahrnuje základní zájmy socialistické společnosti, převažuje víra v socialistickou budoucnost lidstva, nenávisť vůči válce a imperialismu, ocenění sociálních jistot, které poskytuje socialismus, pozitivní vztah k práci i vážnost k rodině, lásce a zdraví. To jsou hodnoty uznávané většinou našich lidí. Působí v jejich každodenním jednání a tvoří obecný základ dalšího rozvoje socialistického vědomí celé naší společnosti.

I když současný stav vědomí naší společnosti lze celkově hodnotit pozitivně, je nutno věnovat systematickou pozornost jeho dalšímu vývoji. Toto vědomí je v první řadě odrazem reálně existujícího bytí společnosti. Z toho plyne, že formování socialistického vědomí probíhá v jednotlivých složkách sociální struktury nerovnoměrně. Působí zde řada vlivů spojených s postavením lidí v sociálně ekonomické struktuře společnosti, se stavem rozvoje výrobních sil a působení výrobních vztahů, projevují se zde i vlivy kulturních tradic a v neposlední řadě i úroveň politickovýchovné práce, vliv zahraniční propagandy atd. V důsledku toho se setkáváme se širokou škálou různých typů společenského vědomí a značnou variabilitou zastávaných názorů a postojů. Základní morálně politickou jednotu společnosti projevující se v převaze zastávané pozitivní hodnotové orientace je proto třeba posuzovat realisticky z pohledu této diferenciace kon-

krétních společenských procesů. U nositelů společenského vědomí, tj. tříd, sociálních skupin, jednotlivců, se v praxi setkáváme s různým stupněm rozvinutosti socialistického společenského vědomí. Vedle relativně ucelého socialistického uvědomění nejpokrokovějších příslušníků a složek dělnické třídy, inteligence a ostatních pracujících existují různé přechodné typy vědomí, zahrnující rozdílné, často i protichůdné ideologické prvky, či dokonce typ vědomí, v němž se silně prosazují vlivy maloburžoazní a jiné reakční ideologie.

Všeobecně se potvrzuje značná rozpornost běžného vědomí všech sociálních subjektů. Fakt, že toto vědomí se formuje pod rozhodujícím vlivem bezprostřední reflexe reálného života, se projevuje v tom, že se zde zohledňují jak všechny pozitivní výsledky výstavby socialismu, tak také chyby a nedostatky, které reálně existují. Jsou zde v různé míře akceptovány jak teoretické principy výstavby socialismu a teorie socialistické společnosti, tak také procesy její realizace. Empirická stránka běžného vědomí sociálních subjektů je tvořena procesy bezprostředního poznání společenské praxe, převažuje jeho zkušenostní povaha, prvky živelné dialektiky. V konkrétní situaci se často proto běžné vědomí jeví jen jako empirické. Ve skutečnosti však za živelnými projevy tohoto vědomí nacházíme v různé míře zvládnuté, více či méně konzistentní teoretické koncepte.

Během výzkumu byly blíže poznány některé vlastnosti běžného vědomí. Předně je zajímavý vztah mezi teoretickou a empirickou stránkou běžného vědomí. Nejde o absolutně protikladné póly rozporu. Teoretické či empirické neexistuje v rámci běžného vědomí reálných nositelů, jak bylo uvedeno, v čisté podobě. Přesto můžeme jejich vzájemný vztah považovat za důležitý ukazatel zaměřenosti a vyspělosti stavu vědomí. Na základě výsledků našich výzkumů můžeme konstatovat, že u stále většího počtu našich občanů je *teoretická stránka* tvořena především materialistickým světovým názorem.

Vedle toho ovšem zjišťujeme ve vědomí reálných nositelů další teoretické koncepte, jež však ve své podstatě nemají vědecký charakter. Vycházejí zpravidla z redukcionistické metodologie, omezující složitost vývoje světa jen na určitou stránku, kterou pak nedialekticky povyšují na rozhodující princip. Tak je tomu například u koncepcí liberalismu, pragmatismu, individualismu a některých dalších maloburžoazních koncepcí [srovnej Mužík 1981 : 37an], s nimiž (popřípadě s jejich směsicí) se ve vědomí našich současníků velmi často setkáváme. Tyto teoretické koncepte (pokud vůbec jsou ucelenými koncepcemi, neboť se jeví spíše jako nekonzistentní směsice různých idejí o výkladu světa) nevstupují zpravidla do běžného vědomí nositelů v celku. Působí spíše částečně, prostřednictvím některých myšlenek, idejí, hodnocení, tvrzení apod., podle specifiky své povahy a podle charakteru nositele, avšak významně ovlivňují reálnou světonázorovou orientaci.

Tento problém se v určité míře dotýká i marxisticko-leninské vědecké teorie výkladu světa. Na rozdíl od buržoazních a maloburžoazních koncepcí má však marxisticko-leninská teorie již sama o sobě ucelenou podobu, je osou ideologie dělnické třídy a prostřednictvím její každodenní přítomnosti v politice a v řídicí práci vstupuje jednotně a soustředěně do vědomí lidí.

Specifickou teoretickou a zcela nevědeckou stránku společenského vědomí pak tvoří náboženské koncepte. Jsou ovšem rovněž určitým výkladem světa, vstupují v různé míře do vědomí lidí a ovlivňují jejich světonázorové zaměření a praktické jednání.

O teoretické koncepte ve společenském vědomí se opírá racionální stránka běžného vědomí, na základě aplikace do konkrétního jednání slouží k jejich určité verifikaci, kritice i rozvoji.

Empirická stránka běžného společenského vědomí je tvořena procesy bezprostředního poznání společenské praxe, má zkušenostní povahu. Tato stránka společenského vědomí však neodráží podstatu jevu, podstatné souvislosti, respektive jejich odraz je neúplný, nekomplexní atd. I u zdánlivě jen empirických typů vědomí lidí (nejčastěji v podobě prakticismu) je vždy v pozadí v té či oné míře přítomna některá teoretická koncepce společenského vědomí, nebo jeho určitá část, idea, názor či jejich směr apod. Každý typ běžného vědomí k určité této koncepci inklinuje, a to v souladu se zájmy rozvoje existence a sociálního k postavení nositele. Empirická stránka běžného vědomí značně ovlivňuje některé jeho vlastnosti, které je třeba dále zkoumat. Je to především otázka určení jeho *kompetentnosti*, která je ovlivněna stupněm informovanosti, vlivem empirických, prakticistních poznatků, které jsou většinou nedostatečně ověřené a subjektivně zhodnocené, a tedy zpravidla zavádějící. Dále je to otázka *komplexnosti* vidění věcí. V běžném vědomí jsou zpravidla přeceňovány dílčí souvislosti, vlastní praktické zkušenosti, a naopak podceňovány vývojová hlediska, rozpornost věcí, podstatné vztahy mezi jevy apod. To se často projevuje určitou názorovou *nevyrovnaností* a proměnlivostí. S tím souvisí další rys, který jsme pracovní nazvali „apriorní skepticismus“. Projevuje se v reakcích a názorech určité části lidí (více u skupiny zaměstnanců a inteligence než u ostatních). Projevuje se zlehčováním pozitivních tendencí a výsledků vývoje společnosti a určitým pochybováním o jeho možnostech a perspektivách, na druhé straně pak zdůrazňováním komplikací a obtíží při řešení konkrétních záležitostí, právě tak jako zdůrazňováním negativních zkušeností. Tento „apriorní skepticismus“ silně souvisí s pohodlností a určitým opatrnicktím při angažovanosti ve společenské a pracovní aktivitě a samozřejmě i s příslušnou světonázorovou orientací.

Relativně stálejší charakteristiku empirické stránky běžného vědomí tvoří prakticismus a s tím spojený „zdravý rozum“. Opírá se o zkušenostní vědomí, má do značné míry pozitivní dopad zejména v každodenním jednání lidí. Umožňuje rychlou orientaci a většinou i správné rozhodnutí. Současně však, není-li dostatečně vyvážen obecnějším poznáním (teorií), vede často k omylům, obsahuje zvýšené riziko a je zdrojem chyb například v řízení apod.

Současně je třeba poznamenat, že tyto vlastnosti běžného vědomí nesnižují jeho význam, pouze vyjadřují jeho určité kvality, které je nezbytné dále zkoumat a respektovat v praktické politické a výchovné práci.

Vlastnosti či charakteristiky empirické stránky běžného společenského vědomí bychom mohli dále doplňovat, upřesňovat a specifikovat jak po kvantitativní, tak kvalitativní stránce. Nám zde však jde spíše o to, abychom jejich naznačením blíže ilustrovali rozpornost teoretické a empirické složky běžného vědomí společnosti. Pochopení stavu rozvoje společenského vědomí celé společnosti, jednotlivých tříd a skupin totiž předpokládá právě přesnější poznání tohoto rozporu.

Přitom tento rozpor je třeba sledovat na pozadí rozpornosti v samotné teoretické a empirické stránce společenského vědomí. Rozpornost teoretické stránky spočívá v existenci vědeckých a nevědeckých teoretických koncepcí světa. Je pochopitelné, že jejich funkce a působení v rovině empirické je — v závislosti na jejich vlastním charakteru — značně rozdílné. *Vědecký materialistický světový názor* posiluje kompetentnost běžného vědomí, umožňuje seriózní hodnocení jevů, jejich poznání v souvislostech, překonávání nevyrovnanosti, náladovosti, a to vše na základě respektování poznatých vývojových zákonů. Vysvětluje i základní vztahy mezi lidmi a zaujímá hodnotící pozice. Má ve svých důsledcích zdůvodněně optimistický dopad na běžné vědomí.

Naproti tomu náboženský světový názor zavádí běžné vědomí některých lidí do fatalismu, posiluje jeho nekompetentnost, založenou na nepochopení pod-

staty, příčin, souvislostí atd. Ve svých důsledcích se sice neprojevuje výrazněji v proměnlivosti běžného vědomí, avšak vede k odevzdanosti a svým způsobem i k pesimismu a k specifickým formám partikularismu.

Další zmíněné teoretické koncepce tvořící teoretickou stránku běžného vědomí a formující světónázorovou orientaci lidí (např. pragmatismus, utilitarismus, liberalismus, individualismus apod.) pak podle své povahy v té či oné míře rovněž posilují jeho nekompetentnost a nekomplexnost. Mají značný vliv na nesprávné chápání společenských procesů a současných problémů. Jsou rovněž teoretickouází etnocentrismu, nacionalismu a na straně druhé i kosmopolitismu, který ovšem v našich podmínkách nemá silné zastoupení. Podporují zejména nevyváženost hodnocení, tedy zmíněnou náladovost běžného vědomí, v současné době pak především skepticismus v jeho obsahu, projevující se v podceňování úspěchů socialistické výstavby, a nekritičnost k soudobému kapitalismu apod.

Teoretické koncepce jsou nástrojem integrace běžného vědomí. Projevují se v zaujetí více či méně pevného a úplného světového názoru. Bez těchto koncepcí by vědomí lidí nutně podlehlo „živelné integraci“, plynoucí z nezbytnosti sebeuvědomění (uvědomění vlastní pozice) příslušnosti, sounáležitosti, rozdílu apod. Protože v běžném vědomí převažuje empirická stránka, vyznačuje se toto vědomí ve většině částí své struktury značnou jednorodostí, na bázi všestranné průměrnosti. Z toho se u jednotlivce může rozvinout potřeba posílit sebeuvědomění, potřeba vědomí sounáležitosti a odlišnosti současně. V této situaci, nepůsobí-li dostatečně řídící společenský subjekt, dochází k živelnému akceptování nejrozumnějších idejí, dokonce různých krajních koncepcí (včetně fašistických, nacionalistických). Zneužití tendence „průměrnosti běžného vědomí“ k vlastnímu sebeprosazování je možno doložit historicky. V současném běžném vědomí tyto potence rovněž existují (například živelné projevy negativního chování některých mladých lidí), avšak jsou účinně potlačovány systematickým prosazováním a osvojováním vědecké marxisticko-leninské teorie výkladu světa jako základu pochopení složitosti, souvislosti života i diferenciací a sociální pozice každého individua. K integraci běžného vědomí tak dochází cestou teoretického zdůvodnění a uvědomění si reálné společenské situace, perspektivy a difference, a to v historickém zdůvodnění a pohledu.

Ukázalo se, že právě osvojování si vědecké teorie založené na metodologii dialektického materialismu může být chápáno jako jedno z kritérií vyspělosti stavu společenského vědomí. Osvojením rozumíme nejen znalost teorie, ale současně ztotožnění se s ní a její používání v konkrétním jednání. V této souvislosti znovu podtrhujeme, že analyzujeme-li empirickou a teoretickou stránku běžného vědomí zvlášť, plně současně doceňujeme jejich reálnou jednotu a neoddělitelnost v praktickém každodenním životě nositelů.

Vztah struktury společenského vědomí a sociální struktury společnosti

Běžné vědomí naší společnosti se vyznačuje určitou diferenciací. Skladba a povaha této diferenciací ukazuje na úroveň vyspělosti společnosti. Socialistické výrobní vztahy přinesly zásadní přeměny v třídně sociální struktuře a postupně byly vytvořeny podmínky jak pro vyrovnání vážných sociálních rozdílů, tak i pro sblížování v oblasti duchovního života společnosti a společenského vědomí. V obecné rovině, tj. v rovině základní hodnotové orientace, se — jak bylo uvedeno — stav běžného vědomí tříd a hlavních sociálních skupin vyznačuje vysokým stupněm homogenity. Odráží fakt neexistence antagonistických tříd a jednoty základních zájmů všech společenských subjektů a jejich aktivní účast na výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Ovlivňuje všechny vrstvy běž-

ného vědomí sociálních subjektů. V důsledku působení řady vlivů (rozvoj výrobních sil, fungování výrobních vztahů, vlivy výchovy, zahraniční propagandy atd.) je však toto působení obecně pozitivní hodnotové orientace modifikováno a zeslabováno. Projevuje se to jednak v tom, že i nadále existují v naší společnosti nositelé reakční orientace, jednak v nevyhraněnosti a nejednoznačnosti běžného vědomí mnohých sociálních subjektů.

Zmíněná tendence ke sblížování vědomí a homogenizace základní hodnotové orientace v běžném vědomí většiny sociálních nositelů neznamená tedy absolutní shodu a jednotu ve všech oblastech jejich myšlení a jednání. V souladu s dynamikou společenského vývoje a konkrétními podmínkami života se vyznačuje určitou rozporností. Prakticky to znamená, že ve vědomí společnosti zjišťujeme výraznou diferenciaci jednotlivých složek, existenci různých teoretických koncepcí, životních postojů, názorových orientací atd. Zjišťujeme samozřejmě také jejich diferenciaci podle nositelů, tj. sociálních skupin a jednotlivců. Při posuzování této diferenciaci je třeba vzít v úvahu stav vývoje sociální struktury společnosti.

Jak výstižně uvádějí sovětští autoři, vyznačuje se sociální struktura socialistické společnosti *zjednodušením své makrostruktury* (třídní struktury), intenzivním stíráním nejhlubších a nejostřejších sociálních rozdílů a současně stále složitější „*mikrostrukturou*“. V každodenním životě relativně vzrůstá úloha těch netřídních rozdílů, které měly dříve druhořadý či zcela nepatrný význam [Kosolapov 1982: 361]. Tento postřeh je zajímavý hlavně proto, že upozorňuje na význam celé sociální struktury socialistické společnosti, která se skutečně vyznačuje postupným uvolňováním závislosti mezi jejími jednotlivými komponenty. Toto uvolňování vazeb se týká především tradičních skupin (tříd, socio-profesních skupin apod.), vede k menší ohraničenosti a přehlednosti sociálních vztahů a ke vzniku nových, často tzv. hraničních sociálních skupin. Vývoj sociální struktury se přirozeně projevuje také v oblasti společenského vědomí.

Jak ukazují některé získané poznatky, je vztah mezi sociální strukturou společnosti a diferenciací společenského vědomí nejednoznačný. Nebo jinak řečeno, stav běžného vědomí sociálních subjektů neodpovídá plně jejich postavení v sociální struktuře společnosti.

Existují oblasti společenského vědomí, v nichž dochází k výraznému sblížení mezi sociálními skupinami, tj. prakticky zde zjišťujeme slabou souvislost s objektivní příslušností k sociálním skupinám (příslušnost odvozujeme od hlavních konstitutivních vztahů mezi lidmi a společenských činností, které vykonávají). Patří sem především socialistická hodnotová orientace a další hodnoty týkající se zejména osobního života, života rodiny, života v míru apod. Posuny podle sociální příslušnosti jsou zde zpravidla nepodstatné.

Malou diferenci rovněž zjišťujeme v rovině všeobecné informovanosti běžného vědomí sociálních nositelů. Zde se jako významný faktor projevuje univerzální vliv hromadných sdělovacích prostředků. I když samozřejmě jejich působení není v různých sociálních prostředcích stejné, má rozhodující vliv na homogenizaci stavu vědomí společnosti.

Značná shoda základních hodnotových orientací, podporována zmíněnou univerzálností a i určitou uniformitou hlavních komunikačních procesů, vede k posilování homogenizace vědomí společnosti, která se do značné míry projevuje i v rovině aktivního projevu. Ovlivňuje jednání lidí ve smyslu jednotné reakce na určité společenské situace, problémy a podněty. Tato shoda má pozitivní vliv na aktivitu lidí. Může však mít v určité společenské konstelaci i negativní praktickopolitický dopad. Může se na úrovni společenské psychiky a masového (nediferencovaného) vědomí projevit živelným a spontánním postojem. Ten —

protože bývá nedostatečně teoreticky a ideologicky zhodnocen — může vést i k negativnímu společenskému jednání.

Nejednoznačnost vzájemného vztahu struktury vědomí společnosti a sociální struktury se projevuje dále v tom, že příslušníci — jednotlivci i dílčí podskupiny — relativně konzistentních sociálních skupin, včetně tříd, zaujímají sociálně neadekvátní postoje. Stav jejich vědomí není v souladu s objektivní determinací a pozicí sociální skupiny v sociální struktuře společnosti. Například stav vědomí některých dělníků, či dokonce jejich skupin, a s tím spojený postoj, nejsou v souladu se stavem vědomí celé dělnické třídy. Neodpovídají její ideologii ani praktickopolitické orientaci a mohou se například vyznačovat maloburžoazní orientací, vyúsťující až v praktické protisocialistické jednání.

Jde o výsledek složitých společenských procesů, v nichž se projevují určité rozpornosti vyúsťující často ve vznik specifických útvarů vědomí či dokonce v relativně samostatnou sociální pospolitosť.

Dalším výrazem nejednoznačnosti vztahu sociální struktury a vědomí společnosti je „vnitřní“ nekonzistentnost vědomí jednotlivců či celých sociálních skupin. Projevuje se například v tom, že zaměřenost vědomí některých subjektů je z určité části pozitivní, prosocialistická, z části naopak negativní opřená například o náboženský výklad světa. Tyto rozpornosti jsou příznačné nejen pro jednotlivce, ale i pro některé sociální skupiny a potvrzují složitost určení stavu rozvoje společenského vědomí celé socialistické společnosti.

Uvedené poznatky (které bychom mohli dále specifikovat) o nejednoznačnosti vztahu sociální struktury a struktury společenského vědomí opravňují vyslovit hypotetický závěr, že základní konstitutivní znaky sociálních skupin, jež jsou dány především charakterem společenských činností a z nich plynoucích vztahů jako základních prvků společenských procesů a určují tedy existenci skupin, nevystihují současně plně strukturu vědomí ve společnosti. Dochází k jakémusi *posunu těchto struktur, ke vzniku vnitroskupinové diferenciacie vědomí uvnitř velkých sociálních skupin*. Vliv sociální diferenciacie se v jiných oblastech neprojevuje dostatečně výrazně. Tento fakt můžeme ilustrovat například na skutečnosti, že nositelé reakčních či různých retardačních orientací vědomí netvoří žádnou ucelenou sociální skupinu, jde o soubor lidí rozptýlených ve všech základních sociálních útvech; nebo na skutečnosti, že materialistický vědecký světový názor, který tvoří základ ideologie dělnické třídy, je fundamentální nejen pro běžné vědomí příslušníků této třídy, ale stal se součástí běžného vědomí i příslušníků třídy družstevních rolníků a vrstvy inteligence (4). Homogenizace vědomí společnosti se tedy, jak plyne z výše uvedeného, dotýká jen jeho některých oblastí. Také konstatovaná nejednoznačnost vztahu sociální struktury a struktury vědomí společnosti se nedotýká celého obsahu tohoto vědomí, ale jen některých částí. Jde o pozoruhodné jevy ve vývoji naší společnosti vyžadující si další upřesňování a vyvozování praktických závěrů.

Třídy a hlavní sociální skupiny si však i nadále zachovávají specifiku zejména svého běžného vědomí. V důsledku přeměn společenské základny, struktury, způsobu života, pod vlivem demokratizace kultury, vzdělávání, výchovy a v neposlední řadě i v důsledku působení univerzálních informačních systémů dochází ke zmíněné homogenizaci zejména některých hodnotových, ale i postojů-

(4) Tento fakt homogenizace některých oblastí vědomí společnosti a převaha pozitivní socialistické hodnotové orientace většiny příslušníků všech tříd a sociálních skupin byl ve výzkumu reflektován hypotézou o existenci tzv. „antiburžoazní třídní kolektivity“. Je objektivně zdůvodňována procesy rozvoje ekonomické základny společnosti a přeměny práce. Jejím základem je dělnická třída. Podrobněji viz *Socialistické vedomie a východiská jeho skúmania*. ÚFS SAV 1985, štúdie č. 4.

vých a názorových vrstev běžného vědomí. Rozdíly mezi skupinami se dotýkají širšího obsahu ve struktuře tohoto vědomí. Jsou vyjadřovány konstelací dalších hodnot a hlavně pak způsoby jejich vstupu do jednání lidí.

Můžeme tedy i nadále oprávněně hovořit o stavu vědomí dělnické třídy, družstevního rolnictva, inteligence, ale do značné míry i zaměstnanců, skupiny mládeže, dospělých apod. Existují ještě další specifické modifikace společenského vědomí: například některé socioprofesionální skupiny, pracovní kolektivy, územní komunity apod. se vyznačují řadou odlišností a zvláštností v různých sférách vědomí. Je tedy oprávněné zkoumat specifiku společenského vědomí sociálních skupin.

V dalším shrneme poznatky o stavu běžného společenského vědomí příslušníků hlavních tříd a sociálních skupin. Všímáme si přednostně světónázorového aspektu tohoto vědomí (viz výše uvedené vymezení), který podle našeho soudu ve spojení s poznatkami o společenské aktivitě lidí umožňuje dobře charakterizovat politické stránky vědomí lidí (5).

Výsledky zkoumání ukazují, že v tomto ohledu je přesnější mluvit o běžném vědomí „příslušníků“ než o vědomí tříd či skupin jako celku. Naše poznatky se vztahují převážně na jednotlivce (což plyne z převažující metodiky empirických výzkumů). Koncipovat závěry o stavu vědomí třídy jako určitého uceleného sociálního systému by vyžadovalo další výzkum, složitou syntézu a značnou míru abstrahování od proměnlivosti reality. Přitom poznatky o aktuálním běžném vědomí příslušníků tříd poměrně dobře charakterizují stav třídního či skupinového vědomí. Úroveň vyspělosti společenského vědomí reálných nositelů je možno identifikovat prostřednictvím poznání stupně osvojení vědecké teorie společenského vývoje, která tvoří jádro vědeckého světového názoru a ideologie dělnické třídy.

K výrazným pozitivním posunům v minulém období došlo ve vědomí příslušníků *dělnické třídy*. Tato skutečnost je úzce spojena se stále vzrůstajícím socialistickým charakterem práce, tj. s procesem postupného, i když pozvolného překonávání negativních důsledků staré dělby práce, s prohlubováním mezinárodní socialistické integrace atd. Pozitivně se rovněž projevil fakt zvyšování koncepčnosti v řídicí práci hospodářských institucí a prohlubování reálnosti v bilancování našich možností a formulace úkolů a cílů.

Významnou úlohu sehrál rovněž růst odborné (i teoretické) kvalifikace příslušníků dělnické třídy, který je podmíněn a úzce spojen s rozvojem vědy a techniky a s jejím stále širším uplatňováním ve výrobně ekonomické praxi.

Pokud jde o příslušníky dělnické třídy, zjišťujeme z výzkumů veřejného mínění, že například rozhodující část této třídy se pokládá za stoupence vědeckého světového názoru. Hloubka zvládnutí a osvojení tohoto světového názoru je však velmi rozdílná. Reálných nositelů, tj. těch, kteří aktivně a každodenně využívají tuto teorii a řídí se jí, je proto ve srovnání s těmi, kteří se k tomuto názoru hlásí, méně. Kromě toho ve vědomí mnohých dělníků (ale i skupin) dochází — v duchu výše uvedené charakteristiky běžného vědomí — ke směšo-

(5) Jako východiska zde byly použity výzkumy veřejného mínění: *Názory na sociální jistoty občanů*, závěrečná zpráva ÚVVM, Praha 1983; *K některým otázkám světónázorové orientace III*, ÚVVM Praha 1983 a 1984; *Některé otázky světónázorové problematiky československé mládeže*, ÚVVM Praha 1984. Spolu s tím byly analyzovány další výzkumy, zejména: *Závěrečná zpráva výzkumu pracovních kolektivů*, katedra marxisticko-leninské sociologie, VŠP ÚV KSČ Praha 1980. *Aktuální prejavy politického vedomia v spoločensko-politickej aktivite pracujúcich*, katedra marxisticko-leninské sociologie, VŠP ÚV KSČ Bratislava 1984. *Formování socialistického vedomia a osobnosti družstevných roľníkov*, ÚML VŠP Nitra 1984; *Závěrečná zpráva o názorové hladině pracujících*, katedra marxisticko-leninské sociologie VŠP ÚV KSČ Praha 1982 a další výzkumy.

vání obsahu vědeckého světového názoru s různými nevědeckými koncepcemi, někdy i náboženskými, což pochopitelně negativně ovlivňuje uplatňování vědecké teorie v konkrétní činnosti lidí. Náboženská světónázorová orientace je mezi dělníky rozšířena relativně málo. Jsou však zastoupeny i další koncepce, jako je liberalismus, utilitarismus apod., které ve spojení s určitou apolitičností části dělníků oslabují akční sílu třídy.

Z uvedeného vyplývá, že převažuje pozitivní socialistická orientace. Jen část dělníků je nositeli různých modifikací nemarxistických světónázorových orientací a u další části je pak osvojení vědeckého světového názoru neúplné, dotýká se hlavně znalosti obecných zásad. Ve vědomí těchto nositelů se projevuje vliv různých dalších idejí (zejména liberalismu, pragmatismu apod.), ale také silně to, co bychom mohli označit jako praktikismus.

Naproti tomu se ukazuje, že přesto, že ne všichni dělníci si hluboce a všestranně osvojili vědecký světový názor, je jejich rozhodující část vysoce společensky a politicky aktivní. V pracovní oblasti je pak tato aktivita ještě vyšší. Na její rozvoj zřejmě vedle uvědomělosti působí ještě další faktory. resp. ukazuje se, že zde neexistuje obecný soulad mezi stupněm uvědomění a reálnou aktivitou. Dělníci jednají pozitivně i tehdy, nemají-li vše teoreticky objasněno, a dokonce i tehdy, nejsou-li plně světónázorově správně orientováni. Vědecký světový názor a hlavně jeho konstitutivní teorie zde působí zprostředkovaně, především prostřednictvím politickoorganizátorské a ideové činnosti strany a dalších složek politické organizace společnosti. Tato aktivita je zřejmě i cestou hlubšího a bezprostřednějšího osvojování si vědeckého světového názoru. Jde rovněž o aktivitu, která je projevem určité, spíše intuitivní politické uvědomělosti související s obecně pozitivním postojem k socialismu.

Je tedy možno uzavřít, že i když osvojení si vědeckého světového názoru v rovině běžného vědomí příslušníků dělnické třídy v současné době není z hlediska úplnosti zcela uspokojivé, je celková politická orientace a společenská aktivita pozitivní. Tento fakt ovlivňuje stav rozvoje běžného společenského vědomí této třídy a má vliv na stav vědomí celé společnosti.

V posledním období došlo k výraznému pozitivnímu posunu v oblasti formování *vědomí družstevního rolnictva*, v němž zejména ve srovnání s padesátými a šedesátými léty zakotvily základní ideje socialismu. Vzniklo a zesílilo kolektivistické myšlení zemědělců — jako prvek u této sociální třídy dříve v podstatě neexistující. Kolektivismus založený na společném vlastnictví výrobních prostředků se pozitivně projevuje nejen v myšlení lidí, ale i v jejich vztahu k práci, v zájmu o rozvoj vědy a techniky a jejich aplikaci ve výrobě.

Z výsledků výzkumu vyplývá, že značná část (asi 30 %) příslušníků třídy družstevních rolníků se pokládá za nábožensky smýšlející. K vědeckému světovému názoru se přihlašuje rovněž přibližně třetina (častěji lidé s vyšším vzděláním). Zbývající družstevníci mají nevyhraněnou světónázorovou orientaci.

Náboženské smýšlení části družstevních rolníků je jedním z negativních poznatků o běžném vědomí této třídy. Z hlediska rozporu mezi teoretickou a empirickou složkou vědomí z toho plyne, že značný vliv zde mají stále ještě nevědecké koncepce, které ovlivňují myšlení lidí. Tento fakt je o to vážnější, že všestranné osvojení vědeckého světového názoru se vztahuje jen na menší část družstevních rolníků. Výsledky výzkumu i v tomto případě potvrzují, že světónázorová orientace občanů úzce souvisí s jejich politickým přesvědčením, angažovaností a vědomím společenské sounáležitosti.

Z analýzy dalších oblastí společenského života vyplývá, že přes určitou náboženskou světónázorovou zatíženost rovněž převážná většina družstevních rolníků projevuje pozitivní politické postoje (k politice strany, k otázkám socialistické-

ho internacionalismu). Výzkumy potvrdily úzkou souvislost mezi světonázorovou orientací a schopností posoudit politicky a společensky důležité otázky. Tato schopnost vyúsťuje do společenské a politické aktivity, která je u ateistů nejvyšší.

K pozitivnímu posunu v socialistickém obsahu společenského vědomí došlo i u sociální vrstvy *inteligence a zaměstnanců*. Tato okolnost je podmíněna mimo jiné tím, že podstatná část této vrstvy vyrůstala již v socialistické společnosti a plně se seznámila s vědeckou teorií marxismu-leninismu a podmínkami života. Pozitivní vliv na posilování socialistického uvědomění inteligence a zaměstnanců má celkový příznivý vývoj společnosti. Tato speciální skupina je značně diferencována, zahrnuje technickou, humanitní, vědeckou apod. inteligenci, liší se i složitostí vykonávané práce. To vše má vliv na stav jejího běžného vědomí.

Jestliže pro charakteristiku stavu vědomí inteligence a zaměstnanců vyjdeme rovněž z poznatků výzkumu o světonázorové orientaci, pak můžeme konstatovat, že k vědeckému světovému názoru se hlásí více než dvě třetiny příslušníků této vrstvy. Náboženský názor naproti tomu uvádí necelých 10 %. Ostatní se vyznačují nevyhraněností, neuvádějí žádný světový názor, s nímž se ztotožňují. Jednoznačně se prokazuje, že přihlášení se k vědeckému světonázoru pozitivně koreluje se vzděláním. Tento relativně pozitivní stav světonázorové orientace běžného vědomí vrstvy inteligence je zřejmě důsledkem působení systematické politicko-ideové výchovy, již převážná část inteligence a zaměstnanců prošla a prochází, a je také výsledkem rozvoje všech sfér života socialistické společnosti.

Současně však, podobně jako u ostatních sociálních skupin, je třeba rozlišit hlubší vrstvy běžného vědomí. Aktivní nositelé vědeckého světového názoru (se vyznačují jeho relativně komplexním a hlubokým osvojením) jsou vysoce politicky a pracovně aktivní.

Právě skupina inteligence je v tomto ohledu nejvíce diferencovanou. Jestliže přihlédneme k sociálně politické aktivitě jako k určitému kritériu stupně osvojení vědeckého světového názoru jako základu politického vědomí, pak toto jádro tvoří asi třetina inteligence. Ostatní sice většinou racionálně vědecky světový názor znají, zaujímají pozitivní postoje a názory, avšak v praxi je nedostatečně používají pro praktické jednání. Naopak přistupují sem programově silněji, než tomu je u dělníků a družstevních rolníků, vlivy různých maloburžoazních koncepcí, které modifikují reálnou světonázorovou orientaci zpravidla pragmatickým směrem. Nositelé tohoto specifického druhu pragmatismu využívají znalostí marxisticko-leninské teorie často až k demagogickým závěrům, jimiž někdy zdůvodňují individualismus, apolitičnost a zastřené elitářství. Zatímco hluboce osvojený marxistický vědecký světonázor, spojený s vysokým stupněm sociálně politické aktivity, se projevuje především u stranické a většiny řídicí a tvůrčí inteligence, je pragmatismus typický spíše pro část technické (zejména středoškolsky vzdělané) inteligence a pro některé další oblasti inteligence.

Výzkumy ukazují, že mezi inteligencí je jen málo apoliticky orientovaných jedinců či skupin. Inteligence jako celek má vyhraněnější politická stanoviska než ostatní sociální skupiny. Otevřeně reakčně protispoolečensky a protistranicky zaměřených intelektuálů je však kvalitativně málo. Z hlediska stavu vědomí inteligence jako celku je její rozhodující část marxisticky vědecky fundovaná a také politicky aktivní. Vedle toho existuje určitá část s pragmatickou a oportunní orientací. Ta pružně přizpůsobuje svoje myšlení situaci, ochotně spolupracuje za předpokladu zřejmé vlastní výhody. Její politická vyhraněnost se zpra-

vidla projevuje přeceňováním vlastní úlohy, zvýšenými nároky na ocenění a praktickým oportunismem.

Inteligence jako celek není tak silně jako dělníci ovlivňována praktikismem a empirismem, které vycházejí z bezprostředního poznání. Je pro ni typická vyšší informovanost a kompetentnost v rovině běžného vědomí. Tuto informovanost však častěji opírá o „mimooficiální“ zdroje, často i z buržoazní propagandy. V důsledku toho se zde objevují zastánci myšlenek liberalismu, abstraktního humanismu, „čistého“ odborničení atp. U značné části inteligence rovněž zjišťujeme zvýšenou míru tolerance k nositelům jiných světonázorových orientací, zejména k náboženství. Buržoazní propaganda se cílevědomě zaměřuje právě na pragmatické a elitářské tendence ve vědomí části příslušníků inteligence. Zneužívá často subjektivních pocitů výjimečnosti, touhy po vyniknutí, kariéře apod., jimiž trpí příslušníci inteligence.

Vrstva inteligence a zaměstnanců je mimořádně významná pro formování socialistického vědomí. Vyplývá to jednak z kvalifikační úrovně a jednak ze socioekonomické pozice, která této skupině určuje specifické postavení v rámci sociální struktury společnosti.

Velkou pozornost věnujeme v naší společnosti *formování vědomí mládeže*. Jak ukazují poznatky o současném stavu, vedle nesporně pozitivních výsledků formování socialistického vědomí mládeže existují také některé problémy.

V běžném vědomí dnešních mladých lidí do značné míry absentuje politické hodnocení věcí. To je sice na jedné straně pochopitelné, neboť toto vědomí se teprve utváří, avšak na druhé straně nedostatek politického vidění věcí zavádí část mládeže často k apolitismu, k zlehčování a nepochopení podstatných událostí doma i ve světě. Musíme konstatovat, že tato apolitičnost běžného vědomí existuje u značné části mladých lidí. I když otevřeně protispolečenské myšlení není významně rozšířené, jsou tendence k apolitičnosti ve spojení s radikálním a nedostatkem politické zkušenosti půdou pro působení nepřátelské propagandy, formování maloburžoazních životních hodnot a módních vlivů západního původu. Setkáváme se pak také poměrně často s pragmatismem, oportunismem, ale také s určitou vychytralostí a nezájmem o společenské záležitosti, což se odráží i v nedostatečném pracovním úsilí a malé sociálně politické aktivitě části mládeže.

Mladí lidé přitom obecně (jak zjišťujeme z provedených šetření) (6) vysoce oceňují většinu předností socialismu, vyslovují se s optimismem o socialistické budoucnosti. Tento názor je silnější u studentů než u učňů. Pozitivní hodnocení se vztahuje hlavně k socialismu jako k programu a k ocenění jeho možností v uspokojování sociálních potřeb. (Blíže k této problematice viz např. [Tomek 1985].

Uvedené charakteristiky stavu běžného vědomí tříd a některých sociálních skupin nejsou úplné. Soustřeďují se, a v mnohém ohledu neúplně, na politický aspekt vědomí a jeho vztah k reálné společenské aktivitě. Dávají však do určité míry odpověď na otázku, jaký je celkový stav, tj. zaměřenost společenského vědomí těchto reálných nositelů. Z tohoto poznání vyplývají vážné úkoly pro práci v oblasti dalšího prohlubování socialistického charakteru běžného vědomí lidí. Mimořádně významné v tomto procesu je plné osvojování vědecké teorie marxismu-leninismu jako teorie, na jejímž základě je uskutečňována cílevědomá výstavba rozvinuté socialistické společnosti. V dalším období musí proto plně v duchu závěrů XVII. sjezdu KSČ, dojít k zintenzívnění práce i v této oblasti (7).

(6) *Politické vědomí mládeže* (podkladový materiál). Praha 1985, ÚFS ČSAV.

(7) *Politická zpráva ÚV KSČ sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha 1986.

Proces utváření socialistického vědomí bude i v příštím období velmi složitý, bude ovlivňován řadou faktorů. Vyžaduje proto nadále systematickou pozornost všech společenských věd.

Literatura

- Černák, V. A. — Talipov, K. T.: *Dialektika teoretického i obyčejného poznání*. Alma Ata, Nauka Kazachská SSR 1985.
- Kenichin, V. I.: *Kategorie „sostajaniya“ v naučnom poznání*. Moskva, Vyssaja škola 1983.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus: K otázkám teorie*. Praha, Svoboda 1982.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
- Mužik, J. a kol.: *Vědecký světový názor a hodnoty socialistického člověka*. Praha, Mladá fronta 1977.
- Mužik, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Socialistické vědomí a východiska jeho zkoumání*. ÚFS SAV 1985, studie č. 4.
- Tomek, I.: *K problematice výzkumu světového názoru a světových orientací československé mládeže*. Sociologický časopis 1985, č. 5.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1975.
- Uledov, A. K.: *Obščestvennaja psichologija i ideologija*. Moskva, Mysl' 1985.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Ф. Зих: Главные черты состояния общественного сознания нашего общества

В статье приводятся ряд сведений и данных, полученных в ходе изучения состояния общественного сознания классов и социальных групп.

В первой части обобщены методологические аспекты, связанные с необходимостью точного определения основных понятий, вступающих в исследование. Автор объясняет понятие состояния общественного сознания как определенное соотношение основных компонентов данного сознания и его общую направленность. Определить состояние общественного сознания, значит познать его существенные составляющие, их взаимоотношение и общее качество. Затем объясняется отношение форм, сфер, уровней и типов общественного сознания к понятиям ценность, установка, мнение, занимаемым носителем общественного сознания. Автор выступает за различение понятий «общественное сознание» и «сознание общества» (или конкретного социального субъекта). Затем он уделяет внимание объяснению содержания понятия «обычное сознание», которое является реальным сознанием социальных носителей и как таковое представляет главный предмет интереса при социологическом изучении общественного сознания.

Во второй части приводятся некоторые сведения и выводы о характере обычного сознания в нашем обществе. Автор констатирует высокий уровень однородности общественного сознания в плоскости основных ценностных ориентаций, и в то же время значительную дифференциацию обычного сознания. На объяснении взаимоотношения теоретического и эмпирического компонентов обычного сознания социальных носителей показывается его противоречивость и влияние эмпирического и практического опыта на некоторые его основные свойства. Автор констатирует некомплексность, ограниченную компетентность, априорный скептицизм обычного сознания. В данной связи он подчеркивает значение научной теории как основного интегрирующего инструмента обычного сознания, повышающего одновременно его уровень и применимость.

В третьей части статьи характеризуются взаимосвязи между социальной структурой общества и структурой общественного сознания. Здесь констатируется неоднозначность данного взаимоотношения, проявляющаяся в том, что некоторые (в частности основные ценностные ориентации) области общественного сознания не дифференцируются в зависимости от социальной принадлежности. Затем приводится характеристика состояния сознания рабочих, кооперированных крестьян, интеллигенции и молодежи, идентифицированная на базе мировоззренческой ориентации и социально-политической активности представителей данных социальных групп. Автор констатирует факт повышения уровня освоения марксистского мировоззрения у всех классов и социальных групп общества.

Summary

F. Zich: Principal Characteristics of the State of Social Consciousness in Our Society

The paper introduces some findings obtained by the research into the state of the social consciousness of classes and social groups.

The first part summarizes methodological findings relating to the necessity of an exact definition of basic concepts that have entered into the research. The concept "state of social consciousness" is elucidated as a certain constellation of the basic components of this consciousness and its general orientation. The determination of the state of social consciousness implies the cognition of its substantial components, their interrelation and general quality. Light is thrown upon the relation of forms, spheres, levels and types of social consciousness to the concepts of value, attitude, opinion on the part of the bearer of social consciousness. It is considered expedient to differentiate between the concept of social consciousness and that of the consciousness of society (or of a concrete social subject). Attention is also devoted to the elucidation of the content of "current consciousness", i.e. the real consciousness of social bearers, and as such plays a significant role in sociological research of social consciousness.

The second part discusses some findings concerning the character of current consciousness in present-day society. Reference is made to a high degree of homogeneity of social consciousness on the level of basic value orientations and, on the other hand, to a considerable differentiation of current consciousness. In highlighting the relation between the theoretical and the empirical component of the current consciousness of social bearers, attention is paid to its contradictory character and liability to the impact of empirical and practical experience on some of its basic qualities. The lack of complexity, the limited competence, the a-priori scepticism of current consciousness are pointed out. In this connection, stress is laid on the significance of scientific theory as a basic integrating tool of current consciousness which simultaneously increases the level of its applicability.

The third part deals with relations existing between the society's social structure and the structure of social consciousness. Attention is drawn to the ambiguousness of these relations — this comes to light in the failure of some spheres of social consciousness (especially basic value orientations) to differentiate according to social appurtenance. Another subject of discussion is the state of the consciousness of workers, cooperative farmers, the intelligentsia and youth; this is identified on the basis of the world-view orientation and socio-political activity of members of these social groups. Attention is also paid to the rising level of the appropriation of the Marxist view of the world in all classes and social groups of society.

Problematika výzkumu formování socialistického společenského vědomí v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti představuje jeden z důležitých okruhů otázek, které mají podstatný význam pro poznání objektivních společenských zákonitostí a specifiky jejich působení v současnosti. Postihnout konkrétní formy působení zákonitostí vývoje společnosti a na jejich základě vědecky analyzovat a vysvětlit rozmanité, různorodé a vzájemně kvalitativně odlišné stránky společenského života je velmi závažným úkolem.

Důsledná vědecká explanace však představuje pouze jednu, byť velmi významnou stránku procesu vědeckého poznání. Jeho smyslem není podat jen vysvětlení skutečnosti, ale vytvořit zároveň teoretické základy k jejímu efektivnímu přetváření, k rozvoji společenské praxe, k optimalizaci procesu budování rozvinuté socialistické společnosti. Totéž platí i o výzkumu procesu utváření socialistického společenského vědomí.

Objektivní význam úlohy socialistického společenského vědomí a jeho utváření přímo vyplývá ze zákonitého růstu subjektivního faktoru v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti. „Lidské vědomí objektivní svět nejen odráží, nýbrž jej i tvoří“ [Lenin 1960 : 213].

Praxe je v marxisticko-leninské filozofii pojímána jako předmětně smyslová, vědomá, záměrná společenská činnost. Proto stupeň rozvoje společenského vědomí, jeho struktura, ale zejména konkrétní obsah vždy podmiňuje i orientaci, zaměřenost a efektivnost společenské praxe. Jestliže tato zásada platí víceméně obecně, pak v komunistické společensko-ekonomické formaci — a socialismus je její první fází — nabývá mimořádný význam a současně má řadu specifických rysů. Společenská praxe socialistické společnosti je vědomým a uvědomělým procesem přetváření světa v souladu se zájmy všech pracujících. Subjektem (1) tohoto procesu přeměny světa jsou rovněž všichni pracující, sjednocení společnými zájmy, uskutečňující politiku strany. Proto je i účinnost této společenské praxe mimo jiné podmíněna stupněm rozvoje socialistického společenského vědomí pracujících.

Vědomí obsahově formované z pozic vědeckého světového názoru, marxisticko-leninské vědy, vystihuje všeobecně praxi, její cílevědomý charakter, umožňuje stanovit reálné cíle i prostředky. Subjektem tohoto sjednocení je marxisticko-leninská strana.

Proces formování socialistického společenského vědomí pracujících je objektivně determinován stupněm rozvoje socialistických společenských vztahů, materiálními podmínkami existence společenského života, je podmíněn jejich konkrétním životním procesem. Odraz těchto konkrétních životních podmínek ve vědomí lidí není však procesem probíhajícím „automaticky“, v němž by socialistické vědomí vznikalo živelně. V socialistické společnosti jsou vytvořeny všechny předpoklady pro to, aby i proces formování socialistického společenského vědomí byl procesem záměrným, cílevědomým.

(1) Subjekt společenské praxe socialistické společnosti je strukturovaný stejně, jako je vnitřně strukturovaná i praxe budování socialistické společnosti.

Konkrétní podmínky a procesy rozvoje socialismu je nutné pochopit v jejich podstatě, zákonitostech i rozmanitostech konkrétních podmínek, projevů a forem. To umožňuje pouze teoretické pronikání do procesů spojené s analýzou konkrétních skutečností. Nutností v prohlubování úlohy subjektivního činitele rozvoje socialismu přitom je, aby marxisticko-leninská teorie, vědecký světový názor, poznatky soudobé vědy pronikaly do vědomí lidí, byly spojovány s jejich zkušenostmi, staly se faktorem nového typu společenské praxe a vztahu lidí k vyšší společenské skutečnosti, kterou socialismus představuje. Toto uvědomění nevyvěrá automaticky ze společenských podmínek, ale musí být utvářeno politickovýchovnou a organizátorskou činností strany a prostřednictvím působení politickovýchovného, kulturního a vzdělávacího systému socialistické společnosti.

Při řízení tohoto procesu lze využívat všech poznatků vyplývajících ze zákonitostí odrazu společenského bytí ve společenském vědomí, ale i všech poznatků o imanentních zákonitostech vývoje společenského vědomí. Jedním ze základních předpokladů k zefektivnění procesu záměrného formování socialistického společenského vědomí je poznání reálného stavu společenského vědomí socialistické společnosti na daném stupni jejího vývoje. Právě tato problematika představuje jeden ze základních cílů vědeckovýzkumné činnosti.

Objektivní společenská potřeba cílevědomého formování společenského vědomí pracujících orientovala výzkumnou práci v rámci státního plánu základního výzkumu i na otázky mechanismů utváření socialistického společenského vědomí a zejména pak na identifikaci (a analýzu) metod a prostředků, jimiž je možno proces tvorby vědomí ovlivňovat. Tento problémový okruh se ukázal jako předmět zkoumání značně složitý a velmi heterogenní. Dosavadní výsledky výzkumu ukázaly, že základní problém v záměrném a efektivním ovlivňování tvorby společenského vědomí spočívá v důsledné obsahové i strukturní koordinaci všech (dosud poznanych) činitelů, které odraz objektivního společenského bytí ve společenském vědomí ovlivňují.

Uvažujeme-li o tvorbě socialistického společenského vědomí jako o procesu záměrném a cílevědomém, řízeném, pak nutně vyvstává otázka prohlubování úlohy subjektu tohoto procesu. Je jím marxisticko-leninská strana. Praktická politika komunistické strany, její politickovýchovná, ideologická a organizátorská práce jsou základními činiteli ovlivňujícími utváření společenského vědomí pracujících. Nejhlubším a konečným cílem ideologické práce strany a veškeré ideologické činnosti v socialistické společnosti je formování socialistického vědomí pracujících na základě vědeckého světového názoru a pochopení cílů a politiky strany. Z toho plyne, že všechny procesy, působící na utváření socialistické osobnosti, jejího vědomí, na způsob myšlení lidí mají ideologický charakter. Ideologická práce tak vystupuje jako základní činitel komplexně působící v oblasti formování socialistického společenského vědomí. Její význam zdůraznil jak XXVII. sjezd ÚV KSSS, tak i sjezd naší strany. Zvláštní pozornost věnují těmto otázkám — ve spojení politickovýchovné, ideologické práce strany s konkrétními úkoly rozvoje socialismu — rovněž zasedání ÚV našich i sovětských komunistů.

Efektivnost vědeckovýzkumné práce v oblasti výzkumu utváření socialistického společenského vědomí je podmíněna několika závažnými faktory. Jedním z nich je nepochybně rozvoj marxisticko-leninské teorie společenského vědomí, rozpracování problému vzájemné dialektické podmíněnosti společenského bytí a společenského vědomí v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti i stupeň rozpracovanosti a rozvoje teoreticko-konceptuálního aparátu, který slouží k uchopení reálného procesu formování socialistického společenského vědomí. Na druhé straně, zejména v souvislosti s poznáním současného

stavu reálně existujícího vědomí pracujících v socialistické společnosti, se ukazuje jako významný limitující činitel i stupeň rozpracování konkrétních metod a technik používaných v konkrétních empirických výzkumech vztahujících se k té či oné oblasti, sféře či formě společenského vědomí. Nelze pochopitelně říci, že tyto dva problémové okruhy vyčerpávají složitost zkoumání procesu formování socialistického společenského vědomí, ale je bezesporu možno je považovat za klíčové.

Společenské vědomí má určité specifické rysy svého vzniku a vývoje, má určitou, byť jen relativní autonomii. Je odrazem společenského bytí, materiálních, objektivních podmínek, není však odrazem bezprostředním, není mechanickou reflexí společenského bytí. Je přitom odrazem složitým, odráží rozporné společenské bytí a je vnitřně rozporným procesem. V mnoha směrech může být i odrazem neadekvátním či zdeformovaným. Pochopit obsah a strukturu společenského vědomí neznamena identifikovat jen ty jevy a oblasti společenského bytí, které společenské vědomí reflektuje, ale odhalit i jakým způsobem se v něm odráží. Tuto problematiku postihuje K. Marx v *Předmluvě ke Kritice politické ekonomie*: „se změnou ekonomické základny dochází pomaleji nebo rychleji k převratu celé ohromné nadstavby. Při zkoumání takovýchto převratů musíme rozlišovat mezi materiálním převratem v ekonomických výrobních podmínkách, který se dá přírodovědecky přesně zjistit, a mezi právními, politickými, náboženskými, uměleckými nebo filozofickými, zkrátka ideologickými formami, v nichž si lidé tento konflikt uvědomují a vybojovávají ho“ [Marx-Engels 1963: 37]. Nutnost rozlišení mezi změnami v oblasti společenského bytí a ideovými formami (formami společenského vědomí), v nichž si lidé tuto změnu uvědomují, se nevztahuje jen k epoše sociální revoluce, ale je důležitým metodologickým východiskem při studiu společenského vědomí vůbec.

Každá konkrétně historicky vymezená fáze vývoje společnosti se odráží nejen ve společenském vědomí, ale je současně i překonáním (v jednotlivých formách, rovinách, či sférách) předchozího společenského vědomí, a to jak po stránce obsahové, tak i strukturní. K. Marx nehovoří pouze o tom, že lidé si konflikt v oblasti ekonomických výrobních podmínek ve sféře vědomí jen uvědomují, nýbrž jej také vybojovávají. V tomto smyslu uvědomění si nového předpokládá i překonání starého. Se zánikem starých společenských vztahů, starých podmínek života společnosti nezaniká automaticky společenské vědomí, které je odráželo. Obsahově staré vědomí přežívá, projevuje se konzervativně, retardačně, často přijímá nové formy, orientuje se v důsledku působení vnějších ideových vlivů, v důsledku různých nedostatků.

Konstatováním prvotnosti společenského bytí vůči společenskému vědomí a druhotnosti, odvozenosti společenského vědomí i s důsledky, které z toho vyplývají, se nevyčerpává problém dialektiky vzájemného vztahu společenského bytí a společenského vědomí. Při jeho poznání má velkou úlohu i otázka „zprostředkovanosti“ v tomto odrazu. Složitost zprostředkovanosti odrazu společenského bytí společenským vědomím je dána nejen objektivní složitostí, bohatou strukturovaností a dynamičností rozvoje společenských vztahů, zejména za socialismu, které poznání podmiňují. Zprostředkovanost je výrazně ovlivňována působením všech činitelů a článků, které se na poznání i formování společenského vědomí podílejí. V případě formování socialistického společenského vědomí to umožňuje, aby vědomí nezůstávalo pouze na povrchu odrážených jevů, ale aby vstřebávalo a osvojovalo si podstatné souvislosti a zákonitosti odráženého objektu. Proces zprostředkování, který je spojen s pronikáním teoretického vědomí do roviny běžného vědomí, znamená i vytváření předpokladů k tomu, aby se společenské vědomí dostalo co nejblíže k postižení společenského bytí, a na základě zákonitostí vývoje postihovalo i perspektivu jeho vývoje.

Prohlubování dialektiky vzájemného stavu společenského bytí a společenského vědomí ve vědeckém poznání vytváří i teoreticko-metodologické předpoklady pro vymezení samotné kategorie společenského vědomí a pro její uplatňování při formování socialistického společenského vědomí pracujících. V tomto smyslu jsou zvláště výrazné souvislosti marxisticko-leninského teoretického vědomí a běžného vědomí, pronikání prvního v druhé a překonávání určitých hranic mezi nimi.

V souvislosti s úvahami o dialektickém vztahu společenského bytí a společenského vědomí se dostáváme i k problému konkrétního obsahu a vzájemného vztahu společenského vědomí a společenského bytí v socialistické společnosti. Jak jsme ukázali, společenské vědomí se nejen zákonitě vyvíjí důležitě, odvozeně od společenského bytí, ale má i schopnost určitého předstihu před ním. Tato schopnost předstihu, odhalování zákonitých tendencí a perspektiv rozvoje je velmi významným rysem marxisticko-leninského poznání teoretického společenského vědomí. V předstihu teoretického společenského vědomí před konkrétní realitou není možné abstrahovat od bezprostřední determinovanosti, konkrétního způsobu zprostředkovanosti, výchozího poznání a poznání budoucích podmínek, jimiž se realita do vědomí promítá.

Základním obsahem teoretického společenského vědomí je nejen odraz dané skutečnosti, její dynamiky a prognóza perspektivního vývoje společnosti. Tato skutečnost vytváří možnost stanovit cíle i cesty vývoje a určit prostředky a metody jejich uskutečnění. I to je součástí teoretického poznání, teoretického vědomí, a tudíž také podmínkou cílevědomého charakteru společenské praxe. Teoretické vědomí přitom musí akceptovat reálný stav vývoje společnosti i reálné podmínky a možnosti realizace cílů a záměrů, jichž společnost chce dosáhnout. Jedním ze základních požadavků, které na prognostickou stránku teoretického vědomí klademe, je nutnost spojení reálných perspektivních cílů společnosti s konkrétními reálně existujícími společenskými možnostmi.

V socialistické společnosti jsou vytvořeny všechny objektivní předpoklady k tomu, aby bylo dosaženo zásadního obsahového souladu (dialekticky chápaného) mezi teoretickým a běžným vědomím. V třídně antagonistických společenských formacích má produkci teoretického vědomí plně v rukou vládnoucí třída této společnosti (2). To se pak také zákonitě dostává do antagonistického vztahu k běžnému vědomí pracujících, vykořisťovaných mas. Likvidace třídně antagonistických vztahů vytváří objektivní předpoklady pro obsahové sblížení teoretického a běžného vědomí (3). Jestliže socialistická společnost, zejména pak praxe budování rozvinutého socialismu, umožňuje tento zásadní objektivní soulad mezi teoretickým a běžným vědomím, neznamená to, že je ho již automaticky dosaženo. V jeho sjednocování a povyšování vědomí pracujících na úroveň marxisticko-leninského světového názoru, poznání teorie a jejího metodologického a praktického významu sehrává určující úlohu marxisticko-leninská strana. Vedoucí úloha strany v oblasti vědy, kultury a umění, propagandy, důsledné akceptování a uplatnění základních principů marxismu-leninismu vedou k rozvoji všech stránek, rovin a forem socialistického společenského vědomí, v němž

(2) K tomu viz blíže K. Marx — B. Engels: *Německá ideologie*, část nazvaná *O produkci vědomí*. In: *Spisy*, sv. 3. Praha 1956, s. 38.

(3) Otázka sblížení „teoretického“ a „běžného“ vědomí nemůže nikdy ani v limitním případě dospět k jejich identitě. Stejně tak otázku „zásadního souladu“ mezi běžným a teoretickým vědomím není možno interpretovat jako naprosto bezrozpornou situaci. Teoretické vědomí svým způsobem upřednostňuje reflexi objektivní skutečnosti z pozic společenských zájmů, zatímco běžné vědomí, jak ostatně vyplývá z jeho charakteru, preferuje spíše zorný úhel determinovaný individuálními a skupinovými zájmy a získanou zkušeností.

dialektika procesu formování vývoje, reálný stav a možnosti, cíle a prostředky jsou akcentovány jako základní obsahové i strukturní předpoklady praktické činnosti.

Při záměrném vytváření dialektické jednoty mezi běžným a teoretickým vědomím sehrává tudíž významnou úlohu cílevědomé řízení pronikání či vnášení teoretického vědomí do vědomí pracujících. Jeho nejvlastnějším subjektem je marxisticko-leninská strana a její politickovýchovná a propagandistická činnost. V tomto procesu je akcentována řada psychologických, pedagogických, sociologických a filozofických přístupů. Pronikání teoretického vědomí je tím hlubší, čím adekvátněji, důsledněji a srozumitelněji poskytuje propaganda a výuka teorie vysvětlení a formuje metodologické a praktické přístupy k analýze problémů reflektovaných běžným vědomím. Skutečnost, že existuje objektivně podmíněná zásadní shoda mezi subjektem teoretického a běžného vědomí, se zákonitě odráží v procesu koncipování teoretického vědomí, který plně akcentuje charakter běžného vědomí, vychází z něj a opět do něj vyúsťuje. Subjekt teoretického vědomí je v podmínkách socialismu objektivně determinován a má i dostatečnou subjektivní motivaci k tomu, aby teorie marxismu-leninismu pronikala do vědomí širokých mas. Obdobně socialismus vytváří podmínky a možnosti pro rozvoj potřeby poznání u pracujících, vytváří „otevřenost“ v přijímání vědy, teoretického vědomí. Tuto objektivní podmíněnost je třeba záměrným a cílevědomým způsobem systematicky rozvíjet.

Z hlediska vědeckovýzkumné činnosti orientované na poznání procesu tvorby socialistického společenského vědomí je efektivní rozlišovat mezi pojmy „socialistické společenské vědomí“ a „společenské vědomí socialistické společnosti na daném stupni vývoje“ (4) [Uledov 1980 : 187—188]. Termínem „socialistické společenské vědomí“ je možné rozumět vědomí obsahově socialistické, založené na marxisticko-leninském vědeckém světovém názoru, pochopení cílů a politiky strany, vyúsťující v kladný vztah k socialismu, v aktivní účast na budování socialismu. Toto vědomí má své stupně vzniku a rozvinutosti i formy projevu. Již pozitivní vztah k socialismu vyrůstající ze zkušenosti, získaný v pracovní činnosti i v životě, vytváří počátky socialistického vědomí, které je možné politickovýchovnou prací, vzděláním, vlivem kultury posilovat a rozvíjet. Rozvinutou formou socialistického společenského vědomí je v teoretické podobě teorie marxismu-leninismu a její tvořivé uplatňování; v případě jednotlivce pak je to uvědomělost ve světónázorovém, politickém a morálním smyslu, která se mění v tvořivé činy. Tok vědomí odráží konkrétní objektivní socialistické vztahy v jejich rozpornosti a je výrazem celkového pochopení dějinných procesů a jejich zákonitostí.

Pojmem „společenské vědomí socialistické společnosti na daném stupni vývoje“ lze rozumět to, co bývá někdy vágně označováno jako „reálné společenské vědomí“, tj. skutečný potenciálně empiricky zjiřitelný objektivní stav vědomí společnosti na daném stupni jejího vývoje. Toto vědomí konkrétně se vyvíjející společnosti vyjadřuje především daný stav změn ve směru formování socialistického společenského vědomí a stav překonávání různých přežitků minulosti i nových negativních jevů ve vědomí a způsobu života lidí, které nemohly být a nebyly zatím překonány [Socialističeskoje 1982].

Obsah pojmu socialistického vědomí je relativně (zejména ve srovnání s pojmem „společenské vědomí socialistické společnosti na daném stupni vývoje“)

(4) Tímto směrem se ubírají i úvahy obsažené v práci A. K. Uledova *Duchovnaja žizn' obščestva*. Moskva 1980, týkající se rozlišení pojmu „společenské vědomí“ a „vědomí společnosti“ (viz citovaná práce s. 187—188). Problematika vztahu pojmu „socialistické společenské vědomí“ a „vědomí socialistické společnosti“ je však poněkud jiného charakteru.

konstantní právě v podstatném určení. Jinak je socialistické vědomí (ve skutečnosti i v kategoriální reflexi) obsahově, formami a rozmanitostí dynamické a mnohostranné. Ani tento pojem, resp. jeho obsahovou náplň, nelze však vymezit pouze na základě deduktivních úvah, bez přihlédnutí k empirickému výzkumu reálného procesu utváření tohoto vědomí. Avšak při jeho vymezování abstrahuje zpravidla od nahodilých momentů. Určité výhrady lze mít i k názoru, jako by pojem „socialistické společenské vědomí“ představoval určitý optimální limitní stav, k němuž se „společenské vědomí socialistické společnosti“ postupně přibližuje. Socialistické vědomí je konkrétním procesem rozvíjení socialistického bytí a sociálních hodnot (5).

Proces odrazu socialistické společenské reality může být zejména v rovině běžného vědomí deformován různými vnějšími a socialismu cizími faktory. (Např. působením antikomunistické propagandy, která záměrně dezinterpretuje objektivní fakty o vývoji socialismu, snaží se na základě údajně objektivních vědeckých metod odhalovat principiální a nesmiřitelné rozpory již v samotné koncepci socialismu a marxismu-leninismu jako jeho teoretického základu.) Stejně tak mají na utváření obsahu tohoto vědomí vliv různé nahodilé, vzhledem k charakteru socialistického vývoje nepodstatné jevy, jež se mohou v procesu vývoje vyskytnout. (Např. nesprávné ocenění společenského významu pracovní činnosti, což má negativní vliv zejména na formování společenského vědomí lidí či pracovních kolektivů) [Výzkum 1983 : 64–95].

Naše společnost se nachází v období budování socialistické společnosti. Objektivním základem utváření obsahu společenského vědomí této společnosti je tedy konkrétně dosažený stupeň rozvoje socialismu. Toto konstatování postihuje určitý základní aspekt utváření obsahu společenského vědomí naší společnosti. K obsahu společenského vědomí naší společnosti nezbytně náleží jeho socialistický základ, marxismus-leninismus, teoretická koncepce budování rozvinutého socialismu, veškeré socialistické duchovní hodnoty i pokrokové tradice myšlení, které socialismus vstřebal. Marxismus-leninismus představuje teoretickou rovinu společenského vědomí, v níž se na základě vědecké analýzy odráží jak současně dosažená úroveň, tak i vědecky zdůvodněné perspektivy. „Koncepce rozvinutého, zralého socialismu zahrnuje jeho vymezení i z hlediska výrobních sil, ekonomických vztahů, sociální struktury, politického systému, ideologie a morálky i z hlediska utváření osobnosti. K těmto vymezením se dospívá v celém systému kvalitativních i kvantitativních charakteristik, vycházejících z určitých všeobecných metodologických kritérií a principů“ [Medveděv 1983 : 19–20].

Teorie rozvinutého socialismu představuje celospolečenskou identifikaci s určitým programem reálného vývoje společnosti. Stupeň identifikace společenského subjektu s touto teorií vytváří i východisko a je jedním z podstatných činitelů ovlivňujících reflexi objektivního reálného procesu výstavby společnosti. Důsledná znalost teorie rozvinutého socialismu, schopnost posuzovat jejím prizmatem konkrétní problémy, s nimiž se člověk ve sféře každodenního života setkává, ovlivňuje podstatně schopnost pochopit a zaujímat konstruktivní stanovisko i k objektivním rozporům společenského života. Společenské vědomí není jen procesem neutrálně zaznamenávajícím dění v oblasti společenského bytí, života společnosti. V procesu jeho utváření se do obsahu promítají zkušenosti jednotlivců i sociálních skupin, pracovních kolektivů. Rozhodujícím činite-

(5) Z hlediska koncipování konkrétních empirických výzkumů společenského vědomí lze těchto pojmů užívat, jak jsou specifikovány ve společné československo-bulharské publikaci věnované otázkám zkoumání společenského vědomí, vydána v roce 1982.

lem formování socialistického vědomí je politika strany v daném období a působení celého vzdělávacího a výchovného systému v konkrétních úkolech, které plní. Proto je možno konstatovat, že konkrétně historickým základem utváření obsahu společenského vědomí naší socialistické společnosti je teorie a praxe rozvinuté socialistické společnosti ve své dialektické jednotě.

Objektivní obsah pojmu společenského vědomí současné socialistické společnosti pak sehrává integrační úlohu vůči všem formám, vrstvám a rovinám společenského vědomí. Světonázorové, politické, morální názory a postoje jsou společenským subjektem uvědomovány ve spojení s konkrétní náplní teorie a praxe rozvinutého socialismu. Je-li například cílem politiky Komunistické strany Československa výstavba rozvinuté socialistické společnosti, pak politické postoje vyjadřují v obsahové rovině právě vztah společenského subjektu k realizaci této politické linie. Obdobně ideologie jako zobecněné vyjádření třídních zájmů je v současné době obsahově spojena a konkretizována teorií a praxí budování rozvinuté socialistické společnosti a soudobého ideologického boje. Z této skutečnosti vychází i konkrétní zaměření ideologické práce na všech úrovních. „Obsah ideologie byl významně obohacen hlavně vypracováním koncepce rozvinutého socialismu. Tato koncepce zahrnuje souhrn vzájemně spjatých teoretických hodnocení a závěrů, jež charakterizují současnou etapu společenskopolitického vývoje socialistické společnosti“ [Medveděv 1983 : 65].

Sledujeme-li vývoj jednotlivých typů a forem společenského vědomí, snadno zjistíme, že v jeho struktuře dochází k významným změnám. V každém z jeho historických typů sehrává například rozhodující úlohu i charakter jeho forem.

Je možno specifikovat určité vnitřní vztahy mezi jednotlivými formami (druhy či sférami) společenského vědomí. Mají-li však být na tomto základě lineárně hierarchicky uspořádány jednotlivé prvky jeho struktury, je to vždy provázáno určitým zjednodušením mechanistického charakteru. Přitom z hlediska empirického výzkumu společenského vědomí je teoreticky a metodologicky důležitější nalézt alespoň základní vzájemné dialektické souvislosti mezi jeho prvky, než usilovat o jejich hierarchické uspořádání.

Z hlediska interpretace empiricky získaných výzkumných výsledků sehrává významnou úlohu poznání dynamiky vývoje společenského vědomí, zejména pak poznání této dynamiky v rámci daného typu společenského vědomí. Jde zejména o zjištění, jak se mění vzájemné vztahy mezi jeho jednotlivými strukturálními prvky. Je víceméně obecně uznáváno, že v procesu vývoje společenského vědomí socialistické společnosti se stále více prohlubuje dialektická jednota jeho základních strukturálních prvků. Přitom neustále vzrůstá objektivní nutnost jeho zvědečtování. Na druhé straně však objektivní nutnost řešení tohoto problému neznamena ještě automaticky řešení samo.

Dynamika rozvoje společenského vědomí socialistické společnosti je určována vzájemnou dialektickou jednotou jeho filozofických, politických, morálních a ideologických aspektů. Přitom dochází k stále hlubšímu prolínání aspektů i k jejich obsahovému sblížování. (Markantně je vidět tento proces zejména na vzájemném vztahu politického a morálního vědomí.)

Většina dosud dosažených výsledků při výzkumu procesu utváření společenského vědomí naší společnosti ukázala, že přes to, že je důležité znát jednotlivé aspekty procesu tvorby společenského vědomí, výraznějšího pokroku v oblasti zkoumané problematiky je možno dosáhnout právě pouze poznáním dynamiky a zákonitostí vývoje společenského vědomí jako jednotného a vnitřně strukturovaného organického celku. V této souvislosti vystupuje do popředí význam integrace nejen výzkumných výsledků, nýbrž i výzkumných postupů v rámci různých výzkumných úkolů. Toho je možné dosáhnout pouze odpovědnou při-

правов цílových projektů, v nichž budou tematicky integrovány nejzávažnější problémy, které se v uplynulém období ukázaly jako rozhodující z hlediska procesu tvorby společenského vědomí.

V návaznosti na současné výsledky se výzkum v rámci SPZV v příští pětiletce zaměří především na následující otázky:

- Zákonitosti formování socialistického společenského vědomí a jeho specifické rysy při budování rozvinuté socialistické společnosti
- Stav a struktura politického vědomí pracujících, mechanismy jeho utváření v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti
- Rozvoj osobnosti v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti. Analýza objektivních a subjektivních faktorů
- Pedagogické a psychologické souvislosti dialektiky společenského a individuálního vědomí
- Mravní a právní vědomí v systému komunistické výchovy
- Historické vědomí (národní a internacionální), prostředky upevňování jeho pozitivních rysů, jeho rozvoj a úloha
- Účinnější působení masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí.

Výsledky, které byly získány při výzkumu socialistického společenského vědomí v této pětiletce, vytvářejí dobré předpoklady k tomu, abychom v příštích letech dosáhly hlubšího a konkrétnějšího poznání v rámci těchto problémových okruhů.

Socialistické společenské vědomí je nejen reflexí socialistického společenského bytí, nýbrž jeho formování je podstatně určováno i společenskopolitickou aktivitou příslušného subjektu. Současně však představuje jeden ze závažných faktorů rozvoje této aktivity.

Literatura

- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, SNPL 1963.
- Medveděv, V. A.: *Rozvinutý socialismus: otázky formování společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1983.
- Socialističeskoje soznanije, filosofskije aspekty formirovanija i razvitija socialističeskogo soznanija*. Sofia, BAVK 1982.
- Uledov, A. K.: *Duchovnaja žizň obščestva*. Moskva, MysI 1980.
- Výzkum společenského vědomí v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti* (prázdninová praxe posluchačů VŠP ÚV KSČ). Praha, VŠP ÚV KSČ 1983.
- XVII. sjezd KSČ*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

В. Брыхнач - В. Чехак: Социалистическое общественное сознание, его исследование и формирование

Важнейшей задачей исследования формирования социалистического общественного сознания можно считать постижение конкретных форм действия закономерностей развития, специфических для его развития. Это создает основную предпосылку для объяснения взаимодействия разнообразных, разнородных, качественно по разному определенных сторон общественного сознания.

Но последовательное научное объяснение представляет лишь одну, хотя и весьма важную, сторону процесса научного познания. Одновременно, при исследовании процесса формирования социалистического общественного сознания уделялось большое внимание значению познания данной проблематики для сознательного формирования сознания людей.

Эффективность научно-исследовательской работы в области исследования формирования социалистического общественного сознания обусловлена несколькими важными факторами. К ним несомненно относится развитие самой марксистско-ленинской теории общественного сознания, разработка взаимоотношения общественного бытия и общественного сознания, развитие теоретической области отдельных общественных наук, занимающихся этой проблематикой и не в последнюю очередь степень разработки конкретных методов и приемов, применяемых в эмпирических исследованиях, относящихся к той или иной области, сфере или форме общественного сознания.

Настоящая статья постигает прежде всего проблематику значения разработки теоретико-понятийного аппарата, особенно марксистско-ленинской философии, для получения новых данных и знаний о фактическом состоянии и основных тенденциях развития общественного сознания нашего общества. Затем внимание уделяется основным моментам, связанным со значением конкретных исследовательских методов и приемов для познания содержательной стороны отдельных форм или сфер общественного сознания.

В статье затрагивается также в общих чертах вопрос, который является весьма важным с точки зрения познания взаимоотношения общественного сознания и поведения людей: вопрос отношения между теоретическим и обычным сознанием.

В заключение статьи уделяется внимание использованию опыта исследования социалистического общественного сознания в истекшей пятилетке для разработки концепции аналогического исследовательского задания на предстоящий период.

Summary

V. Brychnáč — V. Čechák: Socialist Social Consciousness. Its Research and Formation

It seems reasonable to assume that the most relevant research task in the area of the formation of socialist social consciousness is the comprehension of concrete forms of the operation of development laws specific to its development. This provides the basic precondition for elucidating the interaction of diverse, heterogeneous, qualitatively differently determined aspects of social consciousness.

Of course a consequential scientific explanation represents only a single, even though extremely important aspect of the process of scientific cognition. In examining the process of the formation of socialist social consciousness, considerable attention has simultaneously been devoted to the contribution of the comprehension of these problems to a purposeful formation of people's consciousness.

The effectiveness of scientific-research work in the area of research into the formation of socialist social consciousness is conditioned by several important factors. These indubitably include the development of the Marxist-Leninist theory of social consciousness itself, the elaboration of the relation between social being and social consciousness, the development of the theoretical sphere of individual social disciplines concerned with these problems, and last but not least also the level of the elaboration of concrete methods and techniques used in empirical research relating to a particular area, sphere or form of social consciousness.

The submitted paper covers in particular problems connected with the significance of the elaboration of the theoretical and conceptual apparatus — primarily that of Marxist-Leninist philosophy — for acquiring new knowledge of the actual state and basic development trends of social consciousness in our society. Attention is also paid to the basic moments associated with the relevance of concrete research methods and techniques for the cognition of the content aspect of individual forms or spheres of social consciousness.

Last but not least, the paper discusses — though in outline only — a question of great importance especially from the point of view of identifying the relation between social consciousness and people's action: the question of the relation between theoretical and current consciousness.

In conclusion, attention is paid to the utilization of experience ensuing from the research into socialist social consciousness carried out in the last five-year plan in conceiving the orientation of an analogical research task for the coming period.

Vzrastajúca frekvencia výskytu pojmu „politická kultúra“ v spoločenskovednej literatúre viedla k pokusom o interpretáciu jeho obsahu, pričom sa uplatňovali rôzne prístupy. Z výskumu spoločenského vedomia, uskutočneného v rámci hlavnej úlohy VIII-6-3 ŠPZV, vzišiel prístup odlišný od doterajších pokusov, vhodný k predloženiu na odbornú diskusiu.

1. Stručná genealógia problému

Práca na uvedenej výskumnej úlohe priniesla riešenie viacerých problémov metodologickej povahy, niektoré nové nastolila. K prínosným riešeniam možno prisúdiť pokus o sledovanie stavu spoločenského vedomia tried a sociálnych skupín v našej spoločnosti, myšlienkovy inšpirované sovietskym filozofom A. K. Uledovom [Uledov 1973]. Pojem „stav vedomia“ umožnil dialekticky prekonať tradičné gnozeologické prístupy k problematike spoločenského vedomia, keď sa jeho celkový obraz rozpadával na jednotlivé druhy (formy), úrovne, sféry atď., pritom však rešpektovať jeho vnútornú štruktúrovanosť. Umožnil plne akceptovať činný charakter spoločenského vedomia (1), čo bez väzby na konkrétne-historického nositeľa sa dosahuje spravidla len v rovine všeobecných úvah.

Stav spoločenského vedomia predstavuje objektívne sformovanú, relatívne ustálenú konfiguráciu skladobných prvkov, ale aj rozporných tendencií, ktorým jeho nositeľ odráža skutočnosť a vyjadruje zameranosť voči podmienkam svojho spoločenského bytia. Spoločenské vedomie je takto brané v jeho dynamickej komplexnosti a aktivite, t. j. ako produkt a zároveň činná zložka spoločenských procesov [Zich 1983 : 64]. Uvažovaný nositeľ spoločenského pohybu (skupina, trieda, spoločnosť) sa vyznačuje rôznym stupňom integrity a špecifickými úlohami, aké mu objektívne pripadajú plniť v konkrétne-historickej situácii. Dosiahnutý stav jeho vedomia jednak odráža proces historicko-spoločenského sebautvárania subjektu a zároveň umožňuje viac, alebo menej adekvátne vyartikulovať jeho základné záujmy, vyzdvihnúť perspektívne úlohy súvisiace s jeho realizáciou. Je len prirodzené, že sa to odohráva vtedy, ak v tejto „ustálenej konfigurácii“ dominantné postavenie zaujali prvky politického vedomia a keď pre ich činné uplatnenie nastali priaznivé objektívne podmienky (napr. rozklad prežívajúceho spoločenského poriadku).

Tak objektívne vzniká otázka *praktického vzťahu subjektu k stavu svojho vedomia* v jeho vlastnom rámci. Dosahuje napríklad stav vedomia určitej triedy či národa tej zrelosti, aby uspel v čine historického sebaopotvrdenia, ku ktorému

(1) V jeho odhalení spočíva nesmierny prínos Marxa. Výstižne to interpretuje L. Holata: „Tým, že Marx chápe vedomie ako vedomie, ktoré je zapojené do sociálnych štruktúr a ktoré je aktívnym reálnym článkom ich rozvoja a fungovania, prekonáva abstraktne gnozeologickú interpretáciu vedomia... Vedomie nie je možné už redukovat' na akty nazerania, pretože konštitutívnou zložkou vedomia sa stávajú akty správdzajúce, regulujúce, teda sprostredkujúce reálnu premenu vecí a sebaprenemu človeka“ [Holata 1984 : 26].

smeroval jeho doterajší vývoj? Bez ťažkostí pochopíme, že pri tejto otázke nejde len o racionálnu sebareflexiu stavu vedomia danou triedou či národom. Riešenie otázky dáva do pohybu aj také praktické momenty, ako je šírenie určitého typu ideí (ideológia), nadväzovanie a rozvíjanie tradícií, kultivovanie požadovaných vlastností (solidarita, revolučnosť), vytvorenie nevyhnutného inštitucionálneho zázemia (odborníci, strany, ideologické ustanovizne), rozvinutie určitého typu predmetnej činnosti. V rozvoji stavu spoločenského vedomia sa teda zákonite vyhraňuje politická dimenzia a stimulovaná podmienkami politického bytia subjektu prerastá významové určenia politického vedomia. Zrejme v týchto intenciách by sa mohol uberať logický výklad zrodu politickej kultúry.

Historické zdôvodnenie býva spravidla komplikovanejšie, lebo nevyhnutnosť sa presadzuje cez nejednu zákrutu i rad náhodností. Je len pochopiteľné, že historicky dochádza k zrodu politickej kultúry dávno predtým, než sa vedecký výskum prepracoval k pojmom „stav vedomia“, „politická kultúra“ etc. Otázka praktického vzťahu k stavu vedomia napríklad našich národov sa nastoľovala už v rámci národného obrodnenia pri kladení základov novodobej národnej kultúry, v čase rozkladu feudalizmu. Ako uvádza J. Bodnár, prvá vlna národobuditeľského úsilia Slovákov je spojená s J. Kollárom. Tento náš osvietenec, aj keď brojil proti samostatnému slovenskému jazyku, svojou koncepciou slovenskej vzájomnosti objektívne prispel k nastoleniu potreby potvrdiť samobytnosť slovenského národa práve v jazyku a národnej kultúre [Bodnár 1983 : 148]. Národnobuditeľské úsilie ešte viac rozšírili štúrovci, ktorí presadzovali nielen rečové ale aj kultúrne práva. Sám L. Štúr, ako je známe, dožadoval sa v Uhorskom sneme priznania Slovákom aj práv politických. Pre hlasistov, ktorí vstúpili na arénu národnobuditeľského zápasu na sklonku XIX. storočia s buržoáznedemokratickými ideami, heslami a požiadavkami, bol program Kollára i Štúra už len samozrejmosťou. Zmysel národnooslobodzovacích snáh videli nielen v rozvíjaní slovenskej reči, kultúry, aktivizovaní politického života, ale aj v rozvíjaní hospodárskeho a sociálneho života [Bodnár 1983 : 148]. V období nastupujúceho kapitalizmu bola otázka praktického vzťahu k stavu vedomia Slovákov nielen nastoľovaná ale aj riešená (i keď len s triednymi a dobovými obmedzeniami). Prerástla úzku problematiku spoločenského vedomia a v rovine politickej vyústila do skutočností, ktoré možno vedecky podchytiť len s pomocou pojmového aparátu teórie kultúry a politickej teórie.

Všimnime si ešte príklad robotníckeho hnutia, kde sa táto otázka nastoľuje spolu s rodiacim sa marxizmom. Keď bolo treba čeliť šíreniu maloburžoázných utopisticko-socialistických názorov pozbavujúcich toto hnutie jasnej perspektívy, Marx v Biede filozofie píše: „Ekonomické podmienky najskôr premenili masy obyvateľov na robotníkov. Nadvláda kapitálu vytvorila pre tieto masy spoločnú situáciu, spoločné záujmy. Tak sú tieto masy už triedou proti kapitálu, ale ešte nie sú triedou samou pre seba“ [Marx, Engels 1977 : 298–299]. Boj triedy proti triede je však bojom politickým. Aby trieda vychádzajúca na dejinnú arénu splnila svoju historickú misiu, musela pre tento boj nadstavbovo vyzrieť. Ide pritom o skutočnosti dnes všeobecne už známe. Vysvetlíť celý tento proces ekonomicko-nadstavbového zdvojovania triedy je rovnocenné úlohe historického výkladu rozvoja jej politickej kultúry.

2. Politická kultúra — pojem alebo termín?

V kontrapozícii genetickému pohľadu pokúsme sa teraz identifikovať politickú kultúru prostredníctvom „stavebného materiálu“ (z ktorého možno usudzovať na rozsah pojmu), tak ako ho popisujú mnohí autori v súčasnej rozvinutej

podobe tohto fenoménu. Všetci sa zhodujú v tom, že politická kultúra predstavuje veľmi zložitý a bohato štrukturovaný nadstavbový útvar.

Prakticky všetci autori uvádzajú pri vymedzovaní politickej kultúry *prvky kognitívnej povahy*, t. j. oblasť racionálneho poznania politickej skutočnosti. V tomto prvom rozmere sa potom politická kultúra javí ako súhrn politických názorov, teórií, programov, ideálov, ale aj každodenného politického zmýšľania ľudí o politickej realite. Jadrom takého súhrnu je však politická forma ideológie, ktorá odôvodňuje prijaté politické ciele a je aj východiskom pre tvorbu politických hesiel.

Rovnako často sa pri vymedzovaní politickej kultúry poukazuje na takú jej neodmysliteľnú vrstvu, ktorú tvoria postoje ľudí k politike, moci a inštitúciám politickej povahy, ich hodnotové orientácie, city a nálady. Zvlášť sa zdôrazňuje politické presvedčenie subjektu, prípadne sa uvádza aj politická intuícia. *Citovotvôňové prvky* politickej kultúry vystupujú ako druhý (myslený) rozmer tohto zložitého útvaru.

Niektorým autorom postačujú na vymedzenie politickej kultúry už tieto dve vrstvy „stavebného materiálu“. Ide o predstaviteľov buržoáznej politológie, ktorí v zajatí psychologického redukcionizmu interpretujú politickú kultúru ako politický systém zinternalizovaný v poznaní a hodnotení danej populácie. Najfrekvencovanejšia definícia tejto proveniencie tvrdí: „Politická kultúra zahŕňa systém empirického presvedčenia, expresívnych symbolov a hodnôt definujúcich situáciu, v ktorej sa objavuje politické konanie“ [Pye-Verba 1965 : 53].

Politickú kultúru nemožno stotožňovať iba s jej duchovnou stránkou, je zároveň procesom premeny poznatkov na pevné politické presvedčenie a potom jeho realizácie v praktických činoch ľudí. Vystupuje v nej aj vrstva *prvkov činnostnej povahy*: politicky relevantné činnosti inštitúcií, spoločenskopolitická aktivita jednotlivcov i skupín, ich skúsenosti, návyky ako aj overené metódy politickej činnosti a schopnosti politicky pracovať v masách.

Politická kultúra na určitom stupni zrelosti nadobúda v spoločnosti či v hnutí triedy, národa petrifikované zázemie. Pribúda čoraz viac autorov, ktorí do politickej kultúry zaraďujú inštitúcie, celkom alebo čiastočne späté s politickou mocou, ideologickým vplyvom (Zakrzewski 1980; Čeredničenko 1982). Tvorí ho ďalej právny kódex, resp. jeho časť, ktorá reguluje politický život spoločnosti, normy a princípy prijaté daným politickým hnutím, štatúty a systém sankcií uplatňovaný v politickom procese. V celku túto vrstvu *prvkov regulatívnej povahy* treba považovať za samostatný a nemenej významný — štvrtý rozmer politickej kultúry.

Aby politická kultúra tvorila celostný útvar, musia v jej komponentnej skladbe napokon vystupovať *prvky integratívnej povahy*, ktoré vyjadrujú nielen osobitosť jej nositeľa, ale aj súvzťažnosť s ostatnými nositeľmi politickej kultúry v danom spoločenskom celku. Patria sem predovšetkým politické záujmy, v ktorých si subjekt uvedomuje svoje potreby, forma vzťahov, do ktorých vstupuje pri formulovaní a presadzovaní svojich politických záujmov. Integratívnu povahu majú aj politické tradície a symboly vyjadrujúce jednotu šikov účastníkov politického diania (napr. bojová pieseň).

Samotná enumerácia skladobných prvkov politickej kultúry, nech by bola vykonaná akokoľvek pedantne, prípadne i spojená s pokusom o ich čiastkovú klasifikáciu, nemôže postačiť na objasnenie pojmu. Naopak neraz vedie k pochybnostiam, keďže vymenované skladobné prvky sú nám dobre známe, či politická kultúra nie je len novým názvom na označenie súhrnu evidentných skutočností. Veď s prípadmi pseudonovátorstva sa v spoločenských vedách neraz stretávame. Tieto pochybnosti sa hmatateľne prejavili v prekladateľskej

činnosti (2), ale aj v radoch vedcov a politikov. Znamená to, že interpretácia tohto pojmu nesmie ustrnúť na vymenovaní a zoradení prvkov predstavujúcich len formotvornú stránku politickej kultúry a musí prerásť do postihnúť jej obsahovej stránky. Ak mnohé definície politickej kultúry nepresiahli tento prah, je to len svedectvo, ako málo vedecký výskum v tejto oblasti pokročil (3).

Na druhej strane ani klasifikácia prvkov tvoriacich politickú kultúru nie je bez účelu, pretože ak je dostatočne prepracovaná, stáva sa článkom dekompozície a pomostím k operacionalizácii tohto pojmu. A to je odôvodnenie dôležité, lebo otvára cestu empirickému skúmaniu, ktorým treba vyvážiť doterajšie scholastické teoretizovanie okolo všeobecných pojmov [Vasiljev — Ščegorcov — Jakovlev 1981 : 29]. Vyššie uvedený náznak klasifikácie je, pravdaže, nedostatočný, plní však určitú heuristickú funkciu. Prvky politickej kultúry nemožno mechanicky radiť vedľa seba, treba zohľadniť ich subordináciu a dôležitosť, najmä z hľadiska utvárania sa tohto zložitého fenoménu. Len v podobe hypotézy chceme navrhnúť nasledovnú predstavu o jeho vnútornej štruktúre.

Pripusťme, že sa politická kultúra sociálneho subjektu (kolektív, národ, trieda) konštituuje vykryštalizovaním v podobe určitých refazcov, pozostávajúcich z jednotlivých skladobných prvkov. V prvom slede sa utvára (ak ide o proces samovoľný) refazec pozostávajúci po jednom — dvoch prvkov z každého rozmeru politickej kultúry. Je to spravidla nižšia rovina organizácie, do ktorej vstupujú prvky bežnej politickej praxe a jej každodenného odrazu vo vedomí (napr.: uvedomovanie si potreby — bežné mienky — intuícia — vzory konania — stereotypy účasti na politickom živote). Rozvoj tejto, takpovediac latentnej štruktúry nami sledovaného fenoménu vyvolá (odhliadnime od konkrétneho spôsobu) novú vlnu kryštalizácie už nie na úrovni všedného poznania a sporadického konania, ale na racionalite špecializovaného vedomia a zámernej činnosti. Je to spravidla refazec základného významu: artikulácia politického záujmu — tvorba a šírenie ideológie — pestovanie pevného presvedčenia v masách — fixácia politických noriem — systematická politická činnosť. Integrita tohto vyššieho refazca prvkov je potom umocnená tým, že sa doň vklíňuje ďalší sled prvkov nadosobného sociogénneho charakteru (finálny refazec), ktoré vo východzej klasifikácii bolo možné len obtiažne jednoznačne priradiť k jednotlivým kategóriám (rozmerom). A tak spätie politickej činnosti a politického záujmu prehlbujú politické vzťahy — politický záujem a ideológiu upevňuje vytýčenie politických cieľov — ideológiu a politické presvedčenie napomáhajú upevňovať politické heslá — medzi politickým presvedčením a politickými normami integrujúco pôsobí politický program (návod) — späťiu politických noriem so systematickou politickou činnosťou napomáhajú politické inštitúcie. Refazec sa tým zdanlivo uzatvára, faktický je spolu s predchádzimi však otvorený pre všetky ostatné prvky, ktoré rozvíjajúci sa celok politickej kultúry do seba absorbuje.

(2) Svedectvom toho sú materiály XXVI. zjazdu KSSZ vydané najskôr tlačou a neskôr v podobe brožúr. Všade, kde sa vyskytol pojem politická kultúra, prekladatelia u nás a v NDR (na rozdiel od ostatných socialistických štátov) použili neutralizujúci slovný zvrät „politická úroveň“. Rovnako sa novému pojmu povodilo aj pri preklade záverečnej reči L. I. Brežneva na mimoriadnom 7. zasadnutí Najvyššieho soviету ZSSR (7. 10. 1977) a žiaľ aj v iných materiáloch.

(3) Náhodne vyberieme ako ukážku dve definície. Politická kultúra predstavuje „súhrn postojov, hodnôt a vzorov konania, týkajúcich sa vzájomného vzťahu moci a občanov“ [Wiater 1977 : 335]. Politická kultúra „je súhrn predstáv o politickom systéme ako celku a tiež jeho rozličných aspektov, predstáv, ktoré existujú na úrovni každodenného aj teoretického vedomia, a takisto noriem, stereotypov politického správania, politických tradícií“ [Farukšin 1980].

Naznačená hypotetická predstava v sebe táji netušené množstvo námetov pre teoretické i empirické skúmanie procesov utvárania politickej kultúry, výsledky ktorého politicko-výchovná práca netrpezlivo očakáva. Bolo by predčasné ich vysloviť predtým, než sa ujasní aj obsahová stránka politickej kultúry.

3. Spor o obsah pojmu

Reálne politická kultúra nejestvuje v spoločenstve ľudí ako taká, každá jej podoba má svojho nositeľa. Jeho ekonomicko-sociálne postavenie v spoločenskom živote určuje jeho základné politické záujmy, ciele, ideológiu, účasť v politickom dianí a podmieňuje základný obsah celej jeho politickej kultúry. Obsah politickej kultúry, pretože nejestvuje nadčasovo, vždy odráža spoločensko-historickú situáciu, v ktorej sa nositeľ nachádza, a vyjadruje jeho vývojovú fázu (konštituovanie, rozmach, úpadok). Najpresvedčivejší dokumentačný materiál na to poskytuje rozvoj politickej kultúry tried, ako základného politického subjektu.

Primárny politický subjekt socialistickej spoločnosti — robotnícka trieda — podmienky rozvinutia svojej politickej kultúry našla už v lone kapitalizmu. Ten ju postavil v dôsledku svojej protirečivosti proti sebe v spoločenskej funkcii svojho vlastného hrobára. Vychádzajúce z potrieb rozvoja robotníckej triedy novorodiace sa nadstavbové elementy budúcej spoločnosti — materialistický svetonázor, nová revolučná teória spoločenského vývoja, nová fetišu kapitálu odporujúca morálka a kultúra, obohacujú progresívnym obsahom i jej politickú kultúru. Pravda, robotnícka trieda si ju nevypracováva odrazu a bez istej deľby práce. Vyčleňuje zo svojich radov ideológov, ktorí formulujú jej základné záujmy, stváňujú ich do podoby ucelenej ideologickej koncepcie, vybavujú hnutie tejto triedy ďalšími teoretickými koncepciami (učenie o stratégii a taktike, o socialistickej revolúcii) a politickým programom. Iní jej predstavitelia budujú adekvátne organizačné formy hnutia, šíria agitačné heslá, slovom podnikajú všetko, čo je nevyhnutné pre rozvoj politickej formy triedneho boja. Ustanovená marxistická strana, ako inštitucionálny výraz hnutia, politický predvoj robotníckej triedy politicky pôsobí na spojencov (utvára politické vzťahy nového obsahu) v úsilí vybudovať politický zväzok proti kapitálu. Pritom podnecuje rozvoj, šíri a vnáša do vedomia a života más prvky politickej kultúry anticipujúce závažné spoločenské premeny. Tým pripravuje triedu k prevzatiu politickej moci a následne k rozvinutiu výstavby novej spoločnosti.

Po víťazstve socialistickej revolúcie vytvorené štruktúry politickej kultúry najpokrokovejšej spoločenskej sily nachádzajú v novom rámci ekonomických, politických a sociálnych reálií priaznivé možnosti uplatnenia a dynamického rozvoja. Stávajú sa kľúčovou súčasťou novoutváranej spoločenskej nadstavby. Implicitne v nich zakotvené celospoločenské meritko sa teraz môže prakticky realizovať. Je to spojené s ďalšou obsahovou prestavbou tejto konkrétnej politickej kultúry (4): do popredia vystupujú budovateľské akcenty. Pretože do socialistickej výstavby treba postupne na základe iniciatívneho vkladu zapojiť inteligenciu, zamestnancov a novorodiace sa družstevné roľníctvo akcentuje sa aj demokratizmus politického života, na čom má bytostný záujem i panujúca robotnícka trieda. Mnohé zo štruktúr politickej kultúry robotníckej triedy, v dôsledku týchto premien, sa stávajú majetkom ostatných vrstiev socialistickej spoločnosti. Postupne sa teda utvára politická kultúra socializmu.

(4) Preto V. I. Lenin venuje osobitnú pozornosť týmto otázkam a sám ako prvý uvádza do užívania pojem „politická kultúra“ [Lenin 1954 : 327]. Nie je teda pravdivé tvrdenie, že prvým, kto ho použil, je G. Almond [Comparative 1956]. Napokon vyvracia to aj staf J. Siemenského „Polska kultura polityczna“ z r. 1932.

Pramene mnohých jej hodnôt siahajú až do antických čias (hodnoty demokracie, občianskeho vlastenectva), naplňajú sa postupne novým socialistickým obsahom. Politická kultúra socializmu vo svojom obsahu absorbuje humanistické, revolučné tradície celých ľudských dejín, je súčasťou kultúry spoločnosti, kde človek je najvyššou podstatou pre človeka (Marx), kde hlavným zmyslom je uspokojovanie rastúcich materiálnych a duchovných potrieb pracujúcich, ich slobodný a tvorivý rozvoj. Na základe vedeckého poznania, trpezlivou politikou a plánovite je rozvíjaná spoluzodpovednosť mas, politická kompetentnosť, tvorivosť a elán [Formánek 1980 : 473].

S rozvíjaním socialistickej výstavby do vyšších a náročnejších štádií význam takejto celospoločensky koncipovanej politickej kultúry a jej šírenie medzi masami neustále vzrastá. Mnohí autori poukazujú na to, že je nevyhnutnou stránkou, mierou vlastného procesu socialistickej výstavby. Možno však viesť spor s tými názormi, podľa ktorých je politická kultúra socializmu čosi unifikované a jednoznačne určené pre všetky triedy, vrstvy a skupiny v socialistickej spoločnosti. Je to voluntaristické prehliadanie diferencovanosti politickej kultúry, proti ktorému treba postaviť nasledovné protiargumenty:

- Keďže v socialistickej spoločnosti jestvuje sociálna a triedna diferenciácia vyplývajúca z pozostatkov starej spoločenskej deľby práce, zachovávajú sa rozdielne podmienky práce a života jednotlivých sociálnych skupín (tried), prípadne pretrvávajú z minulosti zdedené sociálne rozdiely (medzi národmi, regionmi). Preto aj ich politické záujmy nie sú a nemôžu byť identické (no na druhej strane, vďaka socialistickým premenám, nie sú namierené proti sebe, niet v nich antagonizmu). Keď prijímeme zásadnú tézu N. M. Kejzerova, že podstatu politickej kultúry odhaľuje vzťah politického záujmu jej nositeľa (a ten je vysvetľujúcim konceptom jeho politickej kultúry) k záujmom celospoločenským [Kejzerov 1983 : 16], musíme pripustiť v našej spoločnosti existenciu viacerých typov socialistickej orientovanej politickej kultúry.

- Politická kultúra robotníckej triedy rozvíjaná na princípoch medzinárodného komunistického hnutia a významných skúsenostiach z praxe socialistickej výstavby sa v globále obohacuje a zjednocuje. Zároveň však s prihliadnutím na miestne a historické špecifiká každého národného oddielu robotníckej triedy, s prihliadnutím na nerovnaké tempá jej vývoja a vplyvy rozmanitého prostredia vystupujúce v každej socialistickej spoločnosti (prostredie veľkých tovární, sféry služieb atď), jej štrukturálne prvky sa v danom časovom horizonte nenapĺňajú rovnako vyvinutým obsahom. Aj keď vklad robotníckej triedy do politickej kultúry socializmu je najväčší, sám o sebe nevyklučuje jej obsahovú i formálnu (javovú) diferencovanosť.

Treba sa nám pridržať realistického stanoviska, v zmysle ktorého politická kultúra socializmu je koherentným celkom predovšetkým vo svojom normatívnom vyjadrení (5), v reálnej praxi spoločenského života predstavuje objektívne rozkošateľý komplex politických kultúr jednotlivých sociálnych skupín a tried. Prirodzene, ako to už bolo vyjadrené, mnohé z ich komponentných štruktúr sa obsahovo zjednocujú na báze programu socialistickej výstavby rozvíjanej robotníckou triedou a pod vedením marxisticko-leninskej strany (v krízových obdobiach môžu sa prípadne zjednocovať na báze retardačných programov).

Politická kultúra socializmu sa utvára v procese praktickej politickej činnosti nasmerovanej na realizáciu základných politických záujmov spriatených tried,

(5) Pokus o sformulovanie normatívneho modelu politickej kultúry socializmu nachádzame u M. Sobolewského [Model 1977 : 23]. V rozvinutej podobe ho prekladajú aj autori publikácie Roľ kultúry v formirovaní ličnosti [1980 : 101–102].

spolužijúcich národov a kooperujúcich rôznych iných sociálnych skupín v socialistickej spoločnosti. K jej všeobecným rysom patrí to, že určujúci pilier v nej tvorí politická kultúra robotníckej triedy, zakalená vyhňou triedneho boja. Charakterizuje ju ďalej zapojenie širokých pracujúcich mäs do aktívnej pre-stavby spoločnosti, čo sa premieťa aj do spôsobu jej vymedzenia a odôvodňuje výskyt rôznych typov (6) v jednotnej politickej kultúre socializmu. Ich rozvo-jom — keďže nevyrastajú z protikladných triednych záujmov — sa vedúce po-stavenie robotníckej triedy neoslabuje, ale naopak sprítomňujú sa nároky hnu-tia tejto triedy na každom (i čiastkovom) úseku výstavby socializmu.

Celospoľensky koncipovaná politická kultúra sa utvára ako zvláštny (ne-opakovateľný) sociokultúrny útvar na styku

- každodenného zabezpečovania úloh straníckymi, štátnymi a spoločenskými orgánmi a organizáciami,
- ich ideovovýchovného pôsobenia na pracujúcich,
- vstupu pracujúcich mäs do realizácie politickej moci.

Vzniká kompozične ucelený útvar nadstavbovej povahy, ktorý sám napo-máha stimulovaniu spoločenského pokroku. Jeho obsah, rozmanité stránky i vnútorné potencie najplnšie vyjadruje v kontexte ostatných kategórií marxi-sticko-lenínskej teórie pojem „politická kultúra socializmu“. Integrálne vyjadru-je kompozíciu prvkov politickej skutočnosti (politického bytia i vedomia) v ich obsahovom zameraní na vyjadrenie a realizáciu vlastného politického záujmu. Nejde pritom o dajaké náhrazkové zobrazenie týmto pojmom pluralisticky po-ňatej „voľnej hry“ politických sil sledujúcich partikulárne záujmy. *Politická kultúra vyjadruje kvalitu zabezpečenia záujmu spoločnosti ako celku („spoloč-nej vôle“)* v spôsobe, akým každý jednotlivc vzatý politický subjekt realizuje svoj základný záujem (uplatnenie „vôle všetkých“, ak sa môžeme vyjadriť vý-stižným jazykom J. J. Rousseaua). Preto jedine správnym (vecne i metodolo-gicky) kritériom politickej kultúry každého subjektu je miera uplatnenia celo-spoľenských záujmov vyjadrujúcich celosystémové potreby. Tie v podmien-kach socializmu imanentne predpokladajú plnú účasť a tvorivý vklad každého subjektu do procesu spoločenských premien.

Z uvedeného vyplýva, že politická kultúra nie je totožná s politikou. Politika sa zvykla definovať ako sféra činnosti, spätá so vzťahmi medzi triedami, ná-rodmi a ďalšími veľkými sociálnymi skupinami. Jej jadrom je problém dobytia, udržania a využitia štátnej moci. Preto v duchu vymedzenia V. I. Lenina [Lenin 1969 : 102 — 103] politika je účasťou na riadení štátu, stanovovaní foriem, úloh a obsahu činnosti štátu, a ako to vyjadril pri inej príležitosti, zároveň je kon-centrovaným výrazom ekonomiky (nadstavbou nad sociálne-ekonomickými vzťahmi). Politická kultúra je *stabilizovaná stránka politiky*, je jej krištalizá-ciou, je tým, čo sa pri realizácii politických záujmov opakuje (politika je svojou povahou živá činnosť a vzťah). Z hľadiska obsahu niet medzi nimi rozdielu: tak politika ako aj politická kultúra vyjadrujú záujmy tried a politické vzťahy sú v základe vzťahy triedne.

(6) Typologizácia politických kultúr sa v našom poňatí neviaže na ich nadčasový výskyt, ale na jednotný obsahový koncept, ktorý je daný spoločensko-ekonomickými podmienkami konkrétnej spoločnosti, a na jej hlavného (historického) predstaviteľa. V rámci každej spoločnosti vystupujú potom rozmanité typy politickej kultúry, ktoré sú modifikáciami základného prototypu odvodeného od vládnucej triedy, vyskytujú-cimi sa v hraniciach politického systému danej spoločnosti. Ich nositeľmi sú všetky ostatné triedy a sociálne skupiny tejto spoločnosti, pričom aj v rámci takto vymedze-ných typov možno ďalej rozlišovať jednotlivé funkčné obmeny (formy) politickej kul-túry. Preto triedne odlišné podoby politickej kultúry spojené s odlišnými politickými systémami (socializmus, kapitalizmus) nenazývame typmi.

Politická kultúra nie je totožná ani s politickým vedomím a je veľmi nesprávne ich stotožňovať. Politické vedomie je ideový a emociálny odraz politickej praxe. Zahŕňa teórie o štáte, o vzniku a postavení tried, ako aj ich ideológiu, v ktorých si tieto formulujú trvale platné stanoviská voči sebe navzájom, svoje záujmy a úsilie. Ďalej zahŕňa hodnotenie politickej situácie, každodenné politické zmýšľanie a psychickú zameranosť ľudí k politickej skutočnosti. Politická kultúra celý tento komplex politického vedomia v sebe integruje a rozvíja v tom zmysle, že je jeho *realizovanou podobou, svojráznou materializáciou*, v nej sa manifestuje jeho činný aspekt. Politická kultúra nevyjadruje len to, že subjekt chápe úlohy politiky, prip. pozná jej zákonitosti, vypovedá aj o schopnosti subjektu efektívne sa v politike zúčastňovať.

Napokon o rozdieloch oproti politickému systému. Ten chápeme ako inštitucionálne vyjadrenú sústavu triednej moci, mechanizmus jej fungovania. Politická kultúra je pojem širší ale len z hľadiska komponentnej štruktúry, lebo okrem politických vzťahov a inštitúcií zahŕňa, ako sme ukázali, celý rad ďalších prvkov (majúcich povahu politického vedomia). Z hľadiska funkcionálneho je iba aspektom politického systému, lebo vyjadruje kvalitu činnosti inštitúcií a vzájomných vzťahov medzi triedami a skupinami, resp. stupeň akceptácie celospoločenského záujmu v politickom procese, kde realizujú svoje základné záujmy.

4. Vymedzenie pojmu a jeho heuristický význam

Nemožno uprene hľadiť len na prínosy, aké tento pojem sľubuje. Jestvuje pomerne veľa nástrah vedecky seriózneho jeho uplatnenia. Stále je ešte publikovaný značný počet štúdií, v ktorých autori mlčky prijali predpoklad, akoby politická kultúra bola len vypracovaným súborom hotových foriem (hodnôt, noriem, tradícií), prípadne komplexom požadovaných vlastností, odvodených od nárokov efektívnej účasti v politickom živote spoločnosti, ktoré si len treba osvojiť. Zrejme sa tu ignoruje procesový charakter kultúry a jej funkčnosť sa redukuje na systémovú úlohu reglementácie činností a procesov v spoločnosti. Pokrok dosiahnutý v marxisticko-leninskej analýze kultúry nás už dnes vyzbrojuje poznatkami, ktoré treba ako východiskové myšlienkové predpoklady prijať aj pri interpretácii pojmu „politická kultúra“. Je to predovšetkým chápanie kultúry ako tvorivej činnosti, na ktorej sa koniec-koncov *zúčastňujú najširšie vrstvy ľudí*. N. S. Zlobin o tom píše: „Podstata veci spočíva v tom, že veľkými výtvormi je nakoniec korunovaná práca a skúsenosti obrovského množstva ľudí, súhrn ich tvorby... Vyzerá to, akoby sa spoločnosť v tvorcovi zosobnila a sústredila v ňom svoju tvorivú energiu“ [Zlobin 1984 : 42–43].

Ďalej sa v poňatí kultúry zdôrazňuje dialektická jednota *výsledkov* tejto tvorivej činnosti (spredmetnených v normách, hodnotách, tradíciách atď) a *procesu*, čo predpokladá, že ľudia si osvojujú (odpredmetňujú) hotové výsledky tvorby, premieňajú skúsenosti ľudských dejín na vnútorné bohatstvo jednotlivcov, ktoré v ďalšej svojej činnosti znovu obohacujú [Zlobin 1984 : 36]. Pochopiteľne kultúra sa ako proces nevyznačuje samoučelnosťou, vystupuje všade tam, kde sa odohráva činnosť zameraná na pretvorenie skutočnosti, pretvárajúca zároveň sám subjekt. Sociálne významná tvorivá činnosť (má vždy všeobecný charakter) je momentom tvorby dejín (Zlobin) a kultúra, v ktorej sa jej obsah akumuluje, je teda obsahom dejinného pokroku [Zlobin 1984 : 44].

Napokon ako myšlienkový predpoklad treba vziať do úvahy poznatok, že kultúra v triednej spoločnosti je protirečivou *jednotou všet ľudského a triedneho*.

V marxisticko-leninskom poňatí všeľudské nie je chápané ako transcendentná, nadhistorická šablóna hodnôt a požiadaviek, preto ani nemôže jestvovať izolovane od triednych vzťahov. Všeľudské je chápané „ako faktory a predpoklady, ako hodnoty, ktoré skutočne napomáhajú ďalšiemu rozvoju a upevňovaniu jednoty ľudstva, a to aj vtedy, keď v určitom období nie sú všeobecne uznávané“ [Mčedlov 1981 : 134]. Všeľudské, aj keď vyjadruje záujmy všetkého ľudstva, je rôznymi triedami prijímané rôzne. Robotnícka trieda vo svojej historickej misii vyjadruje základné záujmy ľudstva (nastolenie beztriednej, spravodlivej spoločnosti). Presadiť ich môže len pri všestrannom rozvíjaní triednych proletárskych princípov, to je jediná reálna cesta všestranného upevnenia všeľudského v živote celého ľudstva. Vôbec to neznamená stotožnenie záujmov robotníckej triedy so všeľudskými záujmami v každom historickom momente, aj keď revolučná cesta tohto subjektu v komunistickej budúcnosti k tomu smeruje. Preto Lenin napísal: „Z hľadiska základných marxistických ideí sú záujmy spoločenského vývoja vyššie než záujmy proletariátu“ [Lenin 1962 : 203]. Dnes prejavy dialektiky všeľudského a triedneho môžeme pozorovať v tom, že v socialistickej kultúre sú ochraňované hodnoty vytvorené doterajším vývojom a hodnoty vytvorené v praxi socialistickej výstavby významne zodpovedajú podstate a potrebám rozvoja ľudstva.

V konfrontácii s uvedenými myšlienkovými predpokladmi i doterajšími prístupmi pri definovaní pojmu „politická kultúra“ možno predložiť zatiaľ pracovné vymedzenie: Politická kultúra predstavuje vyhranený súbor duchovných obsahov, nástrojov a spôsobov uplatňovaných ľuďmi pri realizácii základných politických záujmov tých sociálnych celkov, v ktorých sú združení (trieda, národ, pracovný kolektív etc.), ale tiež konkrétnej osobnosti, pričom dochádza k odpredmetňovaniu v tejto činnosti nahromadeného dedičstva a zároveň k jeho obohacovaniu o nové prvky (spredmetňovanie tvorivého vkladu). Kultivovaním politickej kultúry sa rozvíja subjektivita jej nositeľa, sprostredkujú sa všeľudské hodnoty a integrujú celospoločenské hľadiská do politického života konkrétnej spoločnosti.

Vymedzenie politickej kultúry ďalej prehľbuje charakteristika jej jednotlivých funkcií, na počet i obsah ktorých sú vyslovované taktiež rozmanité názory. V stručnosti možno funkcie politickej kultúry vymedziť takto:

- Signifikačná funkcia umožňuje subjektu rozpoznávať „političnosť“ jednotlivých javov, stránok, vzťahov sociálnej skutočnosti. Tým, že nadobúdajú význam z hľadiska realizácie jeho politického záujmu, včleňujú sa do systému hodnôt. Vďaka tomu sa obrysova pre daný subjekt horizont politickej reality. Subjekt s rozvinutou politickou kultúrou ho má nepomerne širší, než napr. dospievajúca mládež, ktorá si neuvedomuje politický význam mnohých udalostí a súvislostí života, do ktorého vstupuje. Pre ňu sa politická realita spravidla vmetí do pomerne úzkych hraníc.
- Identifikačná funkcia, zabezpečuje kontinuitu (predovšetkým generačnú) politického uvedomenia a skúseností nadobudnutých v revolučnom zápase či v politickej praxi socialistickej výstavby. Jej podstatou je zjednocovanie sa ľudí v politickom čine (vôli) na základe stotožnenia sa s vytýčeným politickým programom. Rozvoj tejto funkcie politickej kultúry, najmä smerom k nastupujúcim generáciám, zdôraznilo 15. plenárne zasadnutie ÚV KSČ v roku 1980 [Zasadanie 1980 : 16].
- Teoreticko-ideologická funkcia sa uskutočňuje ako definovanie či vytýčovanie politických cieľov, politická interpretácia sociálnych (budovateľských) úloh. V jej rámci subjekt vyartikulováva svoj záujem a zdôvodňuje jeho uplatnenie v programe, záväznom pre širšiu spoločenskú (politickú) societu.

Ako príklad možno uviesť „vstup“ nekomunistických strán do programu rozvoja socialistického Československa, vytyčovaného Národnou frontou pri voľbách do zastupiteľských orgánov.

- Kontrolná funkcia (nazývaná aj regulatívna, riadiaca) prejavuje sa v tom, že na základe noriem, sankcií a procedúr obsiahnutých v politickej kultúre sa uskutočňuje obhajoba vlastných i celospoločenských záujmov. Politická kultúra podmieňuje vstup do procesov spoločenskej kontroly rôznym subjektom; v ich priebehu dochádza k vyplavovaniu a riešeniu rozmanitých sociálnych protirečení. Pokiaľ sú riešené včas a v miestnom meradle, predchádza sa vyhrocovaniu protirečenia do fázy konfliktu a jeho šíreniu do makrospoločenských rozmerov.
- Sociogénna funkcia v literatúre je rozpracovaná najmenej. Jej existencia v minulosti i v súčasnosti je nepopierateľná. Ako už bolo ukázané vo vstupnej partii našich úvah, politická kultúra je nevyhnutným článkom utvárania subjektivity triedy, národa. V procese ekonomicko-nadstavbového zdvojenia dochádza k utvoreniu vlastnej ideológie, ostatných zložiek politického vedomia subjektu, ale aj iných nadstavbových zložiek (organizácia hnutia, vznik inštitúcií, vyčlenenie vodcov). Historickým dokladom toho je prerod proletariátu z „triedy o sebe“ na „triedu pre seba“. V prípade národa možno poukázať na národnooslobodzovací boj Slovákov v roku 1944, keď si tento vytvoril proti vlastnému klérofašistickému štátu a okupantovi jednotný front a vstúpil s ním za internacionálnej účasti do Povstania. Bez adekvátnej politickej kultúry, t. j. utvorenia programu odboja, konštituovania SNR, dosiahnutia Vianočnej dohody a vybudovania vnútorných politických vzťahov, v centre ktorých stáli komunisti, nemohol by slovenský národ v tomto revolučne politickom čine svoju samobytnosť potvrdiť a neskôr aj rozvinúť do dnešnej podoby. V súčasnosti sa podobný proces odohráva pri vyzrievaní pracovných kolektívov. K tomu, aby sa mohli stať subjektom (bunkou) tak hospodárskeho, ako aj politického a sociálneho života našej spoločnosti, je potrebné v nich rozvinúť socialistickým podmienkam bytia adekvátne nadstavbové články. Až rozvinutie politickej kultúry pracovných kolektívov zabezpečí ich ekonomicko-nadstavbovú zdvojenosť (uvedomenie na úrovni úloh, socializmu adekvátne vzťahy v ich vnútri, zodpovednosť za celospoločenský vývoj a pod).

Samotné nastolenie problému funkcií politickej kultúry vedie v rovine predmetnej analýzy k sformulovaniu praktických úloh, ktoré treba riešiť v našom živote. Niektoré boli uvedené na ilustráciu, iné bude treba rozviesť v samostatnej práci. Podobný heuristický význam má i skúmanie štruktúry politickej kultúry. Odvoláme sa pritom na vyslovenú hypotézu. Vedie nás k tomu, aby sme si pri meritórnej analýze položili otázku, ako sú z hľadiska obsahu rozvinuté jednotlivé rozmery komponentnej skladby. Právom sa môže výskumník domnievať, že niektoré kategórie obyvateľstva (napr. socioprofesionálne) majú rozvinutú kognitívnu stránku (poznajú teóriu marxizmu-leninizmu, aktuálne úlohy politiky KSČ), je však u nich poddimenzovaná citová stránka (2. rozmer), keďže zisťuje, že ich politické postoje sú labilné a ich politické presvedčenie je slabé. Veľa výskumných podnetov sľubuje napr. identifikovanie s pomocou empirického materiálu obsahu jednotlivých článkov latentného alebo aj základného reťazca v štruktúre politickej kultúry. S tým potom súvisí otázka, ktorá má zásadný praktický význam pre fungovanie politickej kultúry, bez ohľadu na konkrétneho nositeľa. Je to problém integrovanosti jej obsahu na úrovni nadosobných sociogénnych prvkov. Politická kultúra je veľmi dynamický nadstavbový útvar a v celkovom svojom funkčnom prejave ani zďaleka nie je tak

ustálený ako jeho normatívny model. D. Markowski popisuje situácie a dokladá ich historickým materiálom, keď

- politické normy a inštitúcie boli v politickom vedomí obyvateľstva negatívne hodnotené, takže sa objavovali politické činnosti problematizujúce ich platnosť (v období revolúcií, kríz a prelomov);
- politické vedomie v pomere k obsahovému charakteru politických noriem a inštitúcií zaostáva, čo pôsobí protirečivo na politickú činnosť [Markowski 1979 : 118].

Výskum politickej kultúry vychádzajúci z empirických dát natrafí aj na ďalšie podobné „antinómie“ politickej kultúry daného spoločenstva, hoci ju bežné praktické vedomie vníma ako pomerne ustálenú kvalitu, ktorá sa v politickej práci potom neprávom berie ako známa konštanta. Vedecky koncipovaná politická činnosť vychádza z poznania konkrétnej štruktúry politickej kultúry tried, vrstiev a skupín, opiera sa o poznanie toho, s akou „výbavou“ (resp. limitáciami) vstupujú do politického procesu.

Pojem „politická kultúra“, na rozdiel mnohých jemu podobných kategórií, vystupuje nielen v úlohe deskriptívneho pojmu, ale zohráva aj úlohu *diagnostikujúceho a hodnotiaceho* poznávacieho prostriedku. A práve v tomto ohľade je pre vedeckú politickú činnosť nenahradiiteľnou oporou. Vyzbrojuje ju poznaním o miere pripravenosti tried, skupín, jednotlivcov pre úspešnú realizáciu úloh socialistickej výstavby, ktorých riešenie bez politického prístupu je sotva uskutočniteľné. I dnes stoja pred našou spoločnosťou viaceré také úlohy, spomeňme len prechod národného hospodárstva na intenzívnu cestu rozvoja, využívanie vedeckotechnického pokroku apod. [Politická správa ÚV KSČ 1986 : 3]. Výraznejšie posuny v tomto smere sú podmienené, ako sa domnievame, rozvojom politickej kultúry socializmu, najmä pozdvihnutím jej úrovne v riadiacej sfére.

Záver

Na rozdiel od mnohých doterajších pokusov interpretovať politickú kultúru prostredníctvom výkladu pojmov „politika“ a „kultúra“ a ich vzájomnej súvislosti, vyšli sme v našej úvahe z pojmu „stav spoločenského vedomia“. Navodili sme predstavu, akoby v jeho vlastnom rámci pôsobili faktory stimulujúce proces formovania politickej kultúry. Konvenuje to s poznatkom o spätnom pôsobení spoločenského vedomia na spoločenské bytie, ktorého mechanizmus sprostredkováva (vstupuje doň) politická kultúra. Každý meritórny poznatok o politickej kultúre, podložený empiricky, umožňuje výskumu preniknúť k záhadám formotvorného procesu spoločenského vedomia a teda aj vedecky plnšie vysvetliť jeho stav. V tom je gnozeologický prínos poznávania politickej kultúry i splatenie dlhu iniciatíve, pričinením ktorej bol problém nastolený.

Literatura

- Bodnár, J.: *Dedičstvo myšlienok*. Bratislava, Smena 1983.
- Čeredničenko, A. P.: *Političeskaja kultura razvitogo socialističeskogo obščestva*. In: *Naučnyj kommunizm* 1982, č. 2.
- Farukšin, M. Ch.: *Političeskaja sistema razvitogo socializma i sovremennyy antikomunizm*. Kazaň, Izd. Kazašskogo univerziteta 1980.
- Formánek, M.: *Rozvoj osobnosti jako produkt a předpoklad prohlubování socialistické demokracie*. *Filozofický časopis* 1980, č. 4.
- Holata, L.: *Socialistické společenské vědomie a východišká jeho skúmania*. *Filozofia* 1984, č. 1.
- Kejzerov, N. M.: *Političeskaja i pravovaja kultura*. Moskva, Juridičeskaja literatura 1983.

- Lenin, V. I.: *Spisy*, zv. 31. Bratislava, SVPL 1954.
 Lenin, V. I.: *Spisy*, zv. 4. Bratislava, SVPL 1962.
 Lenin, V. I.: *Spisy*, zv. 41. Bratislava, Epocha 1969.
 Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, zv. 1. Bratislava, Pravda 1977.
 Markowski, D.: *Rozwój a świadomość społeczna*. Studie i szkice socjologiczno-polityczne. Rzeszów, Wydawnictwo uczelniane Wysszej szkoły pedagogicznej 1979.
 Mědlov, M.: *Socialistické a všelidské hodnoty*. Společenské vědy v SSSR 1981, č. 2.
Politická správa Ústředního výboru KSČ XVII. zjazdu KSČ. Pravda 25. marca 1986.
 Pye, L. — Verba, S.: *Political Culture and Development*. Princeton 1965.
 Sobolewski, M.: *Model socialistycznej kultury politycznej*. In: Z badań nad kulturą polityczną. Warszawa COM SNT 1977.
 Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
 Vasiljev, V. P. — Ščegorcov, V. A. — Jakovlev, A. I.: *Politická kultura trudjaščichsja: ponjatije, soďeržanije, struktura i funkcije*. Moskva, Akademia obšč. nauk pri CK KPSS 1981.
 Wiatr, J. J.: *Socjologia stosunków politycznych*. Warszawa, PVN 1977.
 Zakrzewski, W.: *Instytucjonalne uwarunkowania kultury politycznej*. In: Studia nauk politycznych 1980, č. 4.
Zasadanie ÚV KSČ v dňoch 25. a 26. marca 1980. Za ďalšie zvýšenie úrovne a účinnosti politickovýchovnej práce, jej pevné spojenie s praktickými úlohami výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti, za tvorivý rozvoj a dôsledné uplatňovanie ideí marxizmu-leninizmu. Bratislava, Pravda 1980.
 Zich, F.: *Sociální procesy. Metodologické otázky formování socialistického společenského vědomí*. Praha, VŠP ÚV KSČ 1983.
 Zich, F.: *Současný stav rozvoje společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin. Metody jeho zjišťování a kritéria vyhodnocování*. Závěrečná studie HÚ VIII-6-3 SPZV. Praha, VŠP ÚV KSČ 1984.
 Zlobin, N. S.: *Kultura a společenský pokrok*. Bratislava, Pravda 1984.

Резюме

Я. Стена: К интерпретации понятия «политическая культура»

В ходе исследования общественного сознания была разработана категория «состояние сознания». В настоящей статье она служила в качестве исходной основы для объяснения генеалогии проблемы политической культуры. Интерпретация понятия начинается с приведения обзора компонентной структуры (имеющей пять измерений): 1. элементы познавательного характера, 2. элементы эмоционально-волевого характера, 3. элементы бихевиористского характера, 4. элементы регулятивного характера (нормы, статуты и пр.), 5. элементы интегративного характера (интересы, отношения и пр.). Автор высказывает гипотезу, что политическая культура конституируется кристаллизацией целей, состоящих из элементов каждого измерения компонентной структуры. Сначала это цель на уровне обычной политической практики и ее каждодневного отражения в сознании (латентная структура). Затем кристаллизуют очаги цели, образуемой элементами на уровне специализированного сознания и систематической политической деятельности (основная цель). Ее интегральность повышает кристаллизация третьей очереди (конечная цель), состоящая из элементов надличностного социогенного характера.

Интерпретация продолжается анализом содержания политической культуры, что иллюстрируется на примере рабочего класса. Автор полемизирует с мнением, понимающим политическую культуру социализма в унифицированном виде для каждой социальной группы социалистического общества. Он признает, что в нормативном выражении она является когерентным целым, но на практике каждый класс, каждая группа имеют свою специфическую политическую культуру, производную от реализации собственного политического интереса, хотя между ними имеется большое число общих содержательных структур социалистической ориентации.

Компонентный и содержательный анализ понятия приводит к констатации того факта, что политическая культура выражает качество обеспечения интереса общества в целом («общей воли») в способе, каким каждый отдельно взятый политический субъект реализует свой основной интерес (реализация «воли всех» — Ж. Ж. Руссо).

После характеристики места в категориальном аппарате марксизма-ленинизма, автор дает собственное определение политической культуры. Она представляет собой сложившуюся совокупность духовного содержания, инструментов и приемов применяемых людьми в ходе реализации основных интересов тех социальных организмов, в которые они объединяются (класс, нация, трудовой коллектив), а также отдельной личности, причем происходит отиредмечивание накопленного наследия предыдущего развития

политической деятельности и в то же время его обогащение новыми элементами (определение творческого вклада), а именно таким образом, что развивается субъектность ее носителя и опосредуется более широкое интегрирование общественных аспектов и общечеловеческих ценностей в политической жизни конкретного общества.

Ниже объясняются функции политической культуры: сигнификационная, идентификационная, теоретико-идеологическая, контрольная и более подробно социогенная функция. В заключение оценивается понятие «политическая культура» с точки зрения его гносеологического, эвристического и практического значения.

Summary

J. Stena: About the Interpretation of the Concept "Political Culture"

The category "state of consciousness" has been elaborated in social-consciousness research. In the present paper it is used as a starting point for elucidating the genealogy of the problem of political culture. The actual interpretation of the concept begins with a survey of the component structure which has five dimensions: 1. elements of a cognitive nature, 2. elements of an emotive-volitional nature, 3. elements of a behavioural nature, 4. elements of a regulative nature (norms, statutes, etc.), 5. elements of an integrative nature (interests, relations, etc.). A hypothesis is put forward stating that political culture is constituted by the crystallization of chains consisting of elements belonging to each of the dimensions of the component structure. First of all it is a chain on the level of current political practice and its everyday reflection in consciousness (latent structure). This is followed by the crystallization of the foci of the chain formed by elements on the level of specialized consciousness and systematic political activity (basic chain). Its integrity is enhanced by crystallization of the third order (final chain) consisting of elements of a superpersonal socio-genous character.

The interpretation proceeds by an analysis of the content of political culture; this is illustrated on the example of the working class. The author polemizes against the view according to which the political culture of socialism is conceived in a unified form for every social group of the socialist society. Although in the normative expression it admittedly figures as a coherent whole, in practice every class, every group has its own specific political culture derived from its own political interests even if many common content structures of a socialist orientation are involved.

Both the component and content analysis of the concept supply evidence to support the statement that political culture is expressive of the quality of securing the interest of society as a whole ("common volition") in the way in which each individually conceived political subject realizes his/her basic interest (assertion of the "will of all people" — J. J. Rousseau).

After indicating its position in the categorial apparatus of Marxism-Leninism, the paper submits the actual definition of political culture. This also represents the clean-cut collection of spiritual contents, instruments and methods which are used by people in the process of realization of the basic interests of those social entities in which they associate (class, nation, working collective), but also of the individual personality; here a de-objectification of the heritage accumulated so far from the development of political activity is taking place hand in hand with its enrichment by new elements (objectification of the creative investment). This is realized by developing the subjectivity of its bearer and mediating a broader integration of all-social aspects and universal values in the political life of a concrete society.

Light is thrown upon the functions of political culture: the significative, the identificatory, the theoretico-ideological, the control, and — in more detail — the socio-genous function.

In conclusion the concept "political culture" is evaluated from the point of view of its gnosological, heuristic and practical contribution.

Základním předpokladem úspěchu při dynamizaci rozvoje naší společnosti je získat účast a podporu lidí, přesvědčit široké vrstvy pracujících o správnosti zvolené cesty, zainteresovat je morálně i materiálně [Politická 1986 : 25]. Jde tedy o to, aby se řešení úkolů výstavby stalo integrální součástí vlastního zájmu širokých mas i každého jednotlivce, aby se smysl ideje a cíle společenského úsilí staly osou vlastního přesvědčení lidí.

Tato stať chce alespoň částečně přispět k objasnění složitých procesů při tvorbě přesvědčení. Je zaměřena na problematiku některých procesů běžného vědomí proto, že má-li být dosaženo společenské aktivizace nejširších vrstev, je třeba vyvolat, stimulovat změnu aktuálního stavu některých podstatných stránek jejich vědomí. Jde o ideově významné stránky, které určují životní orientaci jednotlivce, jsou rozhodující pro jeho řešení vztahu společenských a jeho vlastních zájmů, jsou kompasem jeho aktivity.

V. I. Lenin považoval za základního činitele nového života společnosti živou tvůrčí činnost lidu. Zdůrazňoval, že „socialismus nelze vytvořit příkazy shora ... socialismus živý, tvůrčí je výtvorem lidových mas samých“ [Lenin 1956 : 277—278]. Učil, že „čím těžší, čím větší a čím odpovědnější je nový historický úkol, tím více musí být lidí, jichž je třeba získat milióny k samostatné účasti na řešení těchto úkolů“ [Lenin 1954 : 469].

Jednota požadavků na vědecké řízení rozvoje společnosti a masovou samostatnou tvůrčí aktivitu lidí nastoluje teoretické otázky — jak dosáhnout, aby se výsledky teoretického poznání staly součástí ideového přesvědčení mas, a zvláště jak získat milióny k samostatné účasti na řešení nového historického úkolu?

Vědomí pracujících — neteoretiků v oblasti společenských věd — zůstává běžným vědomím, i když se jeho úroveň velmi rychle zvyšuje. Vstupuje do něj řada vědeckých závěrů, s nimiž ovšem běžné vědomí pracuje specifickým způsobem. Ideové přesvědčení, které na úrovni běžného vědomí zprostředkovává ideologické závěry marxisticko-leninské teorie (ale dosud také religiálních věrouk, buržoazní a maloburžoazní ideologie), vždy obsahuje výrazný hodnotový a emocionální náboj. Je základním orientujícím elementem jednání člověka.

Teoretická diskuse o běžném vědomí a jeho místu v komplexu společenského vědomí zdaleka není uzavřena. Zvláště v sovětské literatuře jsou živě diskutovány otázky běžného, každodenního, empirického, masového vědomí, sociální psychologie. Je třeba říci, že dosud nedošlo k ujednacení definic těchto pojmů ani k přesnému vymezení jejich rozsahu a obsahu, nejasnosti přetrvávají ve vymezení vztahu běžného vědomí a sociální psychologie, vztahu ideového přesvědčení ke gnozeologické, sociologické, axiologické a psychologické stránce duchovního osvojování světa. Všeobecně je problém teoretického objasnění ideotvorných procesů považován za naléhavou otázku vyžadující urychleného řešení v souvislosti s potřebami dalšího rozvoje společnosti. V posledních letech byla napsána řada prací, které jej řeší z různých hledisek (1).

(1) Přehlednou diskusi lze nalézt v: Šachzadejan, M. A.: *Obyděnnoje soznanije: Filosof.-metodol. problemy issled. povsednevnogo prakt. soznanija mass.* Jerevan, Ajastan 1984; dále v Bikkenin, N. B.: *Socialističeskaja ideologija*, izd. 2. Moskva, Politizdat 1983; Gorjačeva, A. I. — Makarov, M. G.: *Obščestvennaja psihologija* (filosof-

Přesné definování pojmového aparátu by významně usnadnilo diskusi. Vyžádá si však zřejmě ještě delší badatelskou práci. Z hlediska aktuálních potřeb teoretické práce, zejména té části, která musí přispět k řešení naléhavých problémů současné praxe, je nutné pracovat s pojmově konceptuálním aparátem, který je k dispozici, i s rizikem, že autor bude kritizován za nejednoznačnost vyjadřování, za směřování významu pojmů z různých oborů, za nedůslednost formálního postupu a další prohřešky proti metodě i formě.

Vymezení funkce běžného vědomí je zdařile podáno v knize *Socialistická ideologie*, v níž autor N. B. Bikkenin výstižně píše: „V naší filozofické literatuře posledních let se široce diskutuje otázka vzájemného vztahu teoretického a „běžného“ vědomí, ideologie a sociální psychologie. Tento problém by bylo možné formulovat i jako problém spojení nejvyšších idejí a ideálů s každodenními, praktickými zájmy lidí. Reálným základem pro diskusi o těchto problémech... je dosažení vysokého stupně rozvoje socialismu, který často nově staví problém dvou úrovní vědomí — teoretického a běžného. Vztah mezi těmito úrovněmi není strnulý, je dialektický, pohyblivý, proměnlivý, závisí na úrovni rozvoje společnosti, na stupni rozvoje socialistických společenských vztahů a na rozvoji samotné osobnosti“ [Bikkenin 1983 : 157—158]. Dále autor zdůrazňuje: „Běžné vědomí stojí z hlediska filozofické charakteristiky na hranici psychologie a ideologie, smyslového a racionálního, empirického a teoretického, zaujímá jakoby zvláštní, hraniční oblast.“ „Běžné vědomí“ (možná by bylo přesnější říci „praktické vědomí“) odráží každodenní zájmy lidí, a ty mohou být neobyčejně rozmanité: od problému války a míru, mezinárodní situace až po výchovu dětí, situaci v pracovním kolektivu, dílně atd. V běžném vědomí lidé chápou a vnímají nejvyšší ideály a nejdůležitější události prizmatem své vlastní zkušenosti, zobecňují je, spojují s každodenním během života a tak „určují svůj vztah k principiálním otázkám“ — sociálním, politickým i ekonomickým... „V rámci běžného vědomí „si lidé ujasňují vlastní zkušenost, vyjadřují každodenní starosti, životní fakta“ povyšují na úroveň vysokých zobecnění a principiálních závěrů“ [Bikkenin 1983 : 159]. Tato Bikkeninova zdařilá charakteristika je východiskem pro řadu dalších autorů i východiskem této práce.

V. S. Švyrev v podnětné knize věnované řadě aspektů vztahu teorie a empirie mimo jiné zdůrazňuje, že běžné vědomí řeší své vlastní úkoly, a to nikoli prostředky vědeckého poznání a myšlení [Švyrev 1978 : 27]. Běžné vědomí je v dílech uvedených i dalších autorů charakterizováno jako rozsáhlá, mnohotvárná a významná oblast společenského i individuálního vědomí, která v různé míře určuje duchovní osvojení světa jak společností, tak jednotlivci a řídí se přitom vlastními principy, jež nejsou totožné s vědeckými principy a prostředky poznání a myšlení ani s prostředky uměleckého uchopování světa. Pro zde diskutovaný problém je významná uvedená negativní definice procesu osvojování světa v běžném vědomí. Vyjdeme-li z ní, můžeme vymežit rozsah a obsah běžného vědomí jako veškerou duchovní činnost člověka, který při zpracování skutečnosti a hodnocení vlastní zkušenosti neužívá vědeckých metod, vědecké organizace poznání ani specifických prostředků umělecké tvorby.

Vědeckých metod a vědecké organizace poznání či prostředků umělecké tvorby užívá pouze nevelké procento lidí — specialistů profesionálně se zabývajících

skaj i socialno-političeskaja charakteristika). Leningrad, Nauka 1978; Kuzmina, T. A.: *Filosofija i obydennoje soznanije*, v *Filosofija i cennostnyje formy soznanija*. Moskva, Nauka 1978; Medvedev, V. A.: *Rozvinutýj socializmus: Otázky formování společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1983; Moskalenko, A. T. — Seržantov, V. F.: *Ličnost kak predmet filosofskogo poznanija*. Novosibirsk, Nauka 1984; Ojzerman, T. I.: *Dialektičeskij materializm i istorija filosofii*. Moskva, Mysl 1979; Uledov, A. K.: *Duchovnaja žizn obščestva*. Moskva, Mysl 1980 a v dalších dílech.

cích tímto druhem činností. Používají jich přitom pouze v oblasti své specializace, v ostatních druzích své duchovní činnosti užívají prostředků běžného vědomí. Tato skutečnost je samozřejmým důsledkem rozvoje vědeckého poznání a jeho specializace, právě tak jako profesionalizace umění. Zároveň s rychlým růstem vědeckého poznání roste i úroveň racionální, kognitivní stránky běžného vědomí. Problémy, které byly před několika desetiletími předmětem vědeckého bádání, se v podobě prakticky použitelných závěrů staly samozřejmým obsahem běžného vědomí současníků. V žádném případě však nelze považovat růst úrovně znalostí v běžném vědomí, absorpci vědou získaných poznatků, za proces stírání rozdílů mezi běžným a teoretickým vědomím.

Běžné vědomí nemůže „dohnat“ teoretické vědomí ani v socialismu, ani v komunismu. Jednak proto, že rozvoj specializovaného vědeckého poznání je nezbytným předpokladem rozvoje všech sfér materiálního i duchovního života společnosti, že tedy teorie musí vždy předbíhat reálnou skutečnost, jednak proto, že teoretické poznání je organizováno na základě jiného principu než poznávací stránka běžného vědomí.

Odlisný princip organizace poznání v teoretickém a běžném vědomí je systematicky analyzován M. A. Šachzadejanem [Šachzadejan 1980 : 110], který (podobně jako další autoři), formuluje závěr, že běžné vědomí organizuje poznání a systemizaci znalostí z hlediska jejich užitečnosti „pro člověka“, koncentruje je na skutečnosti „okolo člověka“, tedy pro člověka významné. (Dodejme, že víceméně bezprostředně významné — ať už objektivně, nebo v představě poznávajících subjektů, tj. lidí nevědeckými metodami poznávajícími souhrn různých stránek skutečnosti, v níž žijí.) Vědecké poznání je podle autorů citované knihy organizováno na základě diferenciaci znalostí podle předmětných oblastí, a to podle principu „vše o objektu“.

I když příčinou a důsledkem každého vědeckého poznání je získávání nových znalostí, které jsou v důsledcích užitečné pro člověka nebo slouží jako prostředek k získání jiných, koneckonců užitečných, je rozdíl v organizaci poznávací činnosti obou druhů zřejmý a jeho využití je pro analýzu přínosné.

Vědecké poznání naplňuje své poslání kladením nových otázek, procesem rušení již dosažených poznatků. Běžné vědomí je duchovním odrazem smyslově předmětné praktické činnosti, která není sama sobě účelem, ale umožňuje člověku reprodukovat podmínky svého života. Z tohoto hlediska rozdíl mezi teoretickým a běžným vědomím nemůže zaniknout. Obě součásti společenského vědomí se budou rozvíjet, jejich úroveň poroste. Dialektický rozpor mezi nimi však v dohledné perspektivě nezanikne, ten je dán rozpornou funkcí obou stránek vědomí. Tento rozpor vznikl zároveň s rozvojem vědeckého poznání, v důsledku dělby práce a její specializace. Jeho vývojová hodnota tkví v tom, že vědomé využití tohoto rozporu je akcelérátorem rozvoje společenského vědomí ve všech složkách. Ovšem pouze za předpokladu, že teorie vyřeší otázky procesů běžného vědomí do té míry, aby poznatky byly využitelné k jejich ovlivňování. Dialektický vztah teorie a běžného vědomí má nejméně dvě stránky — jednou je neustálý, možno říci, v současnosti rostoucí rozdíl mezi úrovní a tempem poznání v obou těchto sférách, druhou je vztah mezi poznáním o běžném vědomí a běžným vědomím samotným. Subjekt řízení společenských změn bude moci účinněji ovlivňovat dosud méně známé procesy běžného vědomí způsobem, který urychlí jeho rozvoj objektivně nutným směrem — neustálým řešením rozporu mezi teorií a běžným vědomím. Tuto cestu řešení nastoupila marxisticko-leninská filozofie.

Primární příčinou urychleného rozvoje socialismu směřujícího k dosažení nové kvality je vlastní aktivita společenského subjektu, který objektivní možností promění svou praktickou přetvářející činností ve skutečnost. Předpoklady

k tomu jsou v zásadě vytvořeny, jejich meze dané přírodními a materiálními zdroji současné doby jsou přibližně poznány. Společenský cíl je jasný.

Méně jasné jsou cesty k jeho dosažení, neboť každý konkrétní nový problém je třeba řešit v podstatě novým způsobem, respektujícím reálné možnosti. Hledání optimálních cest je jedním z nejobtížnějších úkolů, který se nemusí vždy podařit. Avšak teoretickým, společensky mimořádně důležitým problémem zůstává otázka, jak zmobilizovat většinu lidí k aktivní, tvořivé, společensky prospěšné činnosti, z níž by měli radost i užitek jak přímý, tak zprostředkovaný. K tomu zřejmě nestačí přijetí cílových představ jako společenského ideálu.

K rozvinutí aktivity, k vynaložení námahy lidé potřebují představu konkrétního, jimi dosažitelného a pro ně vysoce hodnotného cíle. Každý člověk si musí vytvořit nějaký „obraz světa“ v oblastech, které nezvládl pomocí teoretického poznání. Marxisticko-leninský světový názor dává našim lidem ucelenou pravdivou koncepci světa a vývoje lidské společnosti, ale mezi ním a každodenní potřebou lidí hodnotit běžné události a zkušenosti může být relativně značná vzdálenost. Rozdíl mezi jevem a podstatou, obecným, zvláštním a jedinečným, které se navíc promítají vždy ve vztahu k dalším skutečnostem, které často mají pro člověka bezprostřední význam a které hodnotí ze svého individuálního či skupinového hlediska, nezřídka působí intenzivněji, „reálněji“, bezprostředněji a — což je nejdůležitější — také jinak než pravdivé světonázorové principy. „Ale ideje samy o sobě, byť byly sebezpyšlivější, ještě automaticky nevytvářejí ucelený a aktivní světový názor, nejsou-li spjaty se sociálně politickou zkušeností mas. Ze vzájemného sepětí pokrokových idejí s praxí, budování nové společnosti čerpá socialistická ideologie energii a účinnost“ [Politická 1986 : 86].

Společenským subjektem vedoucím naši společnost po cestě progresivního rozvoje je dělnická třída, vedená komunistickou stranou. V souvislosti tohoto tématu se však budeme zabývat běžným vědomím pracujících, jako subjektů poznání a jednání.

Běžné vědomí usiluje o poznání víceméně bezprostředně užitečné pro subjekt, jímž je však pouze jednotlivec, rodina, skupina s bezprostředními kontakty nebo kolektiv, kterému je vzájemná závislost zřejmá a pro jeho členy přehledná. Pro zainteresování všech našich občanů na kvalitativní přestavbě naší společnosti je třeba mít tuto skutečnost na zřeteli a při formulování postupů další výstavby rozvinutého socialismu ji vzít v úvahu. Ideovou a akční jednotu je možné vytvářet na základě všeobecného přijetí základních cílových hodnot socialistické výstavby za společenské ideály, jichž chceme v perspektivě dosáhnout. Zároveň je však třeba stanovit konkrétní program, jehož splnění je realizovatelné během života dnešních generací a který má určité etapy, z nichž každá by měla přinést definovaný konkrétní výsledek v určeném čase. Musí přitom být všeobecně zřejmé, že každá konkrétně plánovaná a uskutečňovaná vývojová změna — kvantitativní i kvalitativní — je krokem k dosažení cílových hodnot — společenských ideálů. Splnit tento požadavek nebude snadné. Vývoj se uskutečňuje dialektickým řešením rozporů, který nebývá přímou cestou k dosahování cílového stavu.

K tomu, aby se důvěra ve společenský program i cíl stávala přesvědčením, je třeba pozitivní praktické zkušenosti lidí s jejich byť částečnou a postupnou realizací. Vzhledem k principu organizace běžného vědomí na poznání skutečností „pro člověka“ je důležité, aby praktická — pracovní i běžná — životní zkušenost lidí byla co nejčastěji v souladu se socialistickými idejemi, normami i konkrétně naplánovaným programem. Variabilita reálných podmínek i různost lidí ve všech sférách a na všech stupních řízení výroby i společnosti budou bezpochyby příčinou různých praktických zkušeností lidí. Úspěch při vytváření ideové a akční jednoty směřující k novým cílům bude záviset na tom, jak zře-

telně budou lidem jasné postupné cíle, program a cesty k jejich dosažení, do jaké míry se s nimi ztotožní a jak často se jejich vlastní praktické zkušenosti budou shodovat s představou, kterou si o tom udělají. Tyto vlastní představy spolu s hodnocením vlastních zkušeností jsou jedním z klíčů k tvořivému, aktivnímu vztahu člověka ke společenským cílům. Formování představ v hlavách jednotlivců, skupin i celé společnosti se uskutečňuje ve značné míře prostředky běžného vědomí.

Touha po lepším, spravedlivějším, plnějším, radostnějším životě je vlastní všem lidem. Projevuje se v různých rovinách a podobách, někdy velmi deformovaných. Do jaké míry se daří přesvědčit stále větší počet našich občanů, že jedinou cestou k tomuto cíli je výstavba socialistické společnosti, že na každém z nás záleží, jak rychle bude dosaženo výrazného pokroku, to záleží v nemalé míře na tom, jak se podaří vědecké zdůvodnění vysvětlit i způsobem přijatelným pro běžné vědomí, a zároveň na tom, jaké mají lidé praktické zkušenosti s plněním naplánovaného a jimi přijatého programu.

Je třeba počítat s retardujícím vlivem konzervativních stránek běžného vědomí, které se stabilizovaly po staletí života v třídních společnostech. Každá negativní praktická zkušenost lidí nejenže otrásá důvěrou v realizovatelnost nové společenské ideje i programu nebo přinejmenším důvěrou v kompetenci či upřímnost řídicích pracovníků, ale také posiluje individualistický, společensky pasivní vztah k životu, někdy vyvolává zklamání, pocity zmarnění, pesimismus až nepřátelství.

Aktivní tvořivá činnost je realizací lidské potřeby měnit svět. Zda člověk uspokojuje svou vnitřní potřebu společensky významně prospěšným způsobem nebo jako egoistický, kořistnický, samolibý, zpanštělý spotřebitel, to záleží do jisté míry na okolnostech jeho životního vývoje, do značné míry na jeho lidské kvalitě, tedy na tom jak se sebeuvědomil, sebedotvořil. Příležitost nedělá vždy z člověka zloděje, ale obvykle každý ne dosti v Marxově slova smyslu polidštěný, rozvinutý člověk neodolá příležitosti dopustit se různých protisociálních činů v zájmu dosažení vlastních cílů. Někteří z nich si protisociálnost svého jednání dokonce vůbec neuvědomují, což není jen výrazem společenského analfabetismu, ale i důsledkem zkušenosti, že v určitém prostředí, které takové jednání toleruje, je to „normální“. To je ovšem nejhorší případ, pokud jde o jeho odstranění. Dosud však existují lidé vědomě se dopouštějící protisociálního jednání; jsou mezi nimi i někteří řídicí pracovníci z různých oblastí. Škodlivost jejich činů netkví prvořadě v jejich materiálním dopadu. Nesrovnatelně větší význam mají ideové škody, které tato činnost, pokud není adekvátně potrestána, způsobí.

Ztotožnění s idejemi i programem výstavby rozvinuté socialistické společnosti je první nutnou, ale nikoli postačitelou podmínkou pro to, aby se z člověka stal aktivní spoluvůdce nové společnosti. Charakteristickým rysem běžného vědomí mimo jiné je, že člověk odsunuje skutečnosti, které neposuzuje jako bezprostředně pro sebe významné, mimo zorné pole své pozornosti. Skutečnosti, které se mu jeví jako jeho vlastní činností neovlivnitelné, jako přesahující možnosti jeho působení, tedy jako nepřetvořitelné „pro sebe“, posuzuje často jako předměty, jimž nemá smysl věnovat poznávací úsilí, poněvadž získané poznatky nejsou prakticky použitelné. Tato výběrová a sebeomezující zaměřenost běžného vědomí především na objekty, které jsou ovládnutelné bezprostřední činností svých nositelů, s sebou nese závažnou skutečnost. I lidé, kteří považují ideje socialismu za společensky vysoce hodnotné a kteří zároveň souhlasí s programem výstavby rozvinuté socialistické společnosti, kteří je tedy racionálně hodnotí kladně, ale neztotožnili se s nimi proto, že v nich nevidí cestu k realizaci vlastních aktuálních a blízce perspektivních zájmů, věnují

podle principu organizace běžného vědomí svou aktivitu na činnosti přinášející jim bezprostřední užitek.

Reorientace společenského vědomí, nezbytná pro aktivní zapojení co nejširších mas do společensky přetvářejícího procesu, se týká v nemalé míře právě tohoto problému. Do obsahu běžného vědomí jen postupně proniká poznání, že celospolečenské plány jsou osobně významné pro každého člověka a že každý člověk svou pracovní a společenskou aktivitou ovlivňuje rychlost a kvalitu jejich plnění. Ke splnění tohoto požadavku nebude stačit sebelepší ideová výchova. Může být výsledkem záměrného měnění objektivních podmínek života lidí. Jejich pozitivní dopad bude pak možné zhodnotit až do úrovně ideových závěrů. Jde o to, aby znalost společných cílů a latentní potřeba přetvářející činnosti i seberealizace, vedoucí k probuzení a vývojově hodnotnému usměrnění, byly co nejčastěji v souladu s pozitivní praktickou zkušeností.

„Zápas o myšlení lidí je složitý, dlouhodobý proces, vyžadující nesmírnou trpělivost. Musí respektovat měnící se podmínky, nepřizpůsobovat se zaostalým názorům a náladám, ale vždy vidět naše cíle a perspektivy“ [XVII. sjezd KSČ 1986 : 29].

Literatura

- Bikkenin, N. B.: *Socialističeskaja ideologija*. Moskva, Politizdat 1983.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha, SNPL 1954.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 26. Praha, SNPL 1956.
Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS. In: XXVII. sjezd KSSS. Praha 1986.
Šachzadejan, M. A.: *Tvorčeskaja priroda socialističeskogo obščestvennogo soznanija*. Momdžjan, Ch. N. a kol. Moskva, Mysl 1980.
Švyrev, V. S.: *Teoričeskije i empiričeskije v naučnom poznaniji*. Moskva, Nauka 1978.
XVII. sjezd KSČ. Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

III. Чапова - Л. Грзал: Некоторые вопросы диалектики обычного сознания и общественной практики

Предпосылкой и следствием глубоких преобразований социально-экономического характера, к реализации которых приступает наше общество, является реориентация сознания трудящихся. Теоретические решения процесса образования идейнозначимых выводов в обычном сознании, более глубокое раскрытие специфических особенностей этой составной части общественного сознания, является условие неустannого эволюционно-позитивного решения противоречия между ним и теоретическим познанием. Задача современности — вызвать и оптимально направить творческую активность широких масс трудящихся, разрешима посредством конкретных, теоретически обоснованных программных планов, которые будут поняты трудящимися как путь к реализации собственных интересов и целей, и реальность и правильность которых они проверят в собственной практике.

Summary

Š. Čáková — L. Hrzal: Some Problems of the Dialectics of Current Consciousness and Social Practice

The re-orientation of the working people's consciousness is both a precondition and a consequence of the profound transformations of an economic and social nature which our society is beginning to put into life. The theoretical solution of the process of drawing ideally significant conclusions in current consciousness, a more thoroughgoing disclosure of the specific qualities of this part of social consciousness are a precondition for a continual developmentally positive solution of the contradiction between social consciousness and theoretical knowledge. The task of our time — to arouse and optimally orientate the creative activity of broad masses of working people — can be solved through concrete, theoretically substantiated programme plans which the working people will comprehend as a way towards the realization of their own interests and goals, and whose reality and rightness are verified in their own practice.

1. Význam komunistické výchovy pro zrychlování dynamiky socialismu

Možnosti plnějšího využívání předností socialismu a urychlení jeho rozvoje zá-
visí v rozhodující míře na všemožné aktivizaci lidského faktoru, na zvýšení
společenského významu výrobní a nevýrobní činnosti, pracovní, sociálně poli-
tické a duchovní aktivity, organizovanosti, iniciativy a tvořivosti pracujících
mas. Jak uvádí Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu Komunistické strany
Sovětského svazu, „tím nejpodstatnějším, nač je dnes třeba soustředit veškerou
sílu stranického vlivu, je dosáhnout toho, aby každý člověk chápal mimořádný
význam nynějšího okamžiku a jeho převratný charakter. Všechny naše plány
zůstanou ve vzduchu, nechají-li lidi lhostejnými, nepodaří-li se nám vyburco-
vat pracovní a společenskou aktivitu mas, jejich energii a iniciativu. Obrátit
společnost k novým úkolům, zaměřit na jejich splnění tvůrčí potenciál lidu,
každého pracovního kolektivu, to je prvořadá podmínka urychlení sociálně eko-
nomického rozvoje země“ [Politická zpráva 1986 : 28–29].

Ve stati se nezabýváme řadou problémů, které vznikají při formování osob-
nosti: specifikou formování individuality v osobnost obecně a v socialistickou
osobnost zvláště, prostorem i omezeními, s nimiž se osobnost setkává v socia-
listické vývojové fázi, problémy všestranného, harmonického a svobodného
rozvoje socialistické osobnosti, možnostmi formovat osobnost v konkrétních
třídách, skupinách i vrstvách v rámci socialismu, vlivem sociálního prostředí
i spoluodpovědnosti jedince za formování své osobnosti, problémy sociální (a
psychické) zralosti osobnosti, rozpory v jejím formování, při utváření jejích
zájmů a usměrňování jejích potřeb. Tyto nesporně závažné a aktuální problémy
formování osobnosti je třeba učinit předmětem samostatné úvahy. Avšak spolu
s dalším odpovědným promyšlením spíše nepřímých forem působení na rozvoj
různých stránek postavení jedince v socialismu vystupují silně do popředí i
úkoly působení přímého: na jeho duchovní, společensko-mravní struktury, na
vědecký světový názor, přesvědčení, hodnoty, orientace, postoje a na jejich
přeměnu v praktické činy (1). Stoupá význam komunistické výchovy a vě-
deckého rozboru výchovného zázemí konkrétních aktivit.

Výchovná práce, zejména ideově politická výchova, musí být svým obsahem
co nejtěsněji spjata se zrychlením dynamiky socialismu. Tomuto jejímu zá-

(1) Jak uvádí P. P. Lopata a J. V. Porochnuková v kapitole Komplexní přístup
k organizování výchovy — významný předpoklad pro formování všestranně vyspělého
člověka, je formování socialistické osobnosti „složitý a mnohostranný proces, z něhož
lze vyčlenit dva aspekty. Za prvé je to zpětné působení objektivních podmínek čin-
nosti jednotlivce, celého systému společenských vztahů, sociálních skutečností socia-
listické společnosti. Za druhé je to komunistická výchova v přímém slova smyslu, tj.
cílevědomé ideové působení společnosti na jednotlivce, působení uskutečňované za
vedení komunistické strany při využití všech institucí a prostředků k formování osob-
nosti: rodiny, školy, pracovního kolektivu, společenských organizací, systému politic-
kého vzdělávání, tisku, rozhlasu, filmu, literatury i umění“ [Lopata — Porochnuková
1981 : 205—206].

kladnímu směřování musí být podřízeny i zvolené formy a metody, celá organizace výchovného procesu. Projevuje se tu dialektické podmiňování společenského pokroku a mechanismu výchovy.

Plně rozvinout společenskou aktivitu lidí znamená odpovědně i střizlivě určovat zejména podstatné úkoly a vyhledávat odpovídající prostředky, přísně objektivně posuzovat průběh a výsledky procesu. Nelze říci, že by na téma komunistické výchovy „bylo řečeno málo slov, a to slov správných“, konstatuje Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS. „V praxi se však cílevědomá výchovná práce často nahrazovala okázalými kampaněmi, odvádějícími propagandu od života, což se záporně projevovalo na společenském ovzduší. Vyhrocenost životních rozporů byla často přehlížena, chyběl realismus při hodnocení skutečného stavu v ekonomice, sociální oblasti i v jiných sférách“ [Politická zpráva 1986 : 29]. KSSS a komunistické a dělnické strany v dalších socialistických zemích proto organizují závažnou přestavbu ideologické práce, aby byla lépe sladěna s novými požadavky na úroveň uvědomělosti, organizovanosti, vzdělání a kultury dělnické třídy a všech pracujících.

Klíčové v této souvislosti je najít, určit optimální cesty a prostředky formování osobnosti, které odpovídají vysokým požadavkům dynamizace socialismu. Formovat socialistickou osobnost znamená formovat její společenské, socioprofesionální, ekonomické, občansko-politické kvality, její socialistické vědomí, kolektivistické a internacionalistické orientace, zakládat tím její celkový optimistický přístup k životu, oddanost socialismu, věci dělnické třídy a viru v budoucnost. Takovým všestranným a náročným rozvojem osobnostních kvalit každého člověka je možné přeměňovat talenty lidu v konkrétní schopnosti tvůrčím způsobem do společenského života zasahovat.

Velice střizlivě musíme hodnotit — abychom nevydávali přání za skutečnost — reálné výsledky, které, přitom dosahujeme. Jakékoli jednostranné a unáhlelé zevšeobecnění, zvláště pokud se týká mladých lidí, je tu nepřijatelné. V naší společnosti je mnoho lidí, kteří si vysoce osvojili nároky, jež jsou se socialistickou osobností spojeny. Jsou i takoví, v jejichž osobnosti se projevují rozvinutější prvky komunistických principů vnitřní seberegulace a společenského jednání. Je však stále ještě příliš mnoho těch, jejichž schopnosti i ochotu pracovat podle náročných socialistických kritérií musíme nadále houževnatě pěstovat a nesmiřovat se přitom s nenáročností. Navíc je nutné rázně potírat jevy, které jsou protisociální a tak či onak souvisejí se zostřeným ideologickým bojem.

2. Aktuální problémy teorie a metodologie komunistické výchovy

Základní otázkou teorie a metodologie komunistické výchovy je specifika jejich úkolů v současné vývojové etapě socialismu. Vynořují se přitom obecnější sociálně filozofické problémy, které jsou v centru pozornosti teoretiků a praktiků.

Komunistická výchova je novým, vyšším typem výchovy, přejímajícím všechno nejlepší z pokrokové světové kultury a z nejlepších tradic výchovného procesu. Dialektickou negací je obohacuje o řadu nových prvků, zejména díky novému obsahu a dosahu pracovní výchovy rovných vlastníků všech základních výrobních prostředků společnosti. Socialistická uvědomělost, zahrnující pochopení úkolů výstavby socialismu a jim odpovídající uvědomělé jednání, se obohacuje s každou další vývojovou etapou socialistické společnosti [Munclinger 1981 : 161].

Podstata a základní vývojové tendence výchovných vztahů jsou vždy závislé na způsobu výroby, na společenských vztazích a vládnoucí ideologii, na společenských podmínkách a způsobech životní činnosti subjektu a objektu výchovy. Z těchto determinací se však odvíjí i vlastní, relativně autonomní, více-

méně rozvinutá aktivita objektů a subjektů výchovy, jejich vlastní představy o ideálu, o žádoucím, jejich očekávání, zkušenosti a zhodnocování vztahů se společností. V závislosti na klíčových podmínkách, na výrobním způsobu formujícím lidské individuum, se vyhraňují typy těchto vzájemných vztahů. Odtud lze také vyvodit systém znaků a kritérií „sociability“, od osvojení základních rysů způsobu života až po hlubinné stimulace a motivace jednání.

Ke zdokonalování komunistické výchovy v podmínkách socialismu musí více přispívat filozoficko-metodologická analýza procesu, využívající materialistických a dialektických hledisek při objasňování objektivních a subjektivních faktorů obsahu výchovy, rozpornosti výchovného procesu a při snaze o hlubší pojetí vztahu pracovní, politické a mravní výchovy, hlavních a vedoucích tendencí apod. Zvláštní význam má teoretické objasnění zákonitostí formování socialistické osobnosti tak, aby jich mohl subjekt výchovného působení v konkrétních mechanismech plněji a důsledněji využívat a vycházet tak vstřícně potřebě hlubší jednoty teorie a praxe. Lze tu dosáhnout nových úrovní plným využitím poznatků marxisticko-leninské vědy o člověku, formované intenzivně od poloviny padesátých let, hlubším spojením filozofických, pedagogických a psychologických, ale také vědecko-komunistických hledisek.

Při správném oceňování výsledků, jichž bylo v oblasti výchovy dosaženo, při překonávání nevyhovujícího, konzervativního, přežitého a při vyhledávání a prosazování přístupů, které uvolňují tvůrčí potence, je stále ještě mnoho problémů. I. T. Levykin charakterizuje současnou situaci ve vědeckých výzkumech „snahou vyjít za rámec koncepčních schémat, která vznikla před dvaceti, třiceti lety v trýznivém úsilí o dosažení přírůstku nových znalostí“ [Levykin 1985 : 37]. Přitom se často zjišťuje, že se v praxi výchovy stále ostřeji projevují slabiny metodologických přístupů.

1. Stále ještě je velmi časté prosté ztotožňování formování osobnosti s procesy výchovy obecně a pedagogického procesu zvláště. Tím je tato závažná sféra fakticky přenechána pedagogice či psychologii a oddělena od svého reálného společensko-třídního základu a zázemí (včetně problematického vřazování témat o formování osobnosti do témat kulturní revoluce, rozvoje duchovního života společnosti apod.). Stranou, za hranicemi pozornosti, zůstávají mnohé rozhodující zákonitosti a mechanismy vzniku a rozvoje socialistické osobnosti, které působí spontánně a také díky vlastní aktivitě osobnosti. Výchova zkrátka ztrácí své vnitřní spojení s procesem vzniku a rozvoje člověka ve společnosti, ochuzuje skutečné bohatství jejích určení, vystupuje jako vnějšně přiřazovaný faktor, „část“ procesu formování osobnosti, na nějž však je jeho rozpornost ne zcela spravedlivě svalována. Vznikají tak zbytečné spory mezi pracovníky praxe a specializované sféry výchovy o odpovědnost za výchovné důsledky, srovnej kritiku [Klementjev 1985 : 75; Toščenko 1980 : 30; Lopata—Porochnuková 1981 : 205—206].

2. Častá je však i opačná krajnost, úzké pojetí výchovy jen jako utváření norm (mravního) chování prostřednictvím osvětové činnosti. Podceňuje se přitom materialistické pojetí výchovy jako výchovy činem a praxí.

3. Ne vždy jsou důsledně uplatňovány dialektické principy, zejména na jednotu interiorizace a exteriorizace, reprodukce a produkce, adaptace a tvořivého překračování poměrů, srovnej kritiku [Linhart 1984; Mužík 1981].

4. Připouští se abstraktní pojetí objektu výchovy: formy, metody, prostředky výchovy se zaměřují spíše na abstraktní osoby, skupiny, kolektivy či souhrny než na živé, konkrétní, prakticky činné subjekty, na živá individua z masa a krve.

5. Projevuje se úzké a abstraktní pojetí subjektu výchovy. Za nositele socialis-

tického uvědomění se někdy považují pouze špičky stranického a státního aparátu, skupinky teoretiků či technokratů, připouští se abstraktní a netřídní formulace, srovnávací kritiku [Munclinger 1981 : 163–164].

6. Řada deformací postihuje obsah výchovy. Výchovný proces je nadále často pojat – v rozporu s nejlepšími makarenkovskými tradicemi – jako souhrn oddělených výchovných úkolů, směrů a článků, čímž se celistvé představy o výchovném procesu nahrazují prostou sumací jednotlivých reálně nesladěných výchovných postupů.

7. V boji za socialistickou uvědomělost se nedoceňuje či přeceňuje boj proti přežitkům minulosti, proti buržoazní a maloburžoazní ideologii a mentalitě.

8. Rozumová výchova často ustrnuje na úrovni formálně znakového myšlení, protože není dostatečně rozvinuta samotná charakteristika myšlení odpovídajícího principům dialektické logiky, srovnávací kritiku [Linhart 1983 : 33, 36].

9. Není zcela vyvážený vztah mezi (jednoznačně převažujícími) racionálními formami působení a (podceňovanou) emocionální i estetickou výchovou, srovnávací kritiku [Šorochova 1985 : 31].

10. Vyčerpávajícím není ani pojetí výchovy jako plánovitého, cílevědomého a systematického rozvoje vědomí, které opomíjí schopnosti praktické regulace jednání a vztahu člověka s prostředím, včetně takového utváření vůle a návyků, které neprochází vědomím, srovnávací kritiku [Goldin 1985 : 8].

11. Někteří vědci se při rozboru problémů výchovy nechávají unášet možnostmi empirického zkoumání, aniž se dostatečně vyrovnávají s teoreticko-metodologickými nároky, takže podávají povrchní interpretace vzniklých „technologií“ výchovné práce, neumožňující hlouběji postihnout jejich zdroje a smysl, srovnávací kritiku [Klementjev 1985 : 75].

12. S tím souvisí opačná krajnost, kdy se část pracovníků „nachází v zajetí abstrakcí a nepopisuje ani tak skutečně existující, jako žádoucí“ ve výchově i v praxi [Dobrynina 1985 : 36; Lukaševa 1985 : 37]. Nemalou škodu tu způsobuje idealizace reálných společenských vztahů a přeskakování etap.

13. Stále ostřeji se vyjevuje nedostatečnost úzce oborového hlediska (např. psychologického) a naléhavost sladěného mezioborového přístupu, srovnávací kritiku [Linhart 1984 : 263].

14. Spolu s pojetím výchovy, které zdůrazňuje uvědoměle vytyčené výchovné cíle, aniž odpovídajícím způsobem rozpracovává prostředky, se objevují i stanoviska, která výchovu jako cílevědomý proces nechápou a představují ji jako formování člověka pod vlivem úhrnu podmínek jeho životní činnosti a nepřipouštějí tak vlastně ve výchově žádné vakuum (2).

Výchovu je třeba odlišovat od formování i socializace osobnosti (3). Zatímco pojem formování vystihuje vztah společnost – člověk, determinující vliv prostředí, společenské praxe při přetváření přírody, společnosti i člověka samotného, živelné i uvědomělé procesy vzájemného působení osobnosti a společnosti, socializaci se rozumí spíše osvojování okolností člověkem, jeho včleňování do systému souvislostí, vztahů prostřednictvím zkušenosti, osvojením vědění, hodnot, návyků a tradic.

(2) V. B. Čurbanov např. tvrdí, že „každý jednotlivý akt vzájemného výchovného působení lidí v průběhu jejich praktické činnosti může mít živelný, neuvědomovaný charakter. Avšak čím větší masu takových aktů zachycujeme, tím zřejměji se odhaluje, že jejich obsah a směr je objektivně podmíněn veškerým systémem sociálních vztahů, systémem činností tvořících obsah života společnosti“ [Čurbanov 1981 : 143].

(3) Podle názoru E. D. Klementjeva „jde o abstrakce stejného řádu, které nejsou ve vztahu části a celku“. Podle jeho názoru také není odlišnosti ve vztahu „subjektivní působení a objektivní faktory“. Skutečným odlišením je „úhel zkoumání procesů vzniku a rozvoje člověka ve společnosti, aspekt jejich teoretického promyšlení a zobecnění“ [Klementjev 1985 : 77].

Výchova je jiným řezem tímto procesem. Specifikaci do ní vnáší uvědomělé, cílevědomé působení výchovných subjektů (jež si vytyčují určité konkrétní výchovné cíle) na individuum, skupinu či společnost. Základem výběru forem, metod a prostředků výchovy je „stupeň zahrnutí tohoto procesu do regulujícího působení, zabezpečujícího nové, produktivnější možnosti působení na reálnou genezi osobnosti, její organizaci a orientaci žádoucím směrem a optimálním způsobem“ [Klementjev 1985 : 76; Kovalev 1980 : 27] (4).

Obsah pojmů se proměňuje, protože se mění i vztahy mezi formováním, výchovou a socializací; možnosti a dosah uvědomělého výchovného působení se postupně zvyšují. Používá se prostředků odpovídajících vývojovým stadiím socialismu, rozvinuté dialektice subjektu a objektu, vzrůstající aktivizaci uvědomělé činnosti. Do procesu vstupují stále více i zprostředkovaně působící prostředky výchovy, jako jsou předpoklady, podmínky a způsob života lidí, jež působí „na volitelnou aktivitu individua, na jeho z vlastní iniciativy utvářené, hluboce osobnostní zásady, charakterizující napětí seberozvoje, sebeformování, sebevýchovy osobnosti“ [Klementjev 1985 : 76]. Rozhodující význam v procesu výchovy mají dalekosáhlé přeměny práce a jejich vliv na prohlubování vedoucí úlohy socialistické dělnické třídy.

V každém případě je nutné nejen překonávat úzké, jednostranné, abstraktní, empirické přístupy, ale dále propracovávat filozofické a vědecko-komunistické pojetí výchovy, aby tak bylo přesněji a důsledněji pochopeno místo a úloha výchovy v celkovém společensko-historickém procesu. Z takového postupu pak organicky vyplyne pojetí komunistické výchovy jako „cílevědomé duchovní a praktické činnosti při formování harmonicky rozvinutých osobností a kolektivů, osvojujících si aktivní životní pozici komunistického zaměření“ [Sulimova 1984 : 15; srovnej dále práce G. L. Smirnova, L. P. Bujevě, G. G. Krasova aj.].

Nezbytnost další konkretizace představ o procesu výchovy zahrnuje i hlubší postižení vztahu třídního, komunistického a obecně lidského, obecných a specifických zákonitostí, zákonů a principů výchovného procesu. Umožní se tak účinněji zajišťovat návaznost výchovného procesu v měřítku celospolečenském, ale také mezi různými stadii vývoje jednotlivce. Zatím se mnohdy zdůrazňovala výchova k náročným obecným principům komunistické morálky, aniž se vždy dostatečně pečovalo o elementární vychovanost. Málo se „obracela pozornost na výchovu lidí v duchu takzvaných ‚prostých‘ a ‚věčných‘ norem mravního chování: nelži, dodržuj své závazky ve vztahu k lidem, slibuj jen to, co můžeš udělat, a jestliže jsi něco slíbil, závazně to udělej; buď skromný a demokratický, nevypínej se svým postavením atd. atd.“ [Žuravlev 1985 : 65]. Není pochyb, že výchova takových vlastností má i značný politický a národohospodářský význam.

(4) E. D. Klementjev se domnívá, že při výchově jde o reálné všeobecný vztah člověk — člověk, tj. o takový přístup, jímž se musí zajistit, aby z procesu nevypadl článek „konkrétní individuum“. Klíčovou roli tu mají kategorie předmětné činnosti, styku a kultury, jež vystihují podstatu výchovy a současně umožňují postihnout výchovný proces filozoficky. Za klíčovou kategorii označuje Klementjev kategorii styku: proces styku aktuálně stvrzuje činnost jako rozpornou jednotu přeměny jiných a sebe-přeměny, mezosobní styk umožňuje produkovat a jiným adresovat výtvořky kultury. Má přitom nejen bezprostřední, ale i zprostředkovaný (časově odložený) charakter, probíhá mezi generacemi. Výchova je tak definována jako „ve svém základu obecný způsob kulturně historického vzniku a rozvoje osobnosti, realizovaný rozvětveným spektrem nejrozmanitějších forem styku, do nichž vstupuje a jejichž prostřednictvím si přisvojuje sociální dědictví, zkušenosti, znalosti, umění, normy chování, hodnoty, kulturu vcelku“ [Klementjev 1985 : 77].

3. Individuum v procesu výchovy a problém sebevýchovy

Výchova obecně a výchova osobnosti zvláště je neustále se modifikujícím mnohostranným procesem, který má své zákonitosti a mechanismus. Příznivé objektivní podmínky v socialismu nepůsobí zdaleka automaticky a přímočaře. Jejich vliv je zprostředkováván subjektem výchovy, jenž sleduje výchovné cíle a využívá výchovné prostředky tak, jak si je sám osvojil (tj. užívá i ty, které nejsou se zájmy společnosti plně sladěny či jsou s nimi v rozporu). I společensky žádoucích cílů dosahuje pouze v závislosti na vstřícném chování objektu výchovy. Ani na chvíli tu proto není možné zapomínat na proslulou Marxovu tezi, že materialistické učení o přeměně okolností a jejím vlivu na výchovu „zapomíná, že okolnosti mění právě lidé a že sám vychovatel musí být vychováván“, ani na závažný dovětek: „To, že měnění okolností a lidská činnost spadají v jedno, lze pojímat a racionálně pochopit jen jako *revoluční praxi*“ [Marx—Engels 1958 : 18]. Vychovávat pedagogické osobnosti, to znamená utvářet vychovatele, kteří dosahují společensky významných výchovných cílů tím, že vtahují objekty výchovy do společensky významné činnosti.

Objektem výchovy je celá společnost, nikoli ovšem jako souhrn individuí. Společnost jsou však konkrétní lidé formovaní soustavou společenských vztahů. Mimořádnou pozornost je proto nutné věnovat práci s individuem, s živými lidmi, aby se ve „víru čísel a aktivit“ živý člověk neztrácel [Politická 1986 : 29].

Jako výchovný subjekt působí celá socialistická společnost svou strukturou, svými zákonitostmi, výchova je podstatnou stránkou činností stranických, státních orgánů, masových a zájmových organizací, hromadných sdělovacích prostředků, každého vedoucího pracovníka a funkcionáře. Jsou jí pověřeny specializované orgány a instituce [Munclinger 1981 : 164]. Subjektem jsou i pracovní kolektivy a jejich vedoucí, všechny sociální instituce spojené s formováním společensky významných kvalit osobnosti [Toščenko 1980 : 6; Kvasov 1985 : 18 aj.]. Na procesu výchovy se podílí také jedinec vtažený do sociálních činností. Autorství je u výsledného výchovného produktu mnohdy velice těžké postihnout [Cipko 1980 : 227].

Výchovné subjekty a objekty na sebe vzájemně působí, subjekty výchovy jsou vždy v určité míře spoluutvářeny svým objektem působení. Velice naléhavé je respektovat reálnou souvislost výchovných subjektů, a zvláště klíčový vliv politických institucí typu státu a strany, který nelze vysvětlovat za pomoci pojmů koordinace či partnerství s výchovným působením rodiny či školy [Goldin 1985 : 12; Minšujev 1985 : 125, 126 aj.].

Nejvýznamnější otázkou v současné diskusi o problémech komunistické výchovy je, jaký je vztah prostředí a výchovy, vnějšího působení a vnitřní aktivity člověka, vnějších podmínek a vědomí. Je třeba přesné analýzy vnějších faktorů působení a systému zprostředkování tohoto působení reálně dosaženou strukturou společenských kvalit individua, rozvíjejícího se postupně a dlouhodobě v osobnost. Jde o problémy klasické, řešené zvláště podnětně v Marxových *Tezích o Feuerbachovi* a v Leninově *Materialismu a empiriokriticismu a Filozofických sešitech*. V současné době však nabývá na významu potřeba překonávat nazíravost předmarxistického materialismu a využívat leninskou teorii odrazu v souvislosti 1. s růstem významu subjektu, se zvětšováním prostoru pro odpovědnou volbu správných a společensky užitečných variant postupu, 2. s překonáváním rozporů v procesu formování a výchovy individua, jež vznikají v reálné praxi i v duchovním životě a souvisejí s důsledným a energickým prosazováním sociální spravedlnosti. Proces má nejen významné filo-

zofické, ale také vědecko-komunistické dimenze: proces sebevýchovy souvisí významně s rozvíjením procesů samosprávy.

Je zcela zřejmé, že příznivá změna sociálního prostředí nevyvolává automaticky přiměřenou odezvu ve vědomí lidí. Dokonce i před soustředěným, dlouhodobým, intenzivním výchovným působením na různých stupních škol apod., vědomí leckdy pružně uhýbá. Mechanistické představy o pouze zevním zdroji pohybu vědomí proto nemohou být základem správné výchovné strategie. Dosud značně rozšířená představa, že za deviantní chování jedince odpovídá výlučně prostředí a že lze jedince formovat podle nějakých typových projektů, je nesprávná [Pečeněv 1984 : 88, 97; Kogan 1984 : 249; Kovalev 1983 : 255 aj.].

Filozofické poznání zvláštnosti individuálního vědomí, jeho vnitřní struktury a dynamiky, ještě dostatečně nepostoupilo. Téma zatím ještě nebylo monograficky zpracováno [Dubrovskij 1985 : 32]. Filozofie se zatím zaměřovala spíše na vědomí společenské a výzkum individuálního vědomí přenechávala psychologii (jakoby nebylo dlouhodobé tradice sahající od Sokrata přes Kanta a Fichteho k Marxovi a Engelsovi, jakoby nebylo ostrých zápasů s různými formami filozofie života) [Dubrovskij 1985 : 33].

Společenské a individuální vědomí přitom existují „o sobě“ jen v abstrakci. Ve skutečnosti jsou vzájemně zprostředkovány jako obecné, zvláštní a jedinečné. Společenské vědomí je výrazem stálosti klíčových způsobů vidění a interpretace skutečnosti. Formuje rozhodující prvky struktury a uspořádanost individuálního vědomí. Individuální vědomí, především vědomí jednotlivce osvojujícího si vyhraněné osobnostní rysy, se specificky a aktivně tohoto procesu účastní. Přispívá k rozvoji různých forem společenského vědomí, k formování jeho obecných zákonitostí.

Z aktivní úlohy individua a jeho vědomí v dialektice individua a společnosti a individuálního a společenského vědomí vyplývá potřeba zvýšit (oproti dosud převažujícím tradičním přístupům) pozornost sebevýchově, pěstování schopnosti k uvědomělému seberegulování [Redakční stanovisko 1985 : 7; Medveděv 1980 : Munclinger 1981 : 181 aj.].

Hlubší odhalení vlivu společenských podmínek na individuum nevede v socialistické společnosti k sociální kontrole a manipulaci, k níž se musí utíkat buržoazní společnost, usilující o formování standardního člověka, odpovídajícího potřebám soukromokapitalistického systému (masový spotřebitel, adaptovaný na buržoazní hodnoty, konformní vůči nim). Jde naopak o zjištění a o vytvoření předpokladů pro aktivnější a bezprostřednější začlenění člověka do společenských vztahů, jímž by získával svou vlastní, reálnou sociální zkušenost a prohluboval dosah své individuální činnosti. Socialismus nespolehá na žádnou jednostrannou, byť seberoizvnutější technologii řízení výchovného procesu o sobě. Chápe ji jako předpoklad pro to, aby člověk sám mohl vtiskovat žádoucí smysl své životní, společenské existenci, aby mohl prohlubovat soulad mezi požadavky sociální praxe a individuálně osobnostními představami, přístupy a postupy.

Vnější působení je zprostředkováváno vnitřní, samostatnou činností a iniciativou, přejímáním odpovědnosti za specifickou sféru činnosti, s níž je individuum spjato. Pedagogické a propagandistické působení je zprostředkováno dobrovolným, svobodným, ale také rozporným rozhodováním v souvislosti se specifickým životním názorem a zkušeností, se specifickým niterným životem.

V psychologii je problému sebevýchovy obecně a sebevýchovy v sociálním smyslu — vzhledem k podnětům filozofie a vědeckého komunismu — věnována vzrůstající pozornost. Přední českoslovenští psychologové poukazují na potřebu „správně pochopit povahu a možnosti aktivního působení lidského vědomí

na vývoj společnosti a na přeměnu světa“ [Linhart 1984 : 7]. Zdůrazňují vzrůstající společenskou odpovědnost lidí procházejících hlubší interiorizací a čelících zvýšeným nárokům na exteriorizaci v procesu, který lze výchovně ovládat [Linhart 1984 : 255–256; Grulich 1981 : 245–246]. Velkou pozornost věnují aktivnímu sociálnímu učení v polemice proti pragmaticky chápanému principu individuální nebo sociální adaptace [Linhart–Perlaki 1978; Linhart 1984 : 233; srovnej také práce J. Sedláka]. Respektují přitom, že produktivní činnost (oproti pouze reproduktivní) není dílem izolovaného jedince, ale uskutečňuje se ve společenských vztazích, v mnohostranném styku, který jejich tvůrčí možnosti umocňuje.

I když je odpovědnost objektu výchovy za své sebezdokonalení sebevyšší, není nikdy rozvíjením jakýchsi apriorních vlastností a potencií individua. Komunistická výchova je „uvědomělá, cílevědomá činnost člověka, zaměřená na vypracování či změnu a zdokonalení jeho sociálních kvalit v souladu s hodnotovými představami a sociálními orientacemi, vytvořenými pod vlivem společenských podmínek a výchovy“ [Toščenko 1980 : 80–81].

Individuum je vůči některým orientacím díky svému postavení (např. v pozůstatcích staré společenské dělby práce) a svým osobitým vlastnostem (včetně osobnostní psychiky) více otevřeno, jiné na ně působí a imponují mu méně. Z toho mimo jiné vyplývá i potřeba hlubšího pochopení výchovy jako procesu převýchovy, prostřednictvím restrukturalizace víceméně ustálených a integrovaných psychických i sociálních osobnostních rysů, specifického působení na zvnitřněné struktury osvojování světa, zejména na přesvědčení člověka (od věřícího až po ziskuchtivce, lačného kariéry a peněz) [Munclinger 1981 : 170].

Součástí úkolu přistupovat k problémům výchovy věcně a střídlivě je proto také úkol pečlivě analyzovat schopnost a možnosti individua stále uvědoměleji a organizovaněji využívat vytvářených podmínek pro vlastní osobnostní aktivitu (5).

Velký prostor má sebevýchova v procesu mravní výchovy. „Žádné podmínky, žádná vnější výchova, žádná řídicí technologie sama o sobě neučiní člověka pořádkumilovným. To je privilegiem samotného individua“, připomíná Gusejnov. „Mravní výchova se realizuje právě jako sebevýchova“ [Gusejnov 1985 : 35].

Ve sféře politických vztahů však má sebevýchova význam ještě větší. Stimulování procesu sebevýchovy je smyslem uplatňování principu demokratického centralismu a rozvíjení samosprávných principů. Nedostatečná analýza procesu rozvoje samosprávné socialistické demokracie kontrastuje s rostoucí odpovědností individua a skupin za vlastní sebezdokonalování v procesu sebevýchovy. Nejenom v mravní, ale také v politické sféře závisí úspěšnost orientace k sebevýchově na výchovatelské osobnosti, neboť vychovávaní obvykle velmi rychle diagnostikují, nakolik je vychovatel v této sebevýchově sám příkladem. Socialistický stát, masové organizace, hromadné sdělovací prostředky jsou pod vedením marxisticko-leninské strany subjekty vzdělávání a výchovy všeho lidu, zejména dělnické třídy. Samy tuto subjekty však musí být neustále pracujícím lidem „vychovávány“, tj. orientovány tak, aby vyjadřovaly stále úplněji podstatné potřeby a zájmy dělnické třídy v jednotě se zájmy všelidovými. Musí být vychovávány tak, aby vtahovaly samotné masy do procesu řízení a správy jejich záležitostí, organizovaly proces jejich vlastní sebevýchovy v praxi.

(5) Známy výrok lze obměnit i tímto způsobem: „Ukažte mi vaše lidi a já vám řeknu, jaká je vaše společnost“ [Piskotin 1985 : 67].

Účinnost procesu výchovy a sebevýchovy závisí na tom, jak se jednotlivci v rámci kolektivu a celé kolektivy a skupiny na základě společenské praxe učí a ostatním pomáhají odlišovat kladné a záporné v různých vlivech a situacích, jak se podílejí na řešení rozporů, s nimiž se setkávají. Neúčast či malá účast individua či skupiny na řešení objektivních rozporů zpomaluje proces sebevýchovy. Obráží se v malé, nerozvinuté schopnosti řešit rozpory ve vlastním individuálním poznání a činnosti. Výsledkem mnohdy bezmyšlenkovitého, povrchního, pasivního vztahu je pak jen ještě větší neuspořádanost v myšlení i činech, bezzásadovost, janusovská, maloměšťácká dvojí tvář, dvojakost politická i morální. Jen iniciativní, odpovědná účast na řešení reálných rozporů společenského a individuálního života umožňuje myslet a jednat samostatně a přejímat konkrétní odpovědnost.

Výchovný proces se v žádném případě nemůže omezovat na prostou a chaotickou kumulaci různých poznatků a orientací. V jejím průběhu a jako její výsledek se musí projevovat regulace a seberegulace, kterou se dosahuje taková přestavba osobnostní struktury, jež posiluje společenskou a psychickou integritu individua, a tím i jeho schopnost tvůrčí, produkční činnosti. Z toho důvodu je také nutné zmírnit „skleníkový efekt“ podporující mravní i politickou infantilitu, pěstovat schopnost vychovávaných (zvláště mládeže) svobodně plavat v moři informací a možných činností, když jsme je základům plavání naučili. Formovat revoluční politické bojovníky či přinejmenším aktivní občany prošlé účinnou „protiburžoazní výchovou“ [Munclinger 1981 : 170] je možné jen při plné vážnosti k možnostem rozvoje osobnosti, správným společensko-politickým podněcováním a oceňováním.

Pokud jde o rozumovou výchovu, je jejím důležitým cílem vedení k samostatnému myšlení, a to nejen za pomoci psychologie či pedagogiky, ale především za pomoci filozofie (dialektické logiky) a vědeckého komunismu. Stále důležitějším úkolem je pěstovat schopnost samostatného přístupu (metodologickou kulturu osobnosti). Využívá se tu známá zákonitost, podle níž: čím blíže je jedinec k úspěšnému řešení problému, tím méně je mu třeba napovídat a tím snadněji využije pouhou náповěď. Čím dále je od úspěšného řešení, tím je na náповědích závislejší a tím hůře si je osvojuje [Brušlinskij 1985 : 67].

Nutnou součástí takovéto formy rozumové výchovy je proto problémové vyučování. Možnost jeho uplatnění závisí na dlouhodobějším působení k vypěstování samostatného přístupu u studentů a aspirantů. Využívá se i metody polemiky, diskuse a dalších operačních postupů vedoucích k autotréninku, který obecně posiluje hlavní světónázorové a metodologické orientace i vůli houževnatě (byť obtížnou cestou řešení konkrétních rozporů) dosahovat pro vědu a společnost závažných řešení.

Problémová metoda výchovy a vzdělávání má ve společenském prostoru charakter vyjevování a řešení hlavních neantagonistických rozporů socialismu, a to prostřednictvím rozhodného posilování samosprávných demokratických tendencí ve společnosti.

4. Kultura osobnosti

Výchova nezbytně směřuje k zformování osobnosti individua, k rozvinutí nejtěsnější jednoty mezi jeho poznatky (i schopností samostatně racionální poznatky získávat), vnitřním přesvědčením a působením (činností, aktivitou). Výchova ve specifickém smyslu, jako pedagogický proces (nikoli v obecném filozofickém smyslu jako proces společenský), je spjata s psychologií (zejména s pedagogickou psychologií), ale také s filozofií a vědeckým komunismem, interpretujícím

výchovu a sebevýchovu v měřítku celé společnosti, objasňujícím její třídně politickou povahu a zdroje.

Výchovný proces je těsně spjat s ideologickým procesem a těsně na něm závisí. Ideologie mu vtiskuje konkrétní obsah, určuje jeho třídní podstatu, základní úkoly a cíle. Ve výchovném procesu musíme řešit konkrétní ideologické rozpory, odvozené z postupného prohlubování vedoucí společenské úlohy socialistické dělnické třídy a z dalšího rozvoje jejího svazku s družstevními výrobci a socialistickou inteligencí, z třídních vztahů, které mají na přesvědčení a jednání mimořádný vliv.

Je ovšem třeba respektovat „plný oběh idejí“, který je základem ideologického procesu. Představa, která ulpívá na vnější totožnosti idejí odrážejících vnější svět (objektivní realitu) a vnitřní svět člověka může vést ke ztotožnění ideologie s verbálním. Opomíjejí se pak ony formy pohybu idejí od lidského mozku k předmětně praktické a materiálně znakové formě a odtud k němu nazpátek, které jsou v „materiálním obalu“ uchovány, neodívají se ihned, ale teprve po svém očištění od tohoto obalu a po přeměně v čistý ideální tvar do slovního ekvivalentu. Ideje, které nenacházejí ihned svůj přesný verbální ekvivalent, ale přitom dosti přesně a věrně obražejí smyslově praktický obsah životních činností lidí, mohou případně ve své předmětné formě („v materiálním obalu“) ustrnout. Je to takové bytí idejí, které je nejen „hluboce obsažné, ale ve své podstatě pro člověka jako předmětně praktickou bytost ničím nezaměnitelné“ [Lisin 1985 : 41].

Proces kumulace a zpracování poznatků se neustále intenzivně rozvíjí, poznání si jej již v podstatě osvojilo. Také jeho podněcování je promyšleno a organizováno. Výchova k přesvědčení je však méně prozkoumána, je zřejmě složitější, věnuje se jí méně pozornosti. Jde při ní zřejmě o přestavbu mnohostranných závislostí, spjatých především s přestavbou poznatků v pocity a volní zaměření na základě vlastní specifické společenské a životní zkušenosti [Efendijev 1985 : 41–42].

Svým humanismem a pěstováním masové tvořivosti poskytuje socialistická společnost velký prostor a účinné podněty pro formování přesvědčení. Trvalá přeměna pouhého verbálního působení (apelů) v přesvědčivost vlastní společenské zkušenosti je však obtížná. Působí tu totiž specifické objektivní podmínky, v nichž se jedinec nachází, i schopnost vyvozovat z nich objektivní závěry. Nejzávažnější ovšem je, aby výchovné působení „prostřednictvím organizace společensky významné činnosti“, jak říká Efendijev, přestalo být pouhým doplňkem či fragmentem působení a stalo se působením rozhodujícím při výchově celé masy pracujících [Efendijev 1985 : 42]. Stane se pak zvnitřnělou složkou uvědomělosti jednotlivce nebo celých mas, spočívající „ve vzájemně spjatých poznacích a názorech, které lidé přijali za své, k nimž si vytvořili svůj vnitřní, kritický vztah, které dobrovolně uznali a přijali za správné, když se na základě společenské i své vlastní zkušenosti a praxe přesvědčili o jejich správnosti, a které se staly regulační i motivační silou jejich jednání“ [Grulich 1981 : 259].

Slabě jsou stále ještě prozkoumány vazby mezi věděním, přesvědčením a ochotou i schopností společensky prospěšně a také v zájmu svého sebezdokonalení jednat. Proces, který má po psychologické (a kulturologické) stránce povahu souvislostí a vztahu mezi hodnotově smyslovou a intencionálně volní strukturou vědomí, odráží a vyjadřuje ve složitých zprostředkováních i zobecněnou zkušenost formování obecného zájmu a obecné vůle ve společensko-politických procesech. Osvobození dělnické třídy a dalších pracujících tříd a vrstev vede k tomu, že se masy pracujících postupně „osmělují“ jednat a reálně pře-

jímat svou úlohu hlavního hospodáře se společenským bohatstvím. Tato jejich třídní vůle je dlouhodobě pěstována a posilována vedoucí politickou úlohou marxisticko-leninské strany, i když má své hluboké základy v podstatných potřebách a zájmech utvářených samotným ekonomickým bytím třídy.

Rozhodná orientace na jednotu slov a činů v politickém a společenském životě má vždy živou a rozhodnou podporu dělnické třídy, která má nejsilnější zájem na překonání omezení a na rozvoji všech předností svého společenského postavení vedoucí společenské síly. Dělnická třída je proto předním nositelem socialistické politické kultury. V jejím rámci se formují přední osobnosti politického života.

Volní kvality jsou vychovatelné, avšak zprostředkování základních obecných vlastností třídy do psychologie konkrétní osobnosti je mimořádně složité. Má mnoho stránek, zasahuje do něj velký počet nahodilostí a vnějších, jedinečných, dočasných jevů. V řadách dělnické třídy (a ještě více například v řadách bývalých příslušníků maloburžoazních vrstev) i v řadách inteligence se často setkáváme s obtížemi při rozvinutí osobnostního „energetického potenciálu“. Projevuje se nedůvěrou ve vlastní síly, slabostí vůle, různými formami kompenzace (všeobecnou nespokojeností, projevy bezbřehého pesimismu a skepse), které slouží k sebeospravedlnění vlastní nedostatečnosti [Dubrovskij 1985 : 34].

Rozvinout duchovní sílu na základě obnovy sebedůvěry je v psychologické rovině možné i po řadě znepokojivých neúspěchů a trpkých porážek. Řešení ovšem není prostou mechanickou funkcí společenské přestavby projevující se vůči individuální psychice. Bylo by však ještě větším omylem uzavřít se do psychologických úvah a důkladněji z filozofického a vědeckokomunistického hlediska nepromýšlet způsoby formování vůle i přesvědčení osobnosti ve společenském prostředí.

Osobnost se rozvíjí prostřednictvím činností, jež svou strukturu v podstatě odvozují z podstaty společenského pohybu a jež jsou provozovány ve formě společenských materiálních a ideologických vztahů. V předmětné (předmětně praktické a poznávací) činnosti si jedinec osvojuje dovednosti, návyky a znalosti; v činnosti zaměřené přímo na osvojení norem lidských vztahů se včleňuje do jejich systému a srovnává se se společností [Feldštejn 1985 : 66]. Organizovaná (společensky plánovaná a kontrolovaná) činnost se tak postupně ve svých stále vyšších parametrech stává hlavní částí životních činností individua. V těchto svých rozvinutých kvalitách se krok za krokem mění v rozhodující, usměrňující základ jeho aktivit.

Jednota poznatků, přesvědčení a činů, uvědomělý vztah ke společenské povinnosti jsou konkrétními kritérii sociální zralosti osobnostních rysů individua. Takové pojetí je ovšem ještě příliš abstraktním. Zůstává abstraktním, není-li dovedeno až k odhalení obsahu aktivní společenské a životní pozice, tj. míry ztotožnění s podstatou boje za prosazení ideálů společenského pokroku, konkrétně s přejímáním odpovědnosti za výstavbu socialismu a komunismu. Abstraktní pojetí kultury společenského jednání, které je lhostejné k jeho třídně politickému obsahu, může vést ke zjednodušení typu „železné zdraví se železnou duší“, které ostře kritizoval Jevgenij Jevtušenko.

L. J. Smoljakov velmi konkrétně dokládá souvislost mezi pojmem aktivní životní pozice a bojovným lidským postojem a ten opět vztahuje k boji za socialistickou přítomnost a komunistickou budoucnost. Žijeme v mírové době a plníme budovatelské úkoly. Avšak čas revolucionářů a politických bojovníků nepominul. „Stimulem společenského života je neustálé řešení dialektického rozporu mezi ‚starým‘ a ‚novým‘, které se vždy ‚rodí v boji‘ (Gercen)“. Srovnej [Smoljak 1985 : 69] .

5. Reálné rozpory výchovného procesu

Problém, jak dosáhnout toho, aby různé faktory uplatňující se ve výchově plně a celistvě působily, aby byl postižen mechanismus působení a využívání zákonitostí, jež se tu projevují, aby byly cílevědoměji uplatněny formy, metody a prostředky působení, je jedním z nejdůležitějších úkolů teorie a praxe budování rozvinutého socialismu.

V praxi stále ještě existují nadnesené představy o možnostech výchovy, jako by problémy a rozpory v této oblasti vyplývaly pouze z nízké efektivity působení výchovných institucí a subjektů. Dokonce se stále objevují tendence objasňovat takto nemalou část problémů a rozporů v jiných sférách života. Jak spravedlivě poznamenává I. Goldin „výzvami k uvědomělosti, k dělnickému svědomí, se nezřídka zakrývá neodpovědnost řídicích orgánů, jejich neumění zavést do výroby pořádek“ [Goldin 1985 : 19].

V socialistické společnosti je vytvářen zvláštní typ výchovy, v němž základní objektivní působení společenských poměrů v rozhodujícím směru splývá s úsilím institucí, různých subjektů výchovy. Vyučování, vzdělávání, propaganda, výchova, působení a objasňování slovem tu má přirozené místo, velký, trvale se zvětšující prostor a dosah. Existuje však nadále rozhodující působení společenských podmínek, spoluzprostředkovávaných rozvojem individua v osobnost a přebíráním odpovědnosti za vlastní sebeprosazení a sebeuskutečnění. Výchova praxí a prací, příkladným životem, zůstává ovšem trvale hlavní stránkou výchovného působení. Zatím však, jak se zdůrazňuje v *Rezoluci k Politické zprávě ÚV KSSS*, „výchova slovem není ani zdaleka vždy spojována s výchovou činem a se sociálně politickými zkušenostmi mas“ [Rudé právo 1986 : 6].

Při nepoměru obou podílejících se složek, objektivních podmínek a odpovědnosti specializovaného subjektu výchovy, při narušování materialistické interpretace procesu, se pak lze srazit s onou klasickou pravdou, že „qui omnium probat, nihil probat“ (kdo příliš dokazuje, nic nedokazuje). Výchova, která si staví cíle a která volí formy, metody a prostředky bez ohledu na konkrétní podmínky času a prostoru, jež její objekt utvářejí, a která citlivě nesladuje své působení s těmito subjekty, je odsuzována k postupům abstraktním a prakticky neúčinným, či dokonce škodlivým. Výchovným vlivem nemůžeme objektivní podmínky libovolně měnit. Vždy se nám nezbytně připomenou prostřednictvím živé, bezprostřední zkušenosti, přičemž výchově nejen mnohdy napomáhají, ale mohou ji i ztěžovat. Vychovávat, to znamená přímo se podílet na neustálém zdokonalování společenských podmínek a vychovávaného v tomto směru také orientovat tak, abychom mu umožnili bez zjednodušování lépe chápat reálnou dialektiku společenského procesu.

Socialistická společnost není inkarnací světového dobra a tím méně pak světového zla. Setkáváme se v ní s mnoha projevy dobra, nechybí však v ní ani zlo (6). Pojmy dobra, zla a také cti, důstojnosti, náležitosti a nenáležitého chování apod. jsou mravními kategoriemi, které souvisí s pojmem spravedlnosti. Tento pojem je ovšem syntetický a je pojmem nejen mravního, ale i politického, světového názoru [Moskalenko 1984 : 219–220]. Je i kategorií filozofickou, vědecko-komunistickou, sociologickou, politicko-ekonomickou, právní.

Společenská teorie a praxe nemůže zakládat své vývody a postupy na abstraktních představách o spravedlnosti či nespravedlnosti, nechce-li pohrdat

(6) Nemůžeme např. zapomínat, že „zlo může být v těch či oněch oblastech i stimulem pokroku“, jak připomíná Gusejnov. „V tom přirozené není nic dobrého. Ale mnohem horší je, když zlo vystupuje pod škraboškou dobra“ [Gusejnov 1985 : 35].

reálným společenským procesem, odstranit dějiny samé (K. Marx). Dosažitelný společenský pokrok nevychází z ideálů spravedlnosti ani rovnosti, ale z konkrétních ekonomických podmínek, což znamená, že „každé rozdělování spotřebních prostředků je jen důsledkem rozdělení výrobních podmínek samých“ [Marx—Engels 1966 : 50]. Dosahovat společenského pokroku však současně znamená citlivě přihlížet i k etickým a dalším aspektům, neboť správné chápání vztahu mezi praxí, naplněnými či nenaplněnými možnostmi a socialistickým ideálem rovné a spravedlivé společnosti nesporně značně ovlivňuje především pocitovou sféru. Jejím prostřednictvím je pak ovlivněno i racionální (iracionální) uvažování. Může se tu signalizovat nutnost ekonomického řešení, přežitost některých postupů, rozpory vyvolané subjektivním činitelem.

Pocit spravedlnosti postupu na dané úrovni možností silně podněcuje společenskou aktivitu, kdežto pocit nespravedlnosti provokuje pasivitu a jiné negativní a rozporné pocity (neuspokojenost, apatii, rozhořčení).

Socialistická spravedlnost je spojena se sociální rovností, zajišťovanou společenským vlastnictvím výrobních prostředků a principem rozdělování podle množství a kvality vykonané práce. Nikdo tu nemůže poskytnout více než svou práci a nikdo si také nemůže přisvojovat individuální spotřební prostředky jinak, než podle své práce. Socialistická spravedlivost je tou konkrétně historickou formou spravedlivosti, které lze za daných podmínek dosáhnout. Uplatňuje se tu stejné měřítko na různé lidi, „a proto ‚rovné právo‘ je porušením rovnosti a je to nespravedlnost“ [Lenin 1956 : 478]. Na rozdíl od komunistické spravedlivosti „uznává však mlčky nestejně individuální nadání i pracovní schopnosti dělníků jako přirozené výsady. Je to tedy co do svého obsahu právo nerovnosti jako každé právo“ [Marx—Engels 1966 : 49]. Socialismus však je již komunismem, i když nerozvinutým, a proto od počátku podřizuje proces přerozdělování hodnot úkolům všestranného, harmonického, svobodného rozvoje lidských individuí. Doplňuje distribuci podle individuálních výkonů rozdělováním ze společenských fondů. Překonat tyto objektivně nutné formy socialistické spravedlivosti lze jen dalším rozvojem procesu osvobození práce a její přeměnou v práci komunistickou.

Pocity spravedlivosti jsou posilovány, jestliže si jedinec či skupina mohou neustále potvrzovat, že existuje soulad mezi jejich skutečnou společenskou úlohou a společenským postavením (od postavení materiálního, až po úlohu v politickém a duchovním životě země, mezi povinnostmi a právy, činností a odplátou, prací a odměnou, přestupky a trestem [Filosofskij 1983 : 651].

To je tím důležitější, že stále významně působí pozůstatky staré společenské dělby práce a v mnohých oblastech i nerozvinutost techniky a technologie, která poskytuje některým dosti početným vrstvám pracujících fakticky menší možnosti uplatnění i dalšího růstu. Nelze podceňovat vliv, jaký má tato situace na vědomí o společnosti, o skupině i o sobě samotném. Vědomí znevýhodnění a „neplnohodnoty“ může ovlivňovat nejen pracovní aktivitu, ale působit i na ekonomické vlastnické jednání, na jednání politické i mravní. Může dále zhoršovat podmínky rozvoje vlastní individuality v osobnost (nesvědomitost, opilství, agresivita apod.).

Ve výchovném procesu je proto důležité odlišovat spravedlivost či nespravedlivost společenského postavení, vyvolanou nezbytnými vývojovými procesy či vážnými chybami v oceňování zásluh jednotlivců a skupin. Je třeba jednoznačně ukazovat přednosti i historickou omezenost socialistické spravedlivosti, konkrétní cesty, jak ji v jednotlivých vývojových stádiích socialismu lze rozvíjet a postupně přeměňovat ve spravedlivost komunistickou [Ševčenko 1985 :

: 69]. Je nutné rozhodně vystupovat proti nespravedlivosti, vyvolávané deformací socialistických principů.

Velká většina pracujících lidí reaguje na příznivé společenské podmínky aktivní životní a společenskou pozici. Proces však není zdaleka všeobecný a nemá ani obecně lineární vzestupný charakter. Existující možnosti, které společnost poskytuje, nejsou vždy plně využívány, přetrvávají přístupy, které jsou v rozporu s principy a pravidly socialistického způsobu života. K občasným regresům dochází i tam, kde již bylo dosaženo pokroku.

Ve výchovném procesu se proto setkáváme s řadou rozporů. Část z nich je přirozená, nezbytná, část však je vyvolávána chybami subjektivního činitele a také nedostatečnou kulturou samotných subjektů výchovy. I když tyto rozpory mají neantagonistický charakter, nic by neospravedlnilo jejich opomíjení.

V jednání a chování mnohých lidí v pracovní, ale také politické, duchovní, morální sféře se stále objevuje rozpor mezi jednoznačným i ostentativním přihlašováním k socialistickým hodnotám, normám a principům a současně mlčenlivým trpěním, či dokonce (pod různými záminkami) ospravedlňováním potřeby vycházet vstříc bezpracným důchodům a požitkům. Hranice mezi přípustným a nepřípustným je leckdy zamlžována, objevují se rozpory mezi rostoucím sociálním očekáváním a požadavky jednotlivce či skupiny a úrovní osobního či skupinového přínosu společné věci. Existují symptomy psychologie spotřebitelství, snahy spojovat se účelově s „vhodnými lidmi“, pěstovat si všemi prostředky osobní kariéru.

Tolerovat tyto jevy, tento oportunismus každodenního života, znamená nebrat ohled na reálné způsoby, jimiž je formována osobnost, na to, že jde o proces celistvý a ve svých prvcích vyvážený. Neupřímný člověk, který je zvyklý uhýbat v maličkostech, nemůže být ani skutečnou oporou významnější společenské činnosti. Uvolňujeme tak jen prostor pro útočný maloměšťácký cynismus (7), pro působení třídního nepřítele, který se snaží individualistické a vyhrčené egoistické orientace dále posilovat tvrzením, že socialistická společnost ignoruje zájmy rozvoje individua.

Rozpory a negativní jevy se rodí v masovém vědomí při zaostávání reálných podmínek činnosti konkrétních společenských vrstev za vzrůstajícími nároky lidí a za zvyšujícím se potenciálem společenské aktivity [Dilginskij 1983 : 15]. Avšak ani společenská aktivita lidí není vždy na úrovni podmínek, které jsou pro ni vytvořeny. Na vznik rozporů výchovného procesu působí přetrvávající rozdíly plozené existenci tříd a pozůstatků staré společenské dělby práce, ale také nespravedlivost při nepřesném uplatňování základního socialistického principu a při nedůsledném přerozdělování materiálních a duchovních hodnot. Stále není plně doceněn zejména mimořádně záporný vliv rovnostářství, úplatkářství a machinace s plánem v zájmu zachování, či dokonce zvýšení nezasloužených příjmů. Působí drtivě na iniciativní a čestné pracovníky, vnáší do psychického klimatu na pracovištích trpkost.

Zbytečné rozpory vznikají také proto, že se stále nedostatečně proniká do reálné struktury potřeb a zájmů různých vrstev, skupin a tříd socialistické společnosti. Na politickou, mravní a duchovní atmosféru působí velice záporně i neodpovědný a necitlivý vztah k návrhům a mínění lidí, špatná práce institucí,

(7) Tendence objasňovat všechny negativní jevy působením tendencí socialismu cizích byly již překonány. Není však ještě uzavřena diskuse o tom, do jaké míry souvisí negativní jevy s hlubinnějšími vrstvami socialistického uspořádání, a dokonce snad i se socialistickým ozvláštněním komunistické podstaty. Liší se názory na to, zda jsou narušením principů socialismu (a jsou mu tudíž cizí i nepřátelské), a na otázku, jaký je vztah mezi objektivně nezbytnými rozpory a negativními jevy.

kteří ovlivňují využívání volného času a celková nenáročnost (včetně zakoreněných eufemismů, které nám umožňují neoznačovat jevy jejich skutečným jménem). Výchovné problémy působí i to, že se na některé průvodní jevy a obtíže socialistické výstavby reaguje mnohdy opožděně a nedostatečně energicky.

Rozporný vliv mají také některé pracovní kolektivy, uzavřené etnické, náboženské aj. skupiny, místní a přátelské kolektivy (například skupiny vrstevníků, party) i rodiny.

Mnohé vážné problémy vznikají v důsledku nedostatečné vychovanosti i vzdělanosti vychovatelů. Nedostatky v jejich postupu, včetně rozporu mezi deklarovanými normami a skutečným postupem (například při dodržování mravních postulátů a při uplatňování nezbytných právních opatření), vyvolávají často ostré rozpory. Také pedagogická kultura rodičů není často v jednoduchém vztahu k úrovni jejich sociálního zajištění, popřípadě i k jejich sociálně ekonomickému, politickému a duchovnímu postavení. Mezi pracovními kolektivami jsou výchovně neúspěšné nejen ty kolektivy, které poskytují nízkou úroveň znalostí a v nichž jsou socialistické hodnoty a normy nízko ceněny, ale i takové, které je sice proklamují, ale v praxi připouštějí velké odchylky.

Znamená to, že taktický úspěch při formování vědomí může ještě zostřit vědomí a pocit rozporu s praxí, který vychovávaný zažívá. Může ještě vyhrotit vnitřní nesladěnost jeho smýšlení a jednání a vyvolat tzv. deklarativní vědomí. Rozhodně je proto třeba věnovat velkou pozornost působení na volní sféru a na výchovu schopnosti politicky aktivně a odvážně prosazovat správná řešení.

Výchovné působení, jeho konkrétní formy a metody hrají zvláštní roli při předcházení rozporům a při zásazích zamezujících jejich rozvinutí v konflikty. Takový zásah má složitý mechanismus. Počátečním aktem je však otevřeně jev popsat a odpovědně ocenit, tj. například diskreditovat jej politicky (popřípadě ekonomicky, mravně apod.). Přesná třídně politická diagnóza ovšem nestačí: je nutné v duchu leninských přístupů dosáhnout toho, aby došlo k praktické nápravě za účasti těch, jichž se záležitost bezprostředně (a někdy i zprostředkovaně) týká, aby konkrétní společenské vrstvy a skupiny samy, samostatně, vedeny marxisticko-leninským předvojem organizovaly nápravu.

Tyto nároky nelze obcházet a sklouzávat z třídně politické roviny na úroveň abstraktního moralizování, nářků a subjektivistických proklamací. Odpovědný vědecký přístup, usilující o postihu podstaty procesů, se třídně politické dimenzi nejen nevyhýbá, ale přímo o její hluboké objasnění usiluje (8).

Je nutné soustavně a důrazně přenášet těžiště z odosobněných, ke konkrétnímu individuu dostatečně nepřihlízejících forem a metod působení na co nejkonkrétnější formování žádoucích osobnostních rysů a zvláště na schopnost čelit s jejich pomocí reálným rozporům na pracovišti i v poznávacím procesu (9).

I ve výzkumných kolektivech se setkáváme s tím, že lidé dostatečně nevěří v sílu spravedlivosti ve zvláštních i jedinečných situacích, bojí se rizika principiálního jednání (například kritiky nedostatků). Nakonec jim přivykají a principiální postoj pak solidárně útočně napadají.

(8) Charakteristické je, jak ukazují někteří sovětsí společensí vědci, že „pokud jde o ostrost a nekompromisnost ve vytýčování problémů osobnosti zaostávají společenské vědy za publicistikou, uměleckou literaturou, kinematografií“ [Lukaševa 1985 : 37].

(9) Různí činitelé výchovného působení stále ještě věnují nedostatečnou pozornost osobní spoluodpovědnosti jedince za své společenské jednání (jako by marxistický přístup znamenal, že je jedinec pouhou obětí podmínek). Pak je ovšem obtížné vytvořit náročnější kritickou atmosféru.

Vychováváním musí být kladeny před oči skutečné hodnotné vzory osobností, představitelé socialistické práce, přední dělníci, inženýři, vědci. Demonstrace negativních jevů se nemůže zvrhávat v parazitování na pachutích proskribovaného a zakázaného a mnohdy i v otevřené znevažování kladných a optimistických hodnot a orientací.

Filozofie a společenská věda nemůže ve vzdělávacím a výchovném procesu tyto jevy v žádném případě obcházet, ať se skrývají pod jakýmkoli nánošem. Vědecký pracovník sám nemůže ustupovat před pseudohodnotami, aniž by riskoval vážné narušení celistvého utváření vlastní osobnosti. Musí však také potírat smírlivost či lhostejnost k různým formám degradace osobnosti, s nimiž se může setkávat.

Výchovné a vzdělávací instituce mohou cílevědomým, promyšleným, dobře organizovaným působením napomoci plnění a dosažení společensky nezbytných a marxisticko-leninskou stranou formulovaných výchovných cílů. Je potřebné a užitečné zabývat se nejen zákonitostmi a mechanismy výchovného působení, ale dokonce i promýšlet „technologie výchovného působení“ [Toščenko 1985 : 45].

Idea „technologie výchovného působení“ nemá nic společného s představou o snadném zvládnutí a snad i manipulovatelnosti objektem výchovy, bez zřetele k zákonitostem, k obsahu tohoto procesu (10). Nelze také přehlížet specifiku sfér výchovného působení a zvláště důležitý význam zprostředkujícího působení politické výchovy. Rozvinutá technologie výchovného procesu může zvýšit vychovanost osobnosti tehdy, když bude pracovní výchova prostřednictvím politické výchovy organicky spojována s výchovou mravní a právní a také s vlastní sebevýchovou a sebezdokonalováním (11). Rozvinutá technologie výchovy se tak může stát částí rozvinutého systému cílevědomého působení na vědomí a jednání člověka na vědeckém základě, v rámci ideově politického působení marxisticko-leninské strany.

Literatura

- Brušlinskij, A.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya i razvitiya ličnosti na sovremennom etapě*. Voprosy filosofii 1985, č. 9.
Cipko, A. S.: *Socializm: žizn' obščestva i čelověka*. Moskva, Molodaaja gvardija 1980.
Čurbanov, V. B.: *Kultura i razvitiye ličnosti v socialističeskom obščestvě*. Moskva, Pedagogika 1981.
Diligenskij, G. S.: *Marksizm i problemy massovogo soznaniya*. Voprosy filosofii 1983, č. 11.
Dobrynina, V. N.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya ...* Voprosy filosofii 1985, č. 8.
Dubrovskij, D. I.: *Diskuse u kulatého stole: Problemy kommunističeskogo vospitaniya*. Voprosy filosofii 1985, č. 6.
Efendijev, A. G.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya ...* Voprosy filosofii 1985, č. 8.
Feldštejn, D. I.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya ...* Voprosy filosofii 1985, č. 9.

(10) Charakteristické výhrady formuluje např. Charčev, který považuje za absurdní hovořit o řízení výchovy jako cílevědomě verbální činnosti. Považuje však za potřebné uvažovat o řízení procesu rozvoje osobnosti [Charčev 1985 : 29].

(11) Rozpracovat technologii výchovného působení znamená vytvořit možnosti pro plánování výchovného procesu a jeho cílů. Mohou tak být důkladněji připravovány plány sociálně ekonomického rozvoje regionů a pracovních kolektivů. Zatím jsou mnohdy výchovné cíle formulovány příliš obecně i abstraktně (např. v dimenzích celospolečenských a bez ohledu na postupové etapy). Schopnost aplikace na konkrétní podmínky kolektivu není zatím příliš rozvinutá.

- Filosofskij enciklopedičeskij slovar*. Moskva, Sovetskaja encyklopedija 1983.
- Goldin, L. I.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 10.
- Grulich, V.: *Úloha výchovy při utváření socialistického přesvědčení*. In: Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Cit. práce.
- Gusejnov, A. A.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* Voprosy filosofii 1985, č. 6.
- Charčev, A. G.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* Voprosy filosofii 1985, č. 6.
- Klementjev, E. D.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1983, č. 5.
- Kogan, L. N.: *Cel i smysl žizni člověka*. Moskva, Nauka 1984.
- Kovalev, A. G.: *Ličnost vospityvajet sebja*. Moskva, Pedagogika 1984.
- Kovalev, A. M.: *Dialektika sposoba proizvodstva obščestvennoj žizni*. Moskva, Mysl 1982.
- Kovalev, S. M.: *Formirovanije socialističeskoj ličnosti*. Moskva, Mysl 1980.
- Kvasov, G. G.: *Dialektika razvitiya ličnosti v socialističeskom obščestve*. Moskva, Vyšša škola 1985.
- Levykin, I. T.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 6.
- Linhart, J.: *Odras, tvorivost a ideologie*. Praha, Academia 1983.
- Linhart, J.: *Vývoj vědomí člověka a společnost*. Praha, Academia 1984.
- Lisin, A. I.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 8.
- Lopata, P. P. — Prochňuková, J. V.: *Komplexní přístup k organizování výchovy — významný předpoklad pro formování všestranně vyspělého člověka*. In: Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Cit. práce.
- Lukaševa, E. A.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 6.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha, SNPL 1966.
- Medveděv, V. A.: *Razvitij socializm: voprosy formirovanija obščestvennogo soznaniya*. Moskva, Politizdat 1980.
- Minjušev, F. I.: *Fenomen socialističeskoj ličnosti*. Moskva, MGU 1985.
- Minkovskij, G. M.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 9.
- Moskalenko, A. T. — Seržantov, V. F.: *Ličnost kak predmet filosofskogo vospitaniya*. Novosibirsk, Nauka 1984.
- Munclinger, Z.: *Dialektika objektivních a subjektivních faktorů formování socialistického vědomí*. In: Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Cit. práce.
- Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Pečeněv, V. A.: *S čego načinajetsja ličnost*. Red. R. I. Kosolapov, 2. vyd. Moskva, Politizdat 1984.
- Piskotin, M. I.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 5.
- Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS*. Příloha Týdeníku aktualit 1986, č. 10.
- Rezoluce k Politické zprávě ÚV KSSS*. Rudé právo 6. 3. 1986.
- Smoljak, L. J.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 9.
- Stanovisko redakce. *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 9.
- Sulimov, E. G.: *Teorija i praktika kommunističeskogo vospitaniya*. Moskva, Vyšša škola 1984.
- Ševčenko, V. N.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 5.
- Šorochova, E. V.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 6.
- Teorija i praktika kommunističeskogo vospitaniya*. Red. Ž. T. Toščenko. Moskva, Mysl 1980.
- Toščenko, Ž. T.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 8.
- Žuravlev, V. V.: *Diskuse u kulatého stolu: Problemy kommunističeskogo vospitaniya* ... Voprosy filosofii 1985, č. 5.

Резюме

М. Форманек: Актуальные задачи воспитания социалистической личности

В статье подчеркивается рост значения коммунистического воспитания, особенно трудового и идейно-политического, для ускорения динамики социализма, мобилизации трудовой и общественной активности масс. Автор считает ключевой задачей изыскания оптимального пути и средств формирования социалистической личности, т. е. средств для превращения таланта народа в конкретную способность творчески вмешиваться в общественную жизнь.

В статье анализируются слабые места некоторых теоретических и методических подходов и обосновывается необходимость различения формирования, воспитания и социализации личности, а также разработки философского и научно-коммунистического понимания воспитания.

Особое внимание уделяется диалектике субъекта и объекта воспитания, особенно растущей ответственности индивида и работе с живыми людьми. Важнейшей проблемой автор считает более глубокое решение взаимоотношения среды и воспитания, внешнего воздействия и внутренней активности человека. Таким образом на передний план выступает самовоспитание, культивирование способности сознательного саморегулирования. Особо значительна роль самовоспитания в моральной и политической сфере. Необходимой формой умственного воспитания автор считает проблемное преподавание.

Воспитательная культура личности характеризуется тесной связью знаний, убеждений, готовности и способности совершать общественно полезные действия в интересах собственного самосовершенствования, проявляя сознательное отношение к общественной обязанности.

В заключении статьи анализируются противоречия воспитательного процесса и особое значение сочетания воспитания словом с решающим влиянием воспитания через конкретные действия, а также возрастающая роль социально-политического опыта масс. Более глубокое понимание закономерностей и механизмов воспитательного процесса позволяет создавать эффективную воспитательную технологию и таким образом со всей ответственностью и внимательностью организовать процесс воспитания.

Summary

M. Formánek: Actual Tasks in the Education of the Socialist Personality

The paper draws attention to the growing significance of communist education — in particular of education through work and to work and of ideopolitical education — for accelerating the dynamics of socialism, for arousing the working and social activity of masses. It is a task of key importance to find optimal ways and means of forming the socialist personality, i. e. of the transformation of people's talents into a concrete power creatively to intervene in social life.

The paper analyzes the drawbacks of some theoretical and methodological approaches applied so far and upholds the necessity of differentiating among processes of formation, education and socialization of the personality, as well as of elaborating the philosophical and scientific-communist conception of education in greater detail.

Special attention is devoted to the dialectics of the subject and object of education, in particular to the individual's growing responsibility, and to work with living people. The most relevant problem in this area is a more thoroughgoing solution of the relation between environment and education, between external influences and the internal activity of man. Thus self-education, the development of the capacity for conscious self-regulation are gaining in weight. Self-education in the moral and political sphere is of particular importance. Problem teaching is regarded as a necessary form of rational education.

The educational culture of the personality is characterized by a narrow interconnection of knowledge, convictions, and both willingness and ability to perform socially useful activities in behalf of one's own self-improvement, and also by a conscious relation to social obligations.

In conclusion the paper analyzes contradictions of the educational process and the exceptional importance of connecting education by word with the decisive effect of education by action, as well as the growing role of the masses' sociopolitical experience. A deeper understanding of laws and mechanisms of the educational process will enable us to elaborate an effective educational technology, and hence also sensitively and responsibly to organize the educational process.

1. Intenzifikace společenských reprodukčních procesů a vědomí

Intenzivně rozšířená reprodukce národního hospodářství, o níž usiluje ekonomická strategie marxisticko-leninské strany, je význačným rysem a materiálním základem utváření rozvinuté socialistické společnosti. Potřebné zvyšování produktivity práce je v rozhodující míře vázáno na nový stupeň spojení předností socialismu s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce, na hlubší působení vědy a techniky v oblasti ekonomického a sociálního pokroku, na kvalitativní rozvoj duchovně tvůrčích potenci a subjektivního faktoru.

Je tedy patrné, že intenzivní typ ekonomické reprodukce je jen momentem intenzifikace celého společenského reprodukčního procesu spojeného s přechodem k rozvinutému socialismu. Zároveň s procesy kvalitativního rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů zahrnuje intenzifikace výroby také intenzifikaci všech důležitých procesů života společnosti. Kvalitativně intenzivní utváření ekonomických a politických mocenských vztahů socialismu prostřednictvím chování orientovaného na výkon v práci, na jehož základě se výrobci jako vlastníci a vykonavatelé moci účastní konkrétního výrobního procesu, je předpokladem ekonomického růstu společnosti právě v té míře, v níž je toto chování vázáno na procesy revolučního ideologicko-politického vyzrání. Intenzifikace ekonomických reprodukčních procesů v socialistických společenských podmínkách může být v žádoucím tempu, v nutném rozsahu, s nezbytnou stabilitou a kontinuitou objektivně prosazena jen tehdy, je-li spojena s intenzivně rozšířenou reprodukcí výrobního způsobu a nadstavby. To však neznamená nic jiného než intenzifikaci socialistického životního způsobu, životních činností lidí, masově se opakujících v pracovní sféře i mimo ni, neboť životní způsob ztělesňuje bytí a pohyb všech společenských vztahů a podmínek. Intenzifikace životního způsobu zahrnuje „zkracování“ sociálního času a sociálního prostoru spojené s rozvojem výrobních sil, a současně znamená, že člověk v rámci socialistických vlastnických a třídních vztahů a pod vedením strany ve stále větší míře ovládá všechny životní okolnosti. Implikuje obohacování kulturně duchovních, morálních a mezilidských vztahů na základě zvyšování materiální životní úrovně, předpokládá smysluplný, bohatý a intenzivní život probíhající v nejrozmanitějších, individuálně jedinečných a zároveň sociálně typických formách.

Intenzifikace společenského reprodukčního procesu v jednotě jeho ekonomicko-technické, sociálně ekonomické, sociální, politické a ideologicko-duchovní stránky může být tedy považována za podstatný znak rozvinuté socialistické společnosti; chtěný společenský efekt individuálního a kolektivního úsilí v různých oblastech života vzrůstá, subjektivní síly se ve stále větší míře racionálně rozvíjejí a prosazují. Tato základní tendence jako nutný předpoklad a (v žádném případě spontánní) důsledek ekonomické výkonnosti socialistické společnosti je spojena s rozpornými tendencemi působícími proti intenzifikaci společenského života. Lze je v rozhodující míře vysvětlit podmínkami působení socialistických zákonů pod vlivem minulého i současného boje antagonistických společenských systémů a reprodukcí nesocialistických jevů v socialismu, která je s těmito podmínkami více či méně spojena. Asociální jednání, kriminalita,

egoismus a bezohlednost, ale též nedostatek pracovní disciplíny, malá výkonnost, pasivita a lhostejnost jsou v první řadě výrazem skutečnosti, že předností socialismu se v konkrétních oblastech společnosti neuplatňují ve svém celku a vnitřní souvislosti, že důležité principy, vztahy a zákony socialismu jsou nedostatečně zvládnuty, že jsou narušovány a deformovány. Takové jevy v chování jednotlivců a skupin poškozují subjektivitu a individualitu, váží potenciály živé a zpředmětněné práce na snižování působnosti destruktivních sil a působí i mimo tyto jednotlivce a skupiny demoralizujícím vlivem na snahu o výkonnost a na aktivně tvůrčí rozvíjení výkonnosti pracujících. Tyto negativní tendence lze překonat jen záměrným, plánovitým organizováním vlastní opakované zkušenosti občanů úspěšně spolupracujících při likvidaci koloběhu reprodukcijících se nesocialistických podmínek a způsobů chování, při důsledném prosazování podstaty socialistických vztahů v každodenní práci a v činnostech zaměřených na uspokojování konzumních potřeb, při sledování nejrozmanitějších zájmů.

- K nutné intenzifikaci životních procesů nelze ovšem dospět jen dalším redukováním faktorů, které ji brzdí. Zkušenost v oblasti předností socialismu, mezi něž patří sociální jistota, důsledné uplatňování výkonnostního principu, prosazování socialistické zákonnosti, plánovitost společenského vývoje a spolehlivost plánů, stabilita společenského života a perspektivy pro jednotlivce atd., je — jako osobní nebo komunikativně zprostředkovaný prožitek jiných — nutným, nepostradatelným, avšak nikoli dostatečným předpokladem k tomu, aby se dosáhlo něčeho víc než připravenosti k aktivitě. Reálné praktické chování ve smyslu intenzivního života, efektivního působení ve prospěch společnosti, aktivního chování orientovaného na výkon, je vázáno zejména na dvě podmínky:

Za prvé a zásadně jde o výše zmíněný faktor zkušenosti. To znamená, že je nutné prakticky se přesvědčit o shodě objektivního společenského a objektivního osobního zájmu na takovém aktivním chování. Převažují-li zkušenosti takového druhu, které ukazují, že materiální životní úroveň je například méně ovlivňována vlastním výkonem než obrátním využíváním různých možností k obohacení, že osobní zájmy lze tedy prosazovat obcházením nebo na úkor zájmů jiných lidí a společnosti, budou individuální schopnosti a snahy velmi pravděpodobně dále vynakládány společensky málo produktivním způsobem.

Za druhé ovšem platí, že zkušenosti, které stále víc potvrzují, že individuální zájmy směřují objektivně stejným směrem jako společenské a kolektivní požadavky, se musí — zprostředkovány diferencovanými formami ideologické práce — odrážet v názorech, přesvědčeních a hodnotových orientacích, které motivují k uvědomělému chování orientovanému na výkon v práci, k intenzivnímu čerpání a rozmnožování subjektivních předpokladů i objektivních možností k produktivnímu životu. Intenzivně žít dnes znamená podílet se například svým každodenním chováním v práci i mimo práci tím či oním způsobem záměrně a cílevědomě na řešení nejzávažnějších otázek lidstva, na zabezpečení míru a využívat přitom daných subjektivních a objektivních předpokladů. To ovšem předpokládá znalost hlubokých společenských souvislostí a místa, které v nich jednatel zaujímá, a rovněž zcela určité ideologicko-politické základní pozice.

2. K nutnosti a principům vědeckého výzkumu vědomí

Tato skutečnost je hlavním důvodem, proč je nutné mnohem koncentrovaněji než dosud zaměřit společenskovědní a zejména sociologické bádání na zkoumání duchovního života společnosti, na poznávání působnosti zákonů určujících vý-

voj masového vědomí v současných vnitřních i vnějších podmínkách socialismu, na analýzu produkce, změny a praktického přetváření obsahů vědomí jednotlivých sociálních skupin za socialismu. Společenský pohyb, který překonává převážně extenzivní růst, rozšířené opakování a kvantitativní rozšiřování daného, společenský pohyb, v němž dominují kvalitativní změny a intenzivní vývoj, je určován objektivními zákony socialistického výrobního způsobu. Tento pohyb však zároveň předpokládá specifickou kvalitu subjektivního faktoru. Máme na mysli společenské jednání, které se v socialistické praxi uskutečňuje na základě názorů, potřeb, požadavků a snah vznikajících pod vlivem socialistické ideologie a neustále kvalitativně překračuje skutečnost a z možného realizuje nejefektivnější variantu; představuje tedy uvědomělou tvůrčí činnost.

Bez masového prosazení odpovídajících ideologických obsahů v individuálním vědomí příslušníků různých sociálních skupin se přechod k převážně intenzivnímu typu společenské reprodukce s časovou úsporou odpovídající požadavkům hospodářské a sociální politiky nezdaří. Do té míry můžeme považovat široké vytváření společensky uvědomělých, aktivně tvůrčích životních orientací za klíčový článek intenzivního rozvíjení socialistického životního způsobu a dalšího kvalitativního i kvantitativního vývoje všech životních podmínek. „Vědomí a motivace lidí je a zůstává v socialismu rozhodujícím faktorem intenzifikace“ [Naumann 1982].

Jedním z nejdůležitějších úkolů sociologické vědy je proto studium zákonitostí duchovně ideologických procesů, účinného šíření socialistické ideologie, jakož i vypracování závěrů sloužících k vytváření společenské strategie i k praktické řídicí činnosti na různých úrovních a v různých oblastech společenského života.

Jak je tomuto úkolu třeba rozumět? Jde snad o rozvíjení nějaké speciální sociologické teorie vědomí a o specifické empiricko-sociologické analýzy vědomí? Nebo snad o silnější integraci duchovního faktoru do předmětů daných sociologických výzkumů? Jak se může subjektivní fenomén, jakým je vědomí, vůbec stát předmětem vědy? Je tímto předmětem ve svých objektivizovaných formách?

Jako obecný metodologický princip platí v první řadě toto:

Pokud se má duchovní faktor stát předmětem vědecké sociologické analýzy, musí být chápán zcela určitým způsobem, a to jako odvozený a zároveň neoddělitelný moment materiálního životního procesu společnosti.

Tato obecná základní premisa, která platí též pro marxistickou estetiku, etiku, psychologii, pedagogiku atd., však ještě nic neříká o tom, jak se duchovní faktor stává speciálním předmětem marxisticko-leninské sociologie. Vedle uvedených otázek ovšem vyvstávají ještě další: V čem spočívá specificky sociologický přístup k fenoménu vědomí? S jakými zákony zde má sociologie co činit? Diskuse o těchto otázkách a nalezení společného stanoviska představuje naléhavý aktuální úkol sociologie, a to ze dvou důvodů:

1. První důvod byl uveden již při charakteristice dosaženého stupně socialismu. Ovládnutí vědeckotechnického pokroku, vzestupu ekonomické výkonnosti a sociálně kulturního rozvoje závisí ve stále větší míře na působení duchovních hybných sil. Nejde jen o to, že jsou nutné vedením marxisticko-leninské strany formulované a vědecky odůvodněné konkrétní cílové strategie, společenské hodnoty a normy, které správně postihují žádoucí tendence pramenící ve společenském bytí a zabezpečují efektivitu společenského jednání. Jde o víc. Úměrně k pokračujícímu zrání socialistických společenských vztahů se stává rozhodující otázkou vývoje společnosti to, jak jsou poznatky, hodnoty a normy společenské ideologie masově přijímány individuálním vědomím, jak určují názory, hodnotové orientace a motivy lidí v každodenním životě, jak lidé sami

při praktickém osvojování životních podmínek spolupracují na zdokonalování společenských cílových představ, norem a hodnot.

Zkoumání toho, jak se vědecky zdůvodněná ideologie poprvé v dějinách stává každodenně působícím masovým vědomím, a to v diferencované podobě u různých sociálních skupin, se stává součástí požadavku kladeného na společenské vědy, které mají „přesvědčivě teoreticky odůvodnit socialismus jako reálný humanismus naší epochy, hluboce studovat jeho zákonitosti a hybné síly, jeho přednosti a hodnoty“ [Honecker 1981 : 91]. Pro vědomé utváření socialistické praxe jsou přitom zvlášť významné vědecké poznatky a) o mnohodimenzionální determinovanosti a působnosti socialistického vědomí, zejména o úloze materiálních podmínek při duchovních proměnách a o souvislosti vývoje sociálních struktur a vědomí; b) o spleti vztahů mezi společenským, třídním, skupinovým a individuálním vědomím v socialistické společnosti. Obojí poznatky, jak ještě ukážeme, jsou vysloveně sociologického rázu.

2. V celosvětovém třídním střetávání mezi oběma společenskými systémy má ideologický třídní boj své zvláštní a mimořádně závažné místo. Imperialismus, zatlačovaný stále víc do historické defenzivy, stupňuje ve všech směrech (a též ideologicky) svou agresivitu. Snaží se čelit stále výraznějšímu nedostatku orientace mas ve vlastním táboře, vyplývajícimu z naprosté vnitřní i vnější bezperspektivnosti systému, zpětným příklonem k duchovním hodnotám a „změnou hodnot“. Na základě tvrzení, že má na své straně „vyšší“ hodnoty, uskutečňuje zároveň kompaktní kontrarevoluční aktivity a ideologickou diverzi v táboře pokroku a míru. Při analýze těchto duchovních střetů, při zkoumání konkrétních procesů utváření vědomí, při studiu praktického působení idejí je nutno dále rozvíjet vědeckou ideologii vypracovanou klasiky marxismu-leninismu. Je to naléhavý požadavek doby, na jehož prosazení se podíli zejména sociologie. Mezi nejdůležitější úkoly patří odhalovat souvislost mezi teoretickými ideologickými systémy a ideologickými obsahy působícími v masovém vědomí, odkrývat jejich sepětí s ekonomickými, politickými a ideologickými společenskými podmínkami a též jejich relativní samostatnost v rámci daných konkrétních předpokladů spojených se sociálním časem, prostorem a se sociální strukturou. Je třeba odhalovat zákony a mechanismy, na jejichž základě dochází k přeměně společenských hodnot v intenzivně působící individuální hodnotové orientace.

Humanistické duchovní hodnoty socialistické společnosti (mír a zabezpečení existence budoucích generací, postupné vytváření beztřídní společnosti, sociální jistoty, rozvíjení individuality a bohaté uspokojování potřeb všech lidí, práce a iniciativa orientované ku prospěchu společnosti, práce jako prostředek a účel svobodného rozvoje osobnosti a společnosti aj.), zakotvené v ideologii dělnické třídy, jsou odrazem přednosti a vymoženosti reálného socialismu (reálné hodnoty) a zároveň objektivních vývojových nutností této společnosti při dalším prosazování historického poslání dělnické třídy (ideální hodnoty). Přijetí těchto společenských hodnot v individuálních hodnotových představách a životních orientacích, které vychází z pochopení, že neustálé zabezpečování, obnovování a zdokonalování, tedy realita přednosti socialismu závisí na osobních postojích a osobním jednání mnoha jednotlivců, podléhá různým určujícím vlivům.

V čem spočívá specifický příspěvek sociologie ke zkoumání těchto souvislostí? Jaký je její přístup k problému? Které aspekty tohoto problému jsou relevantní jako předmět sociologického zkoumání?

3. Duchovní faktor jako předmět sociologie?

Formování a výměna myšlenek, názorů, hodnot, norem, poznatků prostřednictvím duchovních činností a vztahů individuálních a kolektivních subjektů

vycházejí z materiální životní činnosti a odrážejí materiální společenské bytí lidí. Avšak tím, že vědomí poznávajícím a hodnotícím způsobem odráží materiální existenční podmínky a objektivní vztah lidí k těmto podmínkám, tj. objektivní zájmy daných subjektů, stává se zároveň předpokladem materiálního osvojování světa, ovlivňujícím cíle a prostředky. Pojmově je třeba rozlišovat duchovní činnosti (myšlení a citění, empirické a teoretické poznávání, usuzování a předvídání, hodnocení a vytváření norem, kladení cílů, zaměření na cíle atd.); duchovní vztahy (výměna duchovních činností prostřednictvím komunikace mezi různými subjekty); duchovní produkty (ideje, teorie, poznatky, názory, hodnoty, ideály atd. vzniklé na základě duchovní činnosti a její výměny); ideologické vztahy (hlavou „prošlé“ společenské vztahy, ideje, normy atd., přetvořené prakticko-duchovními vztahy lidí, tedy vztahy zprostředkované vědomím, odrazem objektivních zájmů, přičemž tyto prakticko-duchovní odrazy materiálních společenských vztahů jsou opět samy reflektovány v duchovních činnostech a produktech).

Funkci duchovního ve společenském reprodukčním procesu a jeho relativní samostatnost lze vysvětlit pouze tehdy, jestliže zároveň s jeho materiální určitostí postihneme jeho vnitřní dialektickou rozpornost, jeho strukturovanost a diferencovanost a též jeho bezprostřední samopohyb. Duchovní činnost, duchovní produkce a duchovní výměna jsou neoddělitelnou součástí každé materiální životní činnosti a jsou na ni nakonec vždy vázány. Tato vazba však není pouze přímá, ale je více či méně zprostředkována. Pro intenzifikaci společenských životních procesů v socialismu jsou tak mimo jiné příznačné dvě vzájemně dialekticky spjaté tendence: vývoj věd, umění, světového názoru a morálky probíhá v stále bezprostřednějším vztahu ke konkrétním podmínkám materiální a politické praxe a tato souvislost je úměrně k uvědomělému podílu širokých mas na utváření společnosti stále těsnější. Duchovní jako hybná síla společenského vývoje je současně stále důležitější; proniká nejen hlouběji do současných podmínek každodenní životní praxe, ale zároveň překračuje již získané zkušenosti. Vědomí plní svou zásadní úlohu tím, že poznává zákony přítomného a budoucího, že postihuje to, co má být, co zatím spočívá ve jsoucím a není dosud prakticky realizováno, že se tedy relativně odpoutává od bezprostředních, v materiální životní činnosti empiricky daných podmínek, když ideálně předjímá objektivní možnosti, alternativy budoucích činností a mezi rozpornými idejemi volí nejpříznivější variantu nutných změn. Vědeckotechnický pokrok odpovídající socialistickým požadavkům nelze realizovat bez duchovně tvůrčí činnosti, která vychází z praxe a zároveň se v jistém ohledu osvobozuje od dosavadního stavu. Tento samopohyb duchovního je sice relativní a v poslední instanci je právě jen reflexí rozpornosti materiálního společenského bytí, nicméně představuje závažný fakt.

V rozporné strukturovanosti a diferencovanosti vědomí nacházíme více rovin. Základní (a vzájemně jen relativně odlišitelné) existenční formy duchovního byly již uvedeny (duchovní jako proces, činnost, vztah a duchovní jako výsledek, produkt). Rozlišování mezi druhy, sférami, stavy vědomí a zde působícími rozpory, obvyklé ve filozofické literatuře, nebylo využito, i když je pro sociologické zkoumání významné. Zaměřuje se na diferencování vzhledem k objektům a formám odrazu a k funkcím duchovního. Pro vývoj a změnu duchovního je rozhodující — a zvláštní zájem sociologie proto vzbuzuje — rozpornost různých obsahů vědomí, která odráží rozpornost objektivní reality. Je to například rozpor mezi relativně stabilními hodnotovými představami získanými v minulosti a odrazy aktuálních požadavků, mezi zkušenostním věděním a teoretickými pohledy, mezi více a méně správnými odrazy, mezi reálnými a ideálními obrazy atd. Strukturní dimenzí, která je důležitá zejména pro sociologii, je dimenze

dialektiky společenských, kolektivních a individuálních duchovních procesů a produktů, tedy působení duchovních rozporů ve výměně mezi různými subjekty vědomí. Tato dialektika zasahuje přímo do prostřednictvím jednání realizovaného zprostředkování různých společenských strukturních a vývojových zákonů, které podle našeho názoru tvoří předmět marxistické sociologie. Duchovní je obecným momentem předmětu sociologie právě v této rozporné jednotě společenských, skupinových a individuálních procesů vědomí. To znamená, že obecnou a s každým konkrétním předmětem zkoumání znovu vyvstávající otázkou je otázka funkce a determinant určitých fenoménů společenského a individuálního vědomí. To platí zejména pro sociologické zkoumání „základních sociálních procesů při dalším utváření rozvinuté socialistické společnosti, a to v jeho objektivní zákonitosti a konkrétním průběhu ve specifických podmínkách NDR“ [Zentralen 1980].

Nutná záměrnost prosazování společenských zákonů socialismu zahrnuje osobitou roli společenské ideologie v podobě vědeckých programů, plánovitých cílů, hodnot a norem, stejně jako roli individuálního vědomí v podobě společensky orientovaných osobních životních cílů, vědomé pracovní motivace a tvůrčích myšlenek pracujících. Sociologické zkoumání problémů práce, rodiny, města, sociální struktury atd. atd. dosáhne očekávaného praktického efektu jen tehdy, zahrne-li obě tyto složky duchovního v té či oné míře do systému teoretických hypotéz a na základě vytvoření odpovídajících indikátorů i do empirického výzkumu. Je-li cílem sociologických výzkumů v NDR „odhalit příčiny, podmínky, a hnací síly pokračujícího společenského rozvoje a přispět k uskutečnění jednoty hospodářské a sociální politiky, jakož i k dalšímu rozpracování vědeckých základů řízení a plánování sociálních procesů“ [Zentraler 1980], znamená to také, že je třeba vždy zjistit objektivní význam subjektivních hybných sil a jejich vývojové tendence. Tyto objektivní hybné síly, tj. uvědomělost, plánovitost a organizovanost jednání, se však konstituují prostřednictvím takových obsahů společenského a individuálního vědomí, v nichž se správně odrazejí požadavky a zájmy společenského pokroku.

Pro plánování a řízení ideologicko-duchovních procesů, které zasahují do ekonomického, politického a sociálního vývoje, je zvlášť důležité, aby při zkoumání materiální společenské určeníosti každého vědomí byly postiženy relativně samostatné zákonité souvislosti existující v rámci duchovního životního procesu společnosti, zejména vzájemné vztahy mezi společenským a individuálním vědomím za socialismu.

Marxismus poprvé objasnil, že nejzazší zdroj individuálního vědomí leží mimo individuum a rovněž mimo duchovní sféru, tedy mimo ideové systémy společnosti. Tyto systémy však mají nutný zprostředkující a rovněž determinující význam pro individuální vědomí.

Způsob, jakým funguje vzájemné působení formování společenských ideologií a systémů vědomí na jedné straně a individuálního vědomí na druhé straně na různých stupních historického vývoje a v rámci konkrétních sociálně strukturních členění, je dosud málo prozkoumán. Nedostatečné jsou například znalosti o tom jak, prostřednictvím jakých sociálních transformací (např. hromadné sdělovací prostředky, vzdělání) vzniká — současně s vědomím lidí o jejich bezprostředních předmětných činnostech a mezilidských vztazích — též určité vědomí o podstatě společenských vztahů (více či méně správné či zkreslené). Málo prozkoumáno je rovněž to, jak se přitom proměňují společenské obsahy vědomí, normy a hodnotové systémy tříd.

A zde jsou právě velké úkoly pro sociologii: Jak, pod vlivem jakých materiálních a jiných životních podmínek je vědecký světový názor dělnické třídy masově osvojován v různých sociálních skupinách a proniká do každodenního

individuálního vědomí? Jak určité sociální skupiny jako kolektivní subjekty vytvářejí specifické společenské obsahy vědomí se specifickými funkcemi? Jak vzniká určité ideologicko-duchovní klima ve společnosti, ve velkých a malých skupinách? Jak individua prostřednictvím svého spolupůsobení nejen v malých skupinách, ale též jako členové velkých skupin vytvářejí společenské vědomí, formují sociální normy a veřejné mínění.

Hovoříme-li o vědomí ve spojení s kolektivními subjekty, je metodologicky účelné pečlivě rozlišovat jednotlivé aspekty. Vzhledem k dělnické třídě je například třeba rozlišovat:

- Třídní vědomí jako vědomí dělnické třídy o jejím historickém postavení a úloze, o jejích objektivních zájmech jako třídy, třídní vědomí jako adekvátní sebevědomí třídy ve formě neteoretických odrazů (umění, morálka), nesené marxisticko-leninskou stranou jako vedoucí silou.

- Sociálně typické, třídní situaci odrážející individuální vědomí příslušníků dělnické třídy (resp. určitých skupin dělnické třídy) na daném stupni historického vývoje, v určité zemi. To znamená sociálně typická, masová, pro třídu jako celek (nebo její oddíly) vzhledem ke konkrétním úkolům třídního boje charakteristická podoba a úroveň třídního vědomí (u většího či menšího počtu jednotlivců, nikoli u všech).

- Celek, suma existujících projevů individuálního vědomí uvnitř dělnické třídy nebo jejích určitých částí, skupin, včetně prvků buržoazní ideologie.

Výpovědi o všech třech aspektech vývoje vědomí dělnické třídy jsou významné pro řízení ekonomických, politických a sociálních procesů. Zároveň je třeba brát v úvahu, že při formování třídního vědomí dělnické třídy i při vývoji individuálního vědomí v této třídě působí vedle obecně platných zákonů duchovní produkce též specifické zákony. Tyto zákony, stejně jako mechanismy vzájemné souvislosti mezi oběma úrovněmi duchovního osvojování, vzájemného působení mezi různými subjekty vědomí je třeba přesněji analyzovat.

Takové otázky dosud nehrály v teorii marxistické sociologie a v konkrétních sociologických výzkumech větší úlohu. Individua a jejich chování, postoje, názory a motivy jsou ovšem rozhodujícím empirickým východiskem marxistické sociologie. Slovní projevy vědomí jedinců přitom slouží jako empirické indikátory ideálních fenoménů i neduchovních skutečností. Individuální je přitom vždy empirickým východiskem pouze je-li masové a opakující se. Předmětem zájmu je u konkrétních, jednotlivých případů to, co je na individuálním obecné, nutné, sociálně typické. Pro marxistickou sociologii jsou teoretickým východiskem výpovědi o podstatných společenských souvislostech a jejich konečné materiální determinovanosti.

Tak je tedy duchovní vždy zahrnuto do předmětové oblasti sociologického výzkumu. Vystávají zde však následující otázky: Za prvé, jak dalece je sociálně typické individuální vědomí také teoretickým předmětem sociologie, jak je bráno v úvahu při teoretických výpovědích o systému podmínek a zprostředkování určitých sociálních procesů (např. vývoje sociální struktury, rodiny, tendencí mobility, porodnosti, práce na směny atd.)? Za druhé, jak se stává nadindividuální, kolektivní, společenské vědomí předmětem sociologie? Jak se staví marxistická sociologie k výzkumu vědomí, jehož subjekty jsou třídy a jiné velké skupiny lidí?

Takové skupiny (odhlédneme-li od demografických a jiných statistických skupin) nelze chápat jako sumu individuí, jimiž jsou tvořeny, nýbrž jako celek vztahů těchto individuí, jako jejich vzájemnou akci. Právě při této vzájemné akci, která zároveň představuje vztah k jiným velkým skupinám při vytváření společenských vztahů, nutně vzniká nejen sociálně typické individuální vědomí.

Vytvářejí se i světové názory, politické ideje, estetické hodnoty, morální normy atd., které jsou vzhledem k individuům relativně samostatné.

Základní zákony vzniku a fungování těchto fenoménů společenského vědomí byly odkryty historickým materialismem. Historický materialismus se vyvinul jako obecná vědecká teorie ideologie a vědomí. Jaká věda však zkoumá konkrétní mechanismy vytváření daných typů třídního a masového vědomí, analyzuje proces prosazování zcela určitých norem a hodnot, sleduje vznik a úlohu různých ideologií ve společnosti a v rámci určité třídy, vysvětluje rychlé šíření těch či oněch společenských idejí? Je to právě sociologie, která by v úzké spolupráci se sociální psychologií měla hrát podstatnou úlohu při zkoumání takovýchto nadindividuálních duchovních procesů, jejichž nositeli jsou ovšem vždy jedinci.

4. Sociologie duchovních procesů?

Jestliže se marxistická sociologie doposud obracela k těmto otázkám jen ve výjimečných případech, bylo to dáno vývojovými kroky sociologického bádání a utváření sociologické teorie, které bylo zaměřeno v prvé řadě na analýzu základních materiálních procesů a struktur společnosti. Výjimkou jsou určité výsledky dosažené v oblasti výzkumu hromadných sdělovacích prostředků, sociologie vědy, sociologie kultury, výzkumu mládeže a v neposlední řadě sociologie vzdělání. A. Maier například ve své knize *Sociologie vzdělání* zkoumá vytváření a přeměnu společenských cílů výchovy a vzdělání v socialismu. V různých oborových sociologických teoriích jsou aspekty společenské ideologie více či méně intenzivně zkoumány. Avšak při popisu teoretické výstavby sociologie (např. ve slovníku marxisticko-leninské sociologie nebo v *Základech marxisticko-leninské sociologie*) a při charakteristice předmětu a úkolů sociologie nehrají úvahy o soustředěném výzkumu procesu duchovního života společnosti, systému společenského vědomí téměř žádnou roli. Nicméně je třeba očekávat, že vzhledem k praktickým požadavkům při dalším budování socialismu, k objektivně vzrůstající úloze subjektivního faktoru a vědomí ve všech společenských procesech se bude uvnitř marxistické sociologie konstituovat speciální sociologická disciplína, jejímž předmětem budou duchovní procesy.

Sociologie duchovních procesů by měla mít tři charakteristické znaky:

1. Její předmět a objekt by byl podstatně širší než samo duchovní, protože zákony vývoje vědomí nejsou primárně tvořeny žádnými vnitřními duchovními souvislostmi, ale spíše zapojením ideologicko-duchovního do materiálního životního procesu, do objektivních rozporů mezi zájmy tříd atd.

2. Neměla by co činit jen s determinovaností, závislostí a podmíněností společenského vědomí, ale v podstatné míře i s jeho funkcí, kterou plní při ekonomické, politické a sociální stabilizaci, resp. pokroku společnosti.

3. Nešlo by jen o společenskou ideologii ani pouze o vývoj individuálního vědomí. Musela by se zkoumat právě dialektika společenského a individuálního ve formování a fungování vědomí a úloha různých existenčních a organizačních forem společenského života v tomto procesu, duchovní stránka dialektiky chování a vztahů.

Při vytváření takové oborové sociologické teorie je ovšem třeba předem osvětlit řadu metodologických a metodických otázek. Jsou to například následující: Pomocí jakého empirického postupu lze adekvátně uchopit obsahy kolektivního, společenského vědomí, nejsou-li přímo identické se sociálně typickým individuálním vědomím? V jaké míře lze považovat různé druhy a typy praktického chování individuálních a kolektivních subjektů za indikátor pro společenské normy a hodnoty a pro individuální hodnotové orientace a motivy?

Bez ohledu na obtíže, které jsou s tím spojeny, je nutno respektovat dvě věci:

A. Při zakládání, provádění a hodnocení všech konkrétních sociologických výzkumů je třeba důsledně přihlížet ke skutečnosti, že socialismus je vytvářen vědomě jednajícími lidmi. Jde o integrovanou analýzu ideologických procesů, jejich podmíněnosti a funkce u všech konkrétních předmětů sociologického výzkumu.

B. Ve smyslu výše popsaného cíle by se mělo postupně přistoupit k soustředěnému, speciálnímu sociologickému zkoumání duchovních životních procesů v socialismu.

Předmětem zájmu přitom nemohou být jen zákony formování a funkce daných duchovních jevů ve společnosti jako celku, v jejích skupinách a oblastech. Analýzu existujícího stavu vědomí a jeho vědecké vysvětlení je třeba spojovat se stranickým a ze znalosti odpovídajících zákonů vycházejícím hodnocením toho, čeho bylo ve vývoji vědomí dosaženo. Takové hodnocení není abstraktně moralizující a nemůže probíhat nezávisle na diferencovaných předpokladech životních podmínek v různých sociálních skupinách.

Na základě hodnocení přítomnosti musí být odůvodněn také žádoucí stav duchovního života, o nějž se usiluje. Musí být uvedeny společensky nutné změny v obsahu a v sociálně typickém šíření společenské ideologie, ve vývoji norem a hodnot. To znamená, že je například třeba na základě teoretického zdůvodnění postihnout, jaké postoje k výkonnosti, jaké představy o rovnosti, jaké typy motivace, jaké kulturně duchovní nároky, jaké životní plány odpovídají současným podmínkám a požadavkům a jakým směrem se musí dlouhodobě a v masovém měřítku vyvíjet, aby byla realizována naše ekonomická a sociální strategie a zabezpečen bohatý rozvoj osobnosti všech lidí. Z praktického hlediska jsou přitom zvlášť významné spolehlivé výpovědi o společensky jednotných a o sociálně diferencovaných tendencích vývoje socialistického vědomí.

Je snad dostatečně zřejmé, že sociologický výzkum duchovních procesů nelze nikterak redukovat na analýzy vědomí. Jde naopak o jednotnou a k syntéze směřující analýzu následujících komplexních skutečností:

a) Je třeba zjistit, jak jsou rozloženy podstatné typy sociálního vědomí ve společnosti jako celku, v různých sociálních skupinách a ve specifických životních sférách. V této souvislosti jsou zajímavé jak různé ideologické typy (od typu maloburžoazně individualistického způsobu myšlení až po typ rozvinutého společenského vědomí a sebeuvědomění socialistické osobnosti), tak kulturní typy (které tak nazýváme jen vzhledem k tomu, že neexistuje jiný odpovídající pojem — máme na mysli typy rozdílné šíře a hloubky vzdělání, vědomí úrovně duchovní náročnosti, estetické vnímavosti). Ideologické i kulturní typy mohou částečně korespondovat se sociálně strukturními typy vědomí, v žádném případě je k nim však nelze jednoznačně přiřazovat. Právě to je třeba konkrétně zjistit. Empirický výzkum k tomu používá celého systému indikátorů. Rozhodujícím indikátorem pro vědomí je masové, opakované praktické chování individuálních a kolektivních subjektů.

b) Je třeba zkoumat, jak jsou tyto typy vědomí zakořeněny v materiálním životním procesu společnosti, jak lidé při osvojování a vytváření materiálních společenských předpokladů svého života mění i svůj duchovní svět. Je tedy třeba stanovit, jaké jsou přímé nebo nepřímé souvislosti mezi obecnými sociálně ekonomickými existenčními podmínkami, diferencovanými materiálními podmínkami práce, bydlení atd. a názory, snahami, postoji individuů a rovněž společenskými, kolektivními normami a vzory. Jak působí například sociální jistoty, princip výkonu, materiální blahobyt? Jelikož vědomí není determinováno materiálními podmínkami jako takovými, ale jejich praktickým osvojováním a utvářením, jsou, jak již bylo řečeno, činnosti a chování — například

chování vlastníků, které se projevuje vyšším pracovním výkonem — jako indikátory pro vědomí relevantní, zároveň jsou však zapojovány do analýzy jako determinanty vědomí. Materiální životní činnost existuje v neoddělitelném spojení s duchovní a duchovně praktickou činností vytvářející vědomí a ideologické vztahy. Proto je nutné při zkoumání determinace vědomí tuto celkovou souvislost postihnout a brát v úvahu specifickou váhu například politických, právních aj. ideologických vztahů a činností.

c) Důležitým úkolem je analýza vnitřních duchovních souvislostí ovládaných relativně samostatnými zákony, například analýza pro socialismus charakteristických vztahů mezi třídním vědomím dělnické třídy a sociálně typickým individuálním vědomím v dělnické třídě. V souvislosti s tímto problémem vystupuje do popředí mimo jiné mimořádně důležitá otázka vztahu mezi praktickou zkušeností a komunikací, účinností agitace a propagandy, funkce umění a literatury, úlohy hromadných sdělovacích prostředků, mechanismů utváření veřejného mínění, masových nálad, skupinově typických názorů a snah, obsahů vědomí lidí pod vlivem společenské ideologie. „Přetváření společenských poměrů je doprovázeno revolucí na poli kultury a ideologie, v níž se marxismus-leninismus stává vládoucí ideologií“ [Thesen 1982 : 38]. Je třeba zkoumat, jak tento proces probíhá, jak se vědecky zdůvodněná společenská ideologie stává „součástí každodenního života, co se stalo zvykem“ [Lenin 1967 : 487], může být chápáno jako něco, čeho bylo již dosaženo. Je též třeba osvětlit, jak se společenské normy a cíle mění působením životní praxe lidí.

d) Jako klíčovou otázku je třeba empiricky konkrétně zkoumat to, jak lidské vědcmi nejen odráží objektivní svět, ale také jej „tvoří“ [Lenin 1960 : 213]. Vědeckotechnický pokrok se například zcela specificky odráží v duchovně morální oblasti, ve vývoji zčásti velmi rozporných a zcela nových norem, hodnotových představ a potřeb. Zároveň však jeho tempo a směr v rozhodující míře závisí právě na těchto duchovních faktorech. To znamená, že jde o zkoumání příčin a účinků, neboť jen tak je přirozeně možné smysluplně hodnotit stavy vědomí, jichž bylo dosaženo, a vědecky postihnout směr vývoje vědomí.

To jsou náměty k vypracování sociologické teorie formování a funkce vědomí v socialistické společnosti. Taková teorie by se nerozvíjela jen jako oborová sociologická teorie nebo jako odvětví sociologie, nýbrž jako přímá součást obecné sociologické teorie. Neboť mimo svou obecnou funkci v dějinném procesu získává duchovní faktor v socialistické společnosti historicky změněný význam v systému mechanismů působení společenských zákonů. Je třeba konstatovat nejen to, že duchovní produkce je v socialismu — stejně jako materiální produkce — stále šířeji zespočtenšťována, ale i to, že právě duchovní život se současně vyznačuje pokračujícími procesy individualizace. Speciálně z této dialektiky zespočtenšťování a individualizace duchovních procesů vyrůstají rozhodující hnací síly celospolečenského vývoje a duchovní se stává podstatným kvalitativním faktorem intenzifikace socialistického životního způsobu.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura

- Honecker, E.: *Bericht des ZK der SED an den X. Parteitag*. Berlin 1981.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, SNPL 1967.
Naumann, K.: *Diskussionsbeitrag auf der 5. Tagung des ZK der SED*. Neues Deutschland 27.—28. 11. 1982.
Thesen des ZK der SED zum Karl-Marx-Jahr 1983. Berlin 1982.
Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR 1981—1985. Einheit 1980, Nr. 12, s. 1217.

V dôsledku skonštituovania a prehlbovania socialistických výrobných vzťahov došlo k podstatným revolučným premenám v živote našej spoločnosti. Od základu sa zmenila jej sociálnotriedna štruktúra a v nej postavenie jednotlivých tried, vrstiev a skupín.

Jedným z najvýraznejších prejavov týchto zmien bol vznik a sformovanie sa triedy družstevných roľníkov. „Uskutočnením leninského družstevného plánu sa odohrali prevratné zmeny na našej dedine, v živote celej krajiny. Vznikla nová trieda družstevného roľníctva. Ani tento proces nebol bez bolestí a ťažkostí, ale strana neustúpila pred nijakou prekážkou. Dôsledne splnila smernicu IX. zjazdu KSC, na ktorom sa vyhlásilo: „Nebude u nás socializmu bez prechodu dediny k socializmu». Len tak sme mohli vybudovať pevné základy socialistického zriadenia v našej vlasti“ [XVI. zjazd 1981 : 32].

Trieda družstevných roľníkov sa v súčasnosti vyznačuje takými charakteristickými znakmi, ako je rovnaký vzťah k družstevnému vlastníctvu výrobných prostriedkov, uplatňovanie socialistického princípu odmeňovania podľa množstva, kvality a spoločenského významu práce, má spoločné záujmy, ciele a ideály s robotníckou triedou a inteligenciou. V oblasti svetonázoru a ideológie dochádza k viditeľnému osvojovaniu si socialistického uvedomenia a morálky a k rozvíjaniu aktívneho a uvedomelého prístupu k realizácii cieľov a programu Komunistickej strany Československa.

Proces formovania triedy družstevných roľníkov však neprebíha iba v sociálno-ekonomickej oblasti, ale kontinuálne s tým aj vo sfére ich vedomia, myslenia a poznania, v utváraní ich novej životnej orientácie. Napriek spoločným črtám s robotníckou triedou a inteligenciou jestvujú v tomto procese aj niektoré osobitosti, ktoré vyplývajú z odlišného postavenia družstevných roľníkov vo výrobných vzťahoch, zo skupinovo-družstevnej formy vlastníctva výrobných prostriedkov, z charakteru a obsahu ich práce, ako aj zo spôsobu osvojovania si socialistického uvedomenia a morálky.

Zároveň treba brať do úvahy aj historické a sociálnotriedne aspekty postavenia pracujúceho roľníctva za kapitalizmu, v období uskutočňovania kolektívizácie poľnohospodárstva, ako aj osobitosť utvárania jeho spôsobu života za socializmu. Iba na základe takéhoto komplexného prístupu je možné posúdiť zmeny, ku ktorým došlo v živote roľníctva, najmä v jeho politickom vedomí, v systéme životných a mravných hodnôt, cieľov a ideálov.

Spoznať súčasný stav a tendencie formovania politického vedomia družstevných roľníkov nie je možné bez precíznejšieho vymedzenia tohto pojmu, zvláštností jeho odrazu, náplne a prejavu.

Pod pojmom *politické vedomie* rozumieme súhrn názorov, predstáv, ideí a teórií, v podobe ktorých príslušníci robotníckej triedy, triedy družstevného roľníctva a inteligencie odrážajú a uvedomujú si svoje postavenie v politických vzťahoch spoločnosti, svoje záujmy a požiadavky, ciele a program KSC, zameraný na budovanie socialistickej a komunistickej spoločnosti.

Špecifickosť politického vedomia vystupuje predovšetkým v týchto aspektoch:

- Najvýraznejšie a najbezprostrednejšie sa v ňom odrážajú zmeny v ekonomickej základni života ľudí. V týchto intenciách sa revolučné premeny v sociálno-ekonomických podmienkach života družstevných roľníkov súvisiace s rozvojom JRD odrážajú v ich politickom vedomí. Na tomto základe si družstevní roľníci utvárajú svoje postoje, čo sa prejavuje aj v ich spoločensko-politickej angažovanosti;
- Pokiaľ je triedny aspekt vo všetkých formách spoločenského vedomia ich imanentnou súčasťou, tak v politickom vedomí triednosť a straníckosť tvorí jeho najvlastnejšiu podstatu. V dôsledku toho má politické vedomie určujúci vplyv na ostatné formy spoločenského vedomia. To ale neznamená, že vzťah ostatných foriem spoločenského vedomia je k politickému vedomiu indiferentný. V súčasnosti aj u družstevných roľníkov pozorujeme silnejší vplyv vedy, morálky a marxisticko-leninského učenia na tvorbu ich politického uvedomenia a celkovej životnej orientácie.

Politické vedomie jednotlivcov, alebo spoločenských skupín, je fakticky sprostredkovaným odrazom ich spoločenského bytia, predovšetkým politických vzťahov danej spoločnosti.

Na báze upevňovania a prehlbovania socialistických výrobných vzťahov v poľnohospodárstve došlo a dochádza k vytváraniu priaznivých objektívnych podmienok pre cieľavedomé formovanie politického vedomia družstevných roľníkov. Treba mať pritom na zreteli, že socialistické výrobné vzťahy v poľnohospodárstve prechádzajú určitými etapami rozvoja a vyzrievania. Napríklad v počiatočnom období kolektivizácie išlo o víťazstvo a upevnenie socialistických výrobných vzťahov na dedine. Politickým a sociálno-ekonomickým dôsledkom tohto procesu bolo odstránenie vykorisťovania, majetkových a sociálnych rozdielov, nastolenie spoločenských vzťahov založených na socialistických zásadách spolunažívania.

V šesťdesiatych rokoch išlo o rozvoj a posilnenie materiálno-technickej základne poľnohospodárskej výroby, zdokonaľovanie systému riadenia, organizácie práce a spôsobu odmeňovania. To viedlo k ekonomickej stabilizácii a lepšej prosperite JRD.

V súčasnom období ide o zabezpečenie vysokej produktivity a kvality všetkej práce na báze prechodu od extenzívneho na intenzívny, rozvinutejší a efektívnejší spôsob hospodárenia.

Obsahom tohto procesu je prechod k väčšej špecializácii a kooperácii vo výrobe, založenej na modernej strojovej technológii a dokonalejšom spôsobe riadenia a organizácie práce.

Formou tohto procesu je spájanie JRD do väčších výrobnoeconomických celkov, ako výrobnó-ekonomického základu pre vznik agropriemyselného komplexu.

Spoločenským dôsledkom tohto procesu je rast úrovne zospoločensštenia výrobných prostriedkov, zblížovania a „zrastanie“ družstevnej formy vlastníctva so všeľudovou (štátnou) formou.

Na báze rozvoja socialistických výrobných síl a výrobných vzťahov v poľnohospodárstve, na základe využívania veľkovýrobných foriem výroby došlo k výraznému rastu a upevneniu životnej úrovne členov a pracovníkov JRD, k zabezpečeniu ich sociálnych istôt, práv a slobôd.

Pozitívne v tomto zmysle pôsobia také opatrenia zo strany socialistického štátu, ako je dôchodkové zabezpečenie družstevných roľníkov, bezplatná lekárska starostlivosť, starostlivosť o matky s deťmi a mladé manželstvá. Tieto a

ďalšie sociálne opatrenia a istoty priaznivo ovplyvňujú formovanie myslenia a konania družstevných roľníkov. Sú zároveň sociálnoekonomickým základom utvárania a prehlbovania ich politického uvedomenia.

Formovanie politického vedomia je však zložitý, mnohostranný a protirečivý proces, ktorý je okrem materiálnych podmienok určený a modifikovaný subjektívnymi predpokladmi a dispozíciami ľudí. Do určitej miery tu pôsobí aj historickokultúrna podmienenosť tohto procesu. V tomto zmysle v našej analýze prihliadame predovšetkým na to, že roľníctvo za kapitalizmu a pred započatím kolektivizácie dediny nemalo svoju vlastnú, osobitnú ideológiu. Jeho vedomie bolo pod silným vplyvom maloburžoázných teórií, agrárnických názorov a náboženstva. Intenzita tohto vplyvu na vedomie a morálku roľníctva bola značne odlišná a diferencovaná z hľadiska jeho postavenia vo vtedajších spoločenských vzťahoch. Kým privilegované a vykorisťujúce skupiny roľníctva takmer jednoznačne stáli na pozíciách vtedajších buržoázných myšlienkových prúdov, tak vykorisťovaná časť (dedinská chudoba), kovoľníci a maloroľníci spontánne ťiahli a prikláňali sa k pokrokovým názorom hlásaným predvojom robotníckej triedy a všetkých pracujúcich — Komunistickou stranou Československa.

KSČ od svojho vzniku venovala prvoradá pozornosť triednemu zväzku robotníckej triedy s pracujúcim roľníctvom. V oblasti výchovy vychádzala z leninskej tézy o potrebe cieľavedomého a systematického vnášania a fixácie socialistického uvedomenia do radov pracujúceho a zbedačovaného roľníctva. Využívala pritom sociálne cítenie, snahu po oslobodení a zlepšení životných podmienok, revolučné túžby po zmene postavenia, teda všetky progresívne prvky v svetoznáre, morálke a politickom uvedomení najrevolučnejšej časti pracujúceho roľníctva.

Toto zvýšené úsilie zo strany KSČ prinieslo pozitívne výsledky nielen v období kolektivizácie dediny, kedy išlo o zásadný revolučný prelom v živote roľníctva, ale aj v ďalších etapách rozvoja socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby. S odstupom času možno jednoznačne konštatovať, že bez nezištnej pomoci robotníckej triedy a socialistickeho štátu, bez intenzívnej politicko-výchovnej práce strany by nebolo možné dosiahnuť také významné úspechy v kolektivizácii poľnohospodárstva, v rozvoji socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby a tým aj vo formovaní politického uvedomenia družstevných roľníkov a ostatných pracovníkov JRD.

V súvislosti s uskutočnením socialistickej kolektivizácie poľnohospodárstva sa začalo postupne meniť a utvárať aj politické vedomie družstevných roľníkov v duchu socialistických cieľov a ideálov našej spoločnosti, v duchu marxisticko-leninskej politiky KSČ. V tomto zložitom procese sa existujúce ideologické rizidiely medzi príslušníkmi robotníckej triedy a individuálne hospodáriacimi malými a strednými roľníkmi začali postupne odstraňovať a paralyzovať, osvojovaním si socialistickeho vedomia u družstevných roľníkov.

Získané poznatky z výskumu (1) potvrdili správnosť marxisticko-leninskej tézy o tom, že politické vedomie družstevných roľníkov sa formuje v každodennom zápase o uspokojovanie ich základných životných záujmov, potrieb a požiadaviek. Preto s rozvojom socialistickej spoločnosti, s riešením jej dozretých

(1) Ide o čiastkovú výskumnú úlohu č. VIII-6-3/03 *Formovanie socialistickeho vedomia a osobnosti družstevných roľníkov v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*, ktorej riešiteľom bol interdisciplinárny kolektív pracovníkov Ústavu marxizmu-leninizmu VŠP v Nitre v rámci 7. päťročnice pod vedením doc. PhDr. Juraja Zimu, CSc. Úloha sa realizovala na základe vopred postavených teoretických modelov na 18 vybraných JRD vo všetkých krajoch Slovenska, na vzorke 3 803 respondentov — družstevných roľníkov.

úloh v jednotlivých sférach života, s využívaním najnovších vedeckých a technických poznatkov v procese výroby, s rastom požiadaviek na aktivitu a iniciatívu pracujúcich nástojčivo vystupuje do popredia otázka účasti družstevných roľníkov na riadení výroby, družstevných a spoločenských záležitostí. S cieľom spoznať názory družstevných roľníkov na súčasný stav a problémy ich účasti na riadení JRD z hľadiska nových prvkov v rozvoji a prehlbovaní kolektívno-družstevnej formy vlastníctva výrobných prostriedkov položili sme respondentom niekoľko otázok. Zistili sme, že výrazne stúpili nároky a požiadavky na odbornú a politickú pripravenosť vedúcich i ostatných pracovníkov JRD. Je to dôsledok toho, že sa prehľbuje špecializácia výroby, rozvíjajú sa kooperatívne vzťahy a tým vzniká potreba dokonalejšej organizačnej štruktúry a foriem riadenia JRD. V súčasnom období vzniká celý rad otázok, ako tieto problémy riešiť z hľadiska ďalšieho upevňovania socialistickej demokracie. Na jednej strane je potrebné vyhnúť sa niektorým formám a momentom technokratického prístupu k riadiacej práci, na druhej strane ešte viac prehĺbiť a rozvinúť účasť družstevných roľníkov na správe a riadení JRD a spoločenských záležitostí. Vyplýva to aj z odpovedí respondentov na otázku „Ak máte možnosť zúčastňovať sa na rozhodovaní, tak akou formou?“ — väčšina respondentov prehlásila, že má možnosť vyjadrovať sa k vypracovaniu plánu práce JRD a jeho zmenám, k otázkam riadenia a organizácie práce a takto svojimi návrhmi a pripomienkami prispievať k tvorbe a realizácii plánu práce. To je nesporne pozitívna črta v riadení a činnosti JRD. Ne je však vlastná všetkým JRD. Na otázku „Ak sa nepodieľate na rozhodovaní o výrobných a ostatných otázkach života JRD, tak uveďte prečo?“ — značná časť respondentov uviedla, že vedenie JRD im neumožňuje zúčastňovať sa na riadení, že ich názory nikto neberie do úvahy. V tejto súvislosti treba spomenúť aj skupinu respondentov, ktorí uviedli, že sa nevyznajú v riadení, popripade, že na JRD pracujú iba krátky čas, ďalej, že sa riadenia nezúčastňujú pre vysoký vek a že o to nemajú záujem.

Ďalšie prehlbovanie účasti družstevných roľníkov na riadení JRD, ako čoraz naliehavejšej požiadavky praxe, si vynucuje podľa nášho názoru venovať pozornosť najmä:

- zdokonaľovaniu riadiacej a organizačnej práce na celej osi národného hospodárstva, osobitne práce JRD;
- pravidelnému oboznamovaniu všetkých členov a pracovníkov JRD s úlohami výroby, problémami ekonomiky, s riešením sociálnych a kultúrnych otázok života družstevných roľníkov, odstraňovania formalizmu a určitých prejavov byrokratizmu;
- využívaním členských schôdzí JRD, členských schôdzí KSČ, rôznych aktívov, porád a ostatných foriem masovo-politickej práce k väčšej informovanosti družstevných roľníkov.

Zo strany vedenia JRD je potrebné akceptovať a poskytovať odpoveď na všetky propomienky členov a pracovníkov JRD, pritom vychádzať zo zásady, že iba na základe všestranného oboznámenia všetkých členov a pracovníkov JRD s úlohami a spôsobom ich riešenia ich možno získať a nadchnúť pre úspešné plnenie úloh.

Otázka účasti družstevných roľníkov na riadení JRD sa dostala do nového svetla aj v súvislosti so zlučovaním JRD a vytváraním väčších výrobo-poľnohospodárskych celkov. Svedčia o tom aj odpovede na otázku „Čo prinieslo zlúčenie JRD podľa vášho názoru?“ — 23,0 % respondentov hodnotilo tento proces jednoznačne pozitívne, 36,2 % uviedlo, že to nevie posúdiť, 36,2 % uviedlo, že zlúčenie JRD prinieslo viac záporných než pozitívnych momentov.

Postoje družstevných roľníkov ukazujú, že proces zlučovania JRD priniesol so sebou aj niektoré problémy a ťažkosti v oblasti riadenia a organizácie práce a v uplatňovaní vnútrodružstevnej demokracie, čo má v niektorých prípadoch negatívny dopad na účasť družstevných roľníkov na riadení JRD. Súčasné úsilie strany a štátnej správy je zamerané na prekonávanie týchto nedostatkov a to predovšetkým formou zdokonaľovania systému riadenia a odmeňovania a hľadania nových foriem uplatňovania socialistickej demokracie v podmienkach zlúčených JRD.

S otázkou formovania politického vedomia úzko súvisí aj problematika riešenia vzťahu osobných, skupinových a celospoločenských záujmov. Socialistická spoločnosť, ktorá je budovaná na zásadách marxizmu-leninizmu, na všestrannom rešpektovaní záujmu a potrieb každého človeka, vytvorila objektívne sociálno-ekonomické podmienky pre riešenie vzťahu osobných a spoločenských záujmov na kolektivistických základoch. Tento proces, ktorý možno sledovať na rôznych úrovniach spoločenskej praxe, ukazuje, že záujmy družstevných roľníkov sa stále viac približujú záujmom robotníckej triedy. Kontinuitne s tým dochádza k viditeľnému zjednocovaniu záujmov jednotlivých členov a pracovníkov so záujmami družstva. V snahe poznať reálny stav tohto procesu položili sme vo výskume otázku: „Domnievate sa, že ľudia vo vašom JRD konajú v súlade so záujmami vášho JRD a celej našej spoločnosti?“ Respondenti odpovedali nasledovne: — 9,7 % uviedlo — áno, všetci, 39,8 % že väčšina, 31,5 % uviedlo, že len niektorí, 1,3 % uviedlo, že nikto, 16,0 % to nevie posúdiť a 1,7 % neodpovedalo.

Otázka vzťahu osobných a skupinových záujmov na JRD by si žiadala hlbšie objasnenie z dvoch aspektov:

1. Na súčasnej úrovni rozvoja JRD sa ešte nevytvorili podmienky pre úplné zosúladenie záujmov jednotlivých členov a družstva;
2. U značnej časti družstevných roľníkov sa v ich prístupe k JRD ešte prejavujú prvky individualizmu, egoizmu a vyskytujú sa aj prípady karierizmu. Niektorí družstevní roľníci pristupujú k riešeniu svojich záujmov často z úzko osobného pohľadu, pričom neberú do úvahy v plnom rozsahu záujem družstva a spoločnosti. V ich ponímaní záujem družstva spravidla vystupuje v nekonkrétnej a abstraktnej podobe, kým záujem individua je chápaný konkrétne a často individualisticky.

Tento stav ukazuje, že je potrebné venovať sústavnú pozornosť otázke správneho chápania a uplatňovania osobných záujmov vo vzťahu k záujmom skupinovo-družstevným a celospoločenským. Volíť a uplatňovať pritom také formy a metódy materiálnej zainteresovanosti členov JRD na výsledkoch ich práce, také metódy politicko-výchovnej činnosti, ktoré budú jednoznačne pomáhať upevňovať a zosúladňovať záujmy jednotlivcov so záujmami družstva a celej spoločnosti, dôsledne, na princípoch socialistickeho kolektivismu a humanizmu.

Najvýraznejším prejavom a výsledkom procesu formovania politického vedomia družstevných roľníkov je ich pracovná a spoločenská aktivita, ich politická angažovanosť.

Doterajšie premeny, ku ktorým došlo v živote družstevných roľníkov, im umožňujú sa podieľať na riadení spoločenských a politických záležitostí. Prejavuje sa to v ich aktívnej účasti na tvorbe a uskutočňovaní politiky strany a riadení spoločnosti, čo potvrdzuje aj adekvátne zastúpenie družstevných roľníkov v porovnaní s robotníckou triedou a ostatnými vrstvami obyvateľstva vo všetkých orgánoch štátnej moci (MNV, ONV, KNV, SNR, ČNR, FZ). S cieľom vyjadrenia a realizácie špecifických záujmov družstevných roľníkov bol vytvorený Zväz družstevných roľníkov (ZDR) ako spoločenská organizácia Ná-

rodného frontu. Jeho vznik a existencia je názorným prejavom socialistickej demokracie vo vzťahu k družstevným roľníkom, ktorí sa prostredníctvom činnosti v ZDR zúčastňujú na riadení nielen svojich problémov, ale aj života celej spoločnosti. V činnosti ZDR sa v poslednom období, okrem riešenia ekonomických, sociálnych a kultúrnych otázok dostali do centra pozornosti aj otázky vzdelávania a výchovy družstevných roľníkov v podobe takých foriem, ako je politické vzdelávanie, školenie funkcionárskeho aktívu, starostlivosť o družstevné školy práce, výmena skúseností a pod.

Napriek týmto nesporne pozitívnym javom sa v raste politického uvedomenia a aktivity družstevných roľníkov prejavujú aj niektoré problémy súvisiace s možnosťou ich zapojenia do aktívnejšieho riešenia družstevných problémov, života obce a riešenia spoločenských záležitostí. Jednou z prekážok, ktorá bráni rýchlejšiemu rozvoju politického uvedomenia družstevných roľníkov, sú prejavy konzumného chápania spôsobu života a malomeštiactvo, prejavy apolitickosti, resp. nedostatočného záujmu o politické a verejné záležitosti. Časť družstevných roľníkov ešte podlieha týmto negatívnym javom a prežitkom minulosti. Pozitívnu v tomto smere je však tendencia, že sa družstevní roľníci s malomeštiackymi praktikami a ďalšími nedostatkami neuspokojujú, ale poukazujú na potrebu ich naliehavého riešenia. S tým úzko korešpondujú aj odpovede respondentov na otázku, čo sa im na dnešnom spôsobe života páči a čo nie. *Páči sa im* dosiahnutá životná úroveň, sociálne a dôchodkové zabezpečenie, životná istota, možnosť vzdelávania a kultúrneho vyžitia, možnosť zúčastňovať sa na rozvoji našej spoločnosti a riešení jej problémov a dobré medziľudské vzťahy. *Nepáči sa im* — rodinkárstvo, úplatkárstvo a protekcia, honba za peniazmi a hmotnými statkami, rýchle životné tempo, narušovanie dobrých medziľudských vzťahov, zvýšené požívanie alkoholu, značná rozvodovosť, zlá pracovná disciplína a morálka a niektoré ďalšie negatívne javy. Každá z týchto odpovedí by si vyžiadala hlbšie samostatné posúdenie.

Súhrnne možno povedať, že politické vedomie družstevných roľníkov sa formuje bezprostredne v zápase za realizáciu ich životných záujmov a potrieb, cieľov, túžob a predsavzatí. Všetky otázky, ktoré sa dôsledne riešia v intenciách leninskej politiky strany a socialistickeho štátu, napomáhajú pozitívnemu formovaniu ich politického vedomia. Na druhej strane každý odklon od socialistických princípov a zásad spolunažívania, nedodržiavanie leninského štýlu práce má negatívne následky na formovanie politického uvedomenia ľudí. V tejto súvislosti treba poukázať na dva závažné momenty, ktoré vyplynuli aj zo spomínaného výskumu, pretože môžu zohrať vysoko pozitívnu, ale aj negatívnu úlohu v živote našej spoločnosti, zvlášť pri utváraní politického vedomia a politických postojov pracujúcich. *Po prvé* je to otázka potreby jednoty slov a činov u všetkých pracujúcich, zvlášť u vedúcich pracovníkov. Tam, kde sa rozchádzajú slová s činmi, kde vedúci pracovníci inak hovoria a inak konajú, má to nepriaznivý vplyv nielen na najbližší kolektív, ale aj v širších spoločenských súvislostiach. *Po druhé*, výskum ukázal na existujúcu rozdielnosť v proklamovaní určitých zásad a hodnôt a medzi skutočnými postojmi družstevných roľníkov.

Ukazuje sa, že k analýze a hodnoteniu politického vedomia družstevných roľníkov musíme pristupovať triezvo, brať veci realisticky z hľadiska vývojových tendencií. Na druhej strane nemožno zabúdať, že tak ako všetko na svete, aj politické vedomie sa formuje v boji nového so starým, konzervatívnym, čo má vo vzťahu k družstevným roľníkom svoje osobitosti.

Analýzu politického vedomia družstevných roľníkov musíme uskutočňovať komplexne, z hľadiska všetkých jeho dimenzií, stránok a aspektov.

Politické vedomie nie je odrazom a vyjadrením iba vzťahov medzi jednotlivými triedami, vrstvami a skupinami, ale taktiež vzťahov medzi národmi a národnosťami. Z tohto hľadiska musíme venovať pozornosť aj otázke vzťahov Čechov a Slovákov a ostatných národností žijúcich v našej vlasti.

Súčasnú poznatky ukazujú, že v dôsledku federatívneho usporiadania štátu, cieľavedome uskutočňovanej marxisticko-leninskej národnostnej politiky sú tieto vzťahy priateľskejšie a družnejšie. Je to dané tým, že federatívne usporiadanie umožnilo všestranný rozvoj a možnosť uplatnenia oboch národov a národností žijúcich u nás na báze zblížovania a zjednocovania ich politických, sociálno-ekonomických a národnostných záujmov a požiadaviek. Základom prehĺbovania tejto tendencie je odstraňovanie a vyrovnávanie ekonomickej, sociálnej a kultúrnej úrovne ich života, čo sa priaznivo odráža aj vo formovaní ich socialistického politického uvedomenia. Svedčia o tom aj odpovede respondentov, z ktorých väčšina prehlásila, že podľa ich názoru vzťahy medzi našimi bratskými národmi a ostatnými národnosťami sú priateľskejšie a družnejšie ako predtým.

S problematikou formovania politického vedomia úzko súvisí aj otázka vlastenectva a internacionalizmu. Tieto princípy tvoria základnú zložku politického vedomia. Výskum ukázal, že v dôsledku cieľavedomej ideovo-politickej práce strany se prehĺbilo vo vedomí družstevných roľníkov socialistické vlastenectvo a proletársky internacionalizmus. Pozitívne na tento proces vplyva skutočnosť vzrastajúcej prevahy socialistickej spoločenskej sústavy nad kapitalizmom, úspechy, ktoré naša spoločnosť dosahuje pri budovaní rozvinutého socializmu.

Záverom možno konštatovať, že pod vplyvom revolučných premien v živote družstevných roľníkov, cieľavedomej politicko-výchovnej práce strany, inštitúcií socialistického štátu a činnosti spoločenských organizácií došlo k viditeľnému osvojeniu a rastu politického uvedomenia družstevných roľníkov. Možno to pozorovať na vzniku a upevňovaní sa takých politických hodnôt v ich povedomí a konaní, ako je vzťah k socializmu, robotníckej triede a KSČ. Dnes naprostá väčšina družstevných roľníkov nielenže stojí na pozíciách politiky robotníckej triedy a jej avantgardy komunistickej strany, ale túto svojou každodennou činnou prácou aktívne a uvedomele presadzuje do života JRD a socialistickej spoločnosti. Ako sme spomenuli, ide tu ale o zložitý a protirečivý proces, v ktorom okrem upevňovania výrazne pozitívnych črt a tendencií (vzťahu k družstevnému vlastníctvu a k práci, rast pracovnej a spoločenskej aktivity a pod.) stretávame sa tu aj s radom problémov a nedostatkov, ako je malý záujem o riešenie družstevných a spoločenských záležitostí, porušovanie pracovnej disciplíny, nie najlepšie medziľudské vzťahy, honba za peniazmi a hmotnými statkami, nadmerné požívanie alkoholu a niektoré ďalšie negatívne javy, ktoré neraz oslabujú rast a prehĺbovanie politického uvedomenia družstevných roľníkov.

Z týchto aspektov si zvyšovanie politického uvedomenia družstevných roľníkov vyžaduje komplexné posúdenie a riešenie celého okruhu ich životných podmienok a vzťahov v intenciách vedeckej ideológie marxizmu-leninizmu, cieľov a programu KSČ zameraného na budovanie socialistickej a komunistickej spoločnosti. Iba na základe takéhoto celostného prístupu je možné ďalej rozvíjať a prehĺbovať politické uvedomenie a presvedčenie družstevných roľníkov a ostatných pracovníkov JRD.

Literatura

Formovanie socialistického vedomia družstevných roľníkov. Zborník materiálov z teoretického seminára, konaného na VŠP v Nitre dňa 22. 9. 1983. ÚML VŠP Nitra a SV ZDR Bratislava.

- Marx, K. — Engels, F.: *Nemecká ideológia*. Bratislava, 1961.
- Materiály z 15. zasadania ÚV KSC k ideologickým otázkam*. Marec 1980.
- XVI. zjazd KSC. *Dokumenty a materiály*. Bratislava, Pravda 1981.
- Zima, J.: *Formovanie osobnosti človeka v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Bratislava, SÚV SAK ČSSR 1983.
- Zima, J. — Varga, V.: *Formovanie socialistického vedomia a spôsobu života družstevných roľníkov*. Bratislava, Priroda 1985.

Резюме

Ю. Зима - В. Варга: Состояние политического сознания кооперированных крестьян

Одним из наиболее выразительных результатов социально-экономических преобразований в жизни нашего общества, связанных с конституированием и углублением социалистических производственных отношений, явилось возникновение и формирование класса кооперированных крестьян. Однако, этот процесс протекает не только в политической и социально-экономической областях, но и в узвязке с этим в сфере сознания, мышления и поведения кооперированных крестьян. Несмотря на наличие общих черт с рабочим классом и интеллигенцией, процесс формирования политической сознательности кооперированных крестьян имеет некоторые особенности. Они вытекают из отличного положения кооперированных крестьян в производственных отношениях, из кооперативно-групповой формы собственности на средства производства, из характера и содержания их труда, применения специфических форм социалистического принципа оплаты труда, из способа освоения социалистической сознательности и морали.

Изменения, происшедшие в жизни кооперированных крестьян, позволяют им активно участвовать в управлении ЕСХК и обществом. Кооперированное крестьянство вместе с рабочим классом стало носителем государственной власти, создателем нашей социалистической действительности. Под влиянием революционных преобразований, связанных с коллективизацией сельского хозяйства, целенаправленной политико-воспитательной политики партии и общества, произошли существенный рост и повышение политической сознательности кооперированных крестьян. Это проявляется в их творческой работе, в активном и сознательном подходе к реализации задач и программы политики Коммунистической партии Чехословакии.

Summary

J. Zima — V. Varga: State of Political Consciousness in Cooperative Farmers

One of the most conspicuous outcomes of socio-economic transformations in the life of our society which have been taking place in connection with the constitution and intensification of socialist production relations is the rise and formation of the class of cooperative farmers. Of course, this process is under way not only in the political and socio-economic sphere but simultaneously also in the sphere of consciousness, thinking and activities of cooperative farmers. Notwithstanding the features the cooperative farmers have in common with the working class and the intelligentsia, the process of the formation of their political consciousness is characterized by certain particularities. These have their source in the different position of cooperative farmers in production relations, in the group-cooperative form of the ownership of production means, in the character and content of their work, in the use of specific forms of the socialist principle of remuneration, in the way of appropriating the socialist consciousness and morale.

The transformations in the life of cooperative farmers that have taken place until now enable them actively to participate in the management of Uniform Agricultural Cooperatives as well as of society. Side by side with the working class, cooperative farmers have become the bearers of state power, the co-creator of our socialist reality. Revolutionary transformations connected with the collectivization of agriculture, the goal-directed politico-educational work of the Party and of society have ultimately led to a conspicuous growth and enhancement of the political consciousness of cooperative farmers. This manifests itself in their active and creative work, in their active and conscious approach to the realization of the goals and programmes of the policy of the Communist Party of Czechoslovakia.

Možnosti zjišťování a měření negativních jevů ve vědomí lidí

ALENA KUNSTOVÁ

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

Socialistický člověk, formovaný rozpornými podmínkami epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, ještě není ani nemůže být člověkem plně a všestranně rozvinutým, v němž organicky splývá duchovní bohatství, mravní čistota s tělesnou dokonalostí v harmonickou jednotu. Je to způsobeno především stupněm rozvoje výrobních sil. Mám-li použít Engelsových slov, potom „lidé se pokaždé osvobodili natolik, nakolik jim to přikazoval a dovoľoval nikoli jejich ideál člověka, nýbrž existující výrobní síly“ [Marx – Engels 1956 : 441].

Formování a prohlubování socialistického vědomí a utváření socialistického uvědomění je nezbytnou podmínkou budování socialismu: vyplývá to ze skutečnosti, že socialismus u nás vstoupil do etapy budování rozvinuté socialistické společnosti [Hlavní směry 1986]. Pro tuto etapu je charakteristické prohlubování jednoty a růst hluboké vzájemné podmíněnosti a integrace socialistických ekonomických, politických, sociálních a kulturních stránek společenských procesů. To vše se determinujícím způsobem odráží ve vědomí a v potřebách rozvoje a formování vědomí, ve strukturních vazbách společenské praxe a politiky, poznamenává to obsah i projevy socialistického vědomí i obsahové prolínání jeho forem. Růst úlohy subjektivního činitele a uvědomělé činnosti lidí a jejich přeměna ve všestranně rozvinutý subjekt je zákonitostí této etapy rozvoje socialismu. Je tudíž nutností a potřebou dosáhnout přeměny a prohlubování socialistického vědomí na základě marxisticko-leninského světového názoru a vědecké ideologie dělnické třídy.

Druhá příčina, proč je tento problém aktuální a proč je nutné mu věnovat systematickou pozornost, je soudobý ideologický boj. Socialistické vědomí se formuje na základě vědeckého světového názoru. Je to vědomí třídní, které je spojeno s poznáním antagonistické protikladnosti kapitalismu a socialismu, utváří se nejen v podmínkách revolučních přeměn společnosti, které vedou k novému typu společenského pokroku, ale i v podmínkách intenzivního třídního boje v soudobém světě. V současné době je ideologická diverze proti socialismu velmi silná a nabývá různých forem a metod. Zaměřuje se především na destrukci socialistického vědomí a snaží se přitom působit zejména na mládež. Proto boj proti buržoazní ideologii, revizionismu a antikomunismu je nutnou součástí veškeré činnosti směřující k rozvíjení a formování socialistického vědomí.

Problematika rozvoje a formování socialistického společenského vědomí je velmi složitá. Je to dáno již povahou samého vědomí, složitostí odrazu, který představuje, a specifikou jeho vnitřních strukturních vazeb. Je složitou problematikou ve své zprostředkovanosti, v níž se projevuje v reálném jednání lidí. To vše komplikuje možnosti zjišťovat rozvoj vědomí ve vztahu ke společenské praxi i k praktickým postojům a jednání jednotlivců.

Společenské vědomí tvoří významnou součást subjektivní stránky společnosti, která je přitom značně složitým, bohatě strukturovaným jevem, jehož části se navzájem ovlivňují. To například znamená, že se politické, mravní, ekonomické

nebo jiné rozhodnutí týká jak společnosti jako celku, tak i jedince, a to ať si to uvědomuje či nikoli. A v podmínkách uvědomělého řízení společenských procesů za socialismu pak nedostatečné rozvinutí společenského vědomí a celé subjektivní stránky osobnosti jedince znamená brzdu celého sociálně ekonomického rozvoje, nebezpečí návratu živelnosti.

Obsah společenského vědomí není libovolný a je určen potřebami lidí, kteří žijí v dané etapě v určitých objektivních konkrétně historických podmínkách života společnosti. Ty působí na utváření všech podstatných stránek osobnosti v oblasti světonázorové, mravní, odborné profesní, politické, fyzické i charakterové, tedy všech stránek a vlastností, které jsou nezbytné pro účast člověka na plnění historicky a společensky konkrétních úkolů rozvoje společnosti.

Přitom je nutné si uvědomit, že společenské vědomí vznikalo v průběhu lidské společenskohistorické praxe a je současně jakousi „pamětí“ lidstva, v níž se odrážejí jak jednotlivé stránky společenského bytí, tak i přírodní a společenské podmínky existence člověka, jeho zkušenosti i myšlenkové hodnoty vytvořené lidmi v procesu historického vývoje. *Společenské vědomí je takto všeobecným vědomím určitého období, určité společenské formace, třídy, skupiny, národa.* Je tedy obecným jevem, který vstoupil do všech aktivit vědomí určitého seskupení lidí spjatých společným životem. K jeho druhům (formám) bývá nejčastěji počítáno politické, právní, mravní, ekonomické, filozofické, estetické a náboženské vědomí.

Společenské vědomí je celek, ale i jeho jednotlivé druhy plní zároveň ve svém vývoji funkci poznávací, hodnotící, světonázorovou a výchovnou. Je však také vnitřně rozporné — v souvislosti s lidskou praxí odráží objektivní realitu a zároveň vyjadřuje vztah k této realitě. A neobrazí jen jednotlivé stránky společenského bytí, ale je zevšeobecněným vědomím, odrážejícím přírodní a společenské podmínky existence člověka a vyjadřujícím zároveň cíle praktické přeměny světa i myšlenkové hodnoty vytvořené lidmi v procesu historického vývoje [Vaněk 1980 : 35]. *Individuální vědomí je s to postihnout jen část celkového společenského vědomí, společenské vědomí obohacují přínosy individualit.*

Zvláštní místo v časové souvislosti společenského vědomí má poměr idejí rozvíjených v určitém období vůči idejím z období následujícího. Jde o myšlenkové směry, které je nutné v onom následujícím období brát v úvahu, i když se třeba jeho celkové tendence orientují jinak. To byl zřejmě důvod, proč G. V. Plechanov upozorňoval, že „pro pochopení způsobu myšlení v dané epoše je třeba znát i způsob myšlení v epoše předcházející“ [Plechanov 1951 : 192]. Toto „dědictví idejí“ může však mít jak pozitivní, tak i negativní podobu (což se může projevit jako uchovávaní přežitků). Například nesporně pozitivní význam má pro naši současnou socialistickou společnost dědictví idejí takových myslitelů, jakými byli Marx, Engels, Lenin — zakladatelů vědeckého světového názoru. Naproti tomu zbytky maloburžoazního utilitarismu, liberalismus, pragmatismus, maloburžoazní a náboženské ideologie ve vědomí lidí v naší společnosti působí negativně tím, že posilují základy individualismu a egoismu proti dějinně progresivnímu přechodu motivace lidí ke kolektivismu. Základem socialistického společenského vědomí je socialistický humanismus, pro nějž je nejvyšším ideálem společenství všestranně se rozvíjejících osobností. Socialistické společenské vědomí nejen tento ideál obsahuje, ale také se podílí na jeho realizaci, přičemž na jedné straně formuje tendence tvořící se socialistické společnosti a na druhé straně je zaměřeno na kritiku těch snah, které usilují o zabrzdění tohoto vývoje. Socialistické přeměny společnosti nikde a nikdy neprobíhaly automaticky, bez obtíží a rozporů. Složitost tohoto procesu se od-

ráží i v duchovním životě jak celé společnosti, tak i jednotlivců. Ve společenském a individuálním vědomí i v období rozvinutého socialismu vznikají a poměrně dlouho budou ještě existovat rozpory mezi teoretickými znalostmi a běžnými představami, rozpory mezi ideologií dělnické třídy a pozůstatky buržoazní ideologie, rozpory mezi formálně přijatými socialistickými normami a zásadami a skutečně uznávanými hodnotami a manifestovaným jednáním, které je vzdáleno socialistickým ideálům, a rozpory mezi rozvinutým společenským vědomím a ještě nerozvinutým individuálním vědomím nedospělého jedince (adolescenta) apod.

Má-li být dosaženo dialektického souladu mezi rozvojem materiálního a duchovního života socialistické společnosti, je třeba překonávat celou řadu těchto rozporů, které při přechodu ke komunismu vznikají.

Reálné rozpory ať v duchovním životě nebo ve společenském vědomí (což je širší pojem) nemají kořeny pouze gnozeologické a psychologické, ale také sociální (gnozeologické kořeny ostatně nebývají nikdy izolovány od kořenů sociálních).

Nerovnoměrný charakter upevňování nového vědomí, přeměny duchovního života nelze tedy redukovat jen na problém přežitků kapitalismu. Tato nerovnoměrnost existuje i v rámci formování samotného komunistického vědomí mas a odráží tempo a nestejnou úroveň socialistických přeměn v těch či oněch sférách společenského života. Ve vědomí jednotlivých lidí se mohou rozporně prolínat marxisticko-leninské politické názory a pozůstatky měšťáckého estetického vkusu či například svědomitý vztah k práci, vysoká odbornost a religiozita. Zjednodušené a povrchní představy o procesu upevňování komunistických idejí ve vědomí (individuálním) občanů socialistického státu jsou zjevně nesprávné. Upozorňoval na to již V. I. Lenin, když řekl: „... Můžeme a musíme začít budovat socialismus nikoliv z vyfantazírovaného a speciálně námi vytvořeného lidského materiálu, nýbrž z toho materiálu, který nám zanechal po sobě kapitalismus... Odtud vyplývá úkol překonat staré zvyky, staré návyky, které nám zůstaly jako dědictví po starém zřízení, návyky a zvyky vlastnické, kterými je skrz naskrz prosycena celá masa“ [Lenin 1955 : 99].

Kromě těchto rozporů, které mají svůj původ v minulosti, existují v naší společnosti i nové rozpory, které s sebou přináší současná doba, včetně vědeckotechnické revoluce, a které se dotýkají všech společenských procesů, sféry společenského vědomí i formování mravního profilu nového člověka. C. A. Stěpaňan charakterizuje tyto rozpory jako reálné rozpory socialistické společnosti a dělí je na tři skupiny:

První skupina souvisí s vnitřními dialektickými zákonitostmi vývoje výrobních sil, včetně vědy.

Druhá skupina souvisí se širokým zaváděním automatizace.

Třetí skupina souvisí s důsledným třídním přístupem k hodnocení místa a poslání vědeckotechnické inteligence ve vědeckotechnické revoluci.

Čtvrtá skupina zahrnuje rozpory mezi stoupajícími nároky vědeckotechnické revoluce na morálně psychologické kvality, disciplínu a další vlastnosti člověka a dosud nízkou mravní vyspělostí určité části obyvatelstva, mimo jiné i mladých lidí [Stěpaňan 1982 : 33–35].

Všechny tyto rozpory se odrážejí specifickým způsobem ve společenském vědomí, vědomí tříd i jednotlivců, posilují — podle své povahy a podmínek — ty či ony jeho rysy a stav. K obecným příčinám a podmínkám řady nežádoucích jevů patří i rozpory, obtíže a nedostatky provázející výstavbu socialismu v podmínkách existence kapitalistického tábora, který se jich snaží využít k oslabení a rozvrácení socialismu.

Charakteristickým rysem příčin a podmínek řady rozporů je skutečnost, že při jejich vzniku či působení jde o faktory v té či oné míře dočasně působící, přičemž intenzita jejich působení se mění podle konkrétních situací, za nichž probíhá výstavba socialismu. Jde o příčiny a faktory poznatelné a v socialistické společnosti postupně odstranitelné.

Budování rozvinuté socialistické společnosti vede k neustálému zvyšování hmotné a kulturní úrovně společnosti, přináší s sebou stále širší uspokojování potřeb lidu a zároveň větší narůstání těchto potřeb. Zvyšování životní úrovně však u některých jednotlivců a skupin vede k uplatňování spotřebitelské morálky, k uplatňování individuálních či skupinových zájmů a k nedodržování socialistické zákonitosti. Příčiny a podmínky řady rozporů a nežádoucích jevů souvisejí tak s širší problematikou zápasu o socialistický životní způsob.

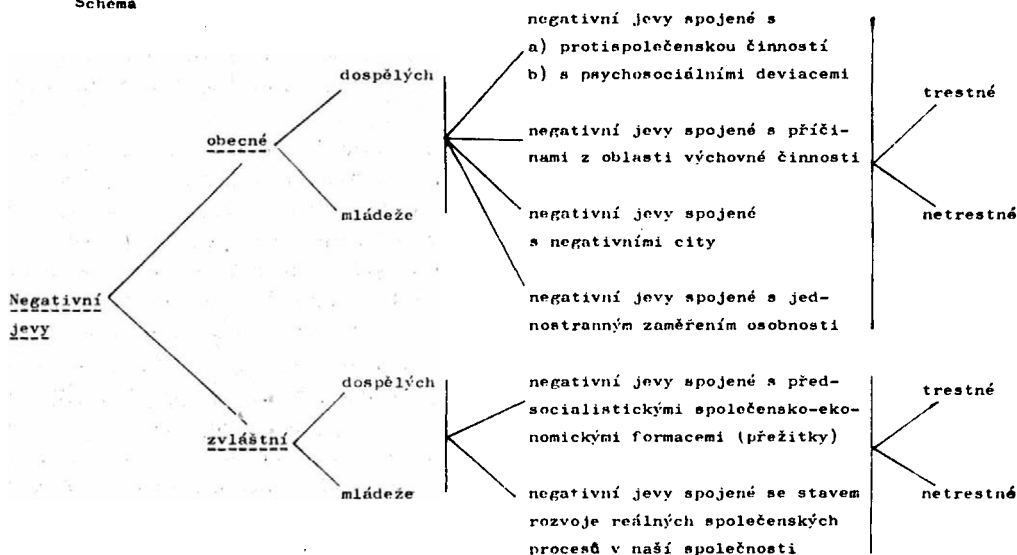
Všechny ty jevy ve vědomí a chování lidí, které porušují principy komunistické morálky, ať je nazýváme přežitky, protispoločenskými jevy, mateřskými znaménky staré společnosti, protisocialistickými jevy, antipody komunistické morálky atd., lze shrnout pod pojem *negativní jevy ve vědomí a chování lidí*. *Za nejobecnější kritérium, které umožní vyčlenit celý rozmanitý a rozsáhlý soubor negativních jevů od jevů ostatních, lze považovat stupeň souladu, resp. nesouladu potřeb, hodnot, zájmů, postojů, činů, rysů projevujících se v chování lidí s právními, morálními, politickými a etickými normami socialistické společnosti.* Při jejich posuzování — v souvislosti s vývojem a vztahy ve společnosti — nás může, kromě jiného, zajímat, zda lze tyto jevy ve vědomí a chování lidí nejen zjišťovat, ale i evidovat, měřit a eventuálně prognózovat jejich další vývoj. Přitom si musíme uvědomit, že negativní jevy jsou vedle výše uvedených vlivů, které plynou ze stupně vyzrálosti socialistického výrobního způsobu, determinovány dalšími faktory:

- 1) *faktory osobnostního rázu* (skutečnosti psychologické a individuálně psychologické) spjatými s psychikou a osobnostními rysy jedinců,
- 2) *faktory sociálně psychologické povahy*, spjatými především se sociální mikrostrukturou (rodina, škola, pracovní kolektiv, parta aj.),
- 3) *faktory sociálními*, spjatými s fungováním společenské makrostruktury a jejími prvky (jako jsou třídy, vrstvy a jiné velké sociální skupiny obyvatelstva) a jim odpovídajícími politickými, hospodářskými a kulturními institucemi.

Každý z těchto faktorů, z těchto základních determinant negativních jevů, je přímo i zprostředkovaně závislý a posilovaný nebo oslabovaný realitou společenského života, kterou tvoří nejen výsledky, ale i obtíže a nedostatky doprovázející budování rozvinuté socialistické společnosti, přičemž zejména některé problémy, nedostatky či obtíže ekonomického rázu (mající své specifické objektivní i subjektivní příčiny) se velmi citelně promítají do vědomí lidí.

V této úvaze se chci pokusit o určitou klasifikaci negativních jevů a způsobů jejich zjišťování. V dostupné literatuře dosud není k dispozici vyhovující třídění, vhodné pro cíl této práce. Dříve než přejdu k podrobnějšímu rozboru jednotlivých skupin a podskupin negativních jevů, musím předeslat, že téměř u každé skupiny rozlišuji ještě negativní jevy trestné (postižitelné zákonem) a netrestné (protispoločenské jevy, ale nepostižitelné zákonem). Dále (analogicky jako v soudnictví) rozlišuji negativní jevy (ať trestné či nikoli) na ty, které jsou typické pro dospělé, a na ty, které jsou typické pro mládež. (Rozlišení na trestné a netrestné je důležité zejména pro další úvahy o zjišťování a měření negativních jevů.) Návrh klasifikace je znázorněn na schématu.

Vymezení obsahu *obecných negativních jevů* není příliš těžké. Lze sem zahrnout širokou oblast jevů — od protispoločenského myšlení, hodnocení, jed-

nání a chování a psychosociální deviace až po vulgárnost, strach a utilitární vztah ke světu atd.

Tyto obecné negativní jevy je možno rozdělit do čtyř podskupin:

1. *Negativní jevy spojené s protispoločenskou činností a chováním a psychosociálními deviacemi*

Do této skupiny lze zahrnout celou škálu negativních jevů — od sebevraždy až ke kriminalitě, poruchy vzniklé z psychiatrických důvodů, dále narkomanie, alkoholismus a prostituce. Východiskem těchto jevů bývá ztišnost, agresivita (někdy ještě umocněná alkoholem či drogami), snaha o bezpracný život, touha po moci, nedbalost, spekulace, narušování občanského soužití atp. (Toto vymezení odpovídá do značné míry našemu právnímu řádu.)

2. *Negativní jevy spojené zejména s příčinami z oblasti malé efektivity výchovné činnosti*

K tomuto druhu obecných sociálně patologických jevů patří nízká úroveň kultury a vzdělání některých lidí, nízká kultura mezilidských vztahů, absence pevného životního cíle, nedostatek zájmu o sebezdokonalování apod.

Takové jevy, jako vulgárnost, vnitřní nekázeň, nečestné úmysly, neschopnost jednat za každé situace v rámci obecně přijatých pravidel slušného chování a řada dalších jsou nejen negativní samy o sobě, ale mohou vytvářet vhodnou půdu pro kvalitativní změnu těchto jevů netrestných v jevy trestné. (Je možno připomenout, že všechny nejsou jen důsledkem nedostatečné výchovy, ale mohou plynout i ze způsobu života ve společnosti.)

3. *Negativní jevy spojené s negativními city (1)*

Sem patří například strach, nerozhodnost, malomyslnost, nenávisť, stísněnost, pocit bezmoci, nedůvěra ve vlastní síly, city vyvolané potížemi, utrpením, neštěstím atd. City jsou přitom vždy atributem vědomí a chování. Vědomí, ze-

(1) City zde rozumím „prožívání vztahů člověka k okolnímu světu i k sobě samému“, viz *Filozofický slovník* 1976, s. 61.

jména každý skutek, každé jednání, jsou vždy emocionálně zabarveny a v určitém stupni emocionálně determinovány. Je-li člověk ve stavu deprese, stresu, strachu či šoku, mohou být jeho činy v rozporu s jeho skutečnými záměry, s jeho představami o morálních a sociálních následcích vlastních činů, takže se takový jedinec může snadno dopustit i trestného činu.

Negativní city mohou být tedy impulsem pro projevení asociální orientace vědomí, a proto je nutné je řadit do této podskupiny obecných negativních jevů společenského vědomí.

4. *Negativní jevy spojené s jednostranným zaměřením osobnosti*

Ve společnosti můžeme také pozorovat takové jevy, které charakterizují jednostrannost rozvoje osobnosti, tzn. přednostní rozvoj pouze určitých stránek nebo vlastností osobnosti, nebo rozvoje pouze jedné vlastnosti na úkor druhých.

Například v podmínkách rozvíjení vědeckotechnické revoluce může zvýšení role techniky, technických prostředků a technického potenciálu, neexistují-li patřičná ideologická a výchovná opatření, vyvolat nebezpečí, že se v osobnosti budou formovat technokratické a podobné názory a představy, které absolutizují význam technických disciplín a podceňují váhu lidského faktoru. Podceňování kultury, humanitních věd, literatury a umění je zpravidla důkazem jednostranného myšlení a vývoje člověka stejně tak, jako naopak podceňování techniky a technických znalostí. Jiným typem takové jednostrannosti je přednostní rozvoj určitých zájmů osobnosti. Tak například nedostatek zájmu o estetické vzdělání je zpravidla doprovázen takovými negativními jevy, jako je nedostatek vkusu, neschopnost vnímat estetické hodnoty, a tudíž i umocněním utilitárního vztahu ke světu. Absolutizace norem a požadavků morálky může vést ke vzniku moralizující osobnosti; přílišné nadšení pro umění bez zájmu o přírodní jevy a společensky prospěšnou práci může vyústit v plané estétství atd.

Vymezení zvláštních negativních jevů je, ve srovnání s těmi, které byly označeny jako obecné, poněkud složitější. Jak zkušenosti ukazují, jednotlivé složky duchovního života socialistické společnosti se v důsledku nerovnoměrnosti procesů společenského života (zejména ekonomických) a řady dalších vlivů, například působení buržoazní ideologie, nevyvíjejí stejnoměrně. Nepochybně tu působí i složitost utváření socialistického vědomí v závislosti na formování jak materiálního, tak i politického života. Do těchto zvláštních jevů je možno zahrnout například náboženské cítění, egoismus, úplatkářství, zpátečnictví atd. Tato skupina je ve výše uvedeném schématu rozdělena na dvě podskupiny:

1. *Negativní jevy spojené s předsocialistickými společensko-ekonomickými formacemi (přežitky)*

Do této skupiny, podle zmíněného kritéria, je možno zahrnout *určité názory, sociální normy a zvyky, které vznikly v předsocialistických společensko-ekonomických formacích, a které se ještě projevují ve vědomí, činech, chování našich současníků.*

Sem patří především idealistický výklad světa, náboženské ideje, zbytky a vlivy buržoazní ideologie, maloburžoazní myšlení, individualismus mas a prospěchářství, projevy nacionalismu a kosmopolitismu apod.

Podle V. Rajevského [Rajevskij 1972 : 6] mají „*přežitky minulosti*“ tyto hlavní znaky:

- soukromovlastnický a egoistický charakter;
- rozpor přežitků minulosti se socialistickou ideologií a morálkou, jejich nesoulad s novými progresivními společenskými úkoly.

Tyto jevy (přežitky) mohou vyústit v jevy a chování (v závislosti na intenzitě a podmínkách), které nemusí být v rozporu s právními normami socialistické-

ho státu (náboženské citění, apolitické odbornictví, egoismus, prospěchářství, nacionalismus aj.), a tudíž nejsou zákonem postižitelné (trestné), ale jsou v rozporu s komunistickou morálkou, s vědeckým světovým názorem, s dosaženým stupněm vědeckého poznání, s proletářským internacionalismem apod. Někdy však mohou tyto či další přežitky vyústit až v jevy a činy, které jsou v rozporu s právními normami a jsou pak trestné (např. propagování soukromého vlastnictví může vést až k poškozování socialistického vlastnictví, egoismus a kořistnictví mohou vést až k rozkrádání socialistického majetku a korupci, individualismus může vést až k nedostatku pracovní disciplíny aj.).

2. Negativní jevy spojené se stavem rozvoje reálných společenských procesů v naší společnosti

Duchovní a kulturní život socialistické společnosti, socialistické vědomí a uvědomění dělnické třídy, třídy družstevníků rolníků a ostatních sociálních skupin může být formováno a rozvíjeno jen na základě vědeckého světového názoru, v němž jsou filozofické, ekonomické a historické poznatky sjednoceny s politickými a morálními hodnotami. Proto také *za nejvýznamnější charakteristiku socialistického člověka je nutno považovat vztah jednotlivce k socialistickému kolektivu, k práci, k socialistické společnosti vůbec.* A v této oblasti došlo k významným posunům. Vznikly nové socialistické morální hodnoty, jako je vztah člověka k práci, k míru atd. Současně zde však nacházíme také dost negativních jevů — jako je například nezodpovědný vztah k socialistickému majetku, přeceňování společenského postavení, zneužívání funkce v osobní prospěch, povyšování, potlačování socialistické demokracie, špatná pracovní morálka, reciproita služeb, byrokratismus apod. Všechny tyto jevy jsou z určitého hlediska rovněž přežitky minulosti, parazitují na nedostatečně rozvinutých socialistických společenských vztazích. Zařazovány jsou zvláště proto, že v mnohém ohledu mají specifický charakter a odraz v jednání lidí. Ve vědomí některých lidí existují rovněž rozpory mezi politickými a mravními představami, jako je například rozpor mezi proklamovaným postojem k socialismu a reálným maloměšťáckým jednáním. Ve vědomí některých lidí existuje rozpor mezi vysokým stupněm vzdělání a jejich svetonázorovými (filozofickými) představami a politickou uvědomělostí. Výsledkem těchto rozporů jsou další negativní jevy, jako například názorová reakčnost, nacionalismus, kariérismus, lhostejnost, protisocialistické akce, nezákonné opouštění republiky atd.

Rozlišení, resp. oddělení negativních jevů dospělých a mládeže je nutné z řady důvodů. *Za první* proto, že negativní jevy spojené se sociálně demografickou skupinou mládeže jsou spojené s nerovnoměrným dozráváním strukturálních komponent mladé osobnosti (fyzická zralost, intelektuální vývoj předbíhající nabytí sociálních zkušeností, uvědomění si vlastních schopností a umění je aplikovat ve společenské praxi). Řada našich i sovětských autorů zabývajících se problematikou mládeže (Matějovský, Fazik, Macháček, Lisovskij, Kon, Lipickij a jiní) poukazuje i na věkové a biopsychické zvláštnosti — mladický maximalismus, radikalismus, kategoričnost hodnocení, snahu o „vysoké ideály“, snahu projevit vlastní individuální hodnocení světa, vlastní způsob jednání, specifická hodnotová orientace atd. V určitých podmínkách mohou tato (ale i další) specifika mládeže nabývat až charakteru bariér správného uvědomění si a pochopení událostí probíhajících v reálném světě.

Za druhé proto, že nastupující generace nemá vlastní zkušenosti z období kapitalismu; vedle docenění socialistické reality má přirozeně kritický postoj k nedostatkům a chybám. To samo o sobě ještě není negativním jevem, pokud je hledáno pozitivní východisko a kritika nemíří proti samotným základům socia-

lismu. Zároveň nelze nevidět, že pod vlivem soudobého kapitalistického životního stylu i část naší mládeže přejímá některé vnější efekty tohoto způsobu života. Je ovšem známé, že s postupem zapojování mladé generace do pracovního procesu a nabýváním životních zkušeností se tyto jevy přezívají. „Starší“ část mladé generace se postupně mění a tím se mění i tyto postoje jednotlivců.

Za třetí proto, že pohled mladých lidí na socialistické zřízení a na svět vůbec bývá často nereálný. Je totiž často ovlivněn abstraktními představami o světě. V důsledku toho mládež konfrontuje své iluze o ideální a v podstatě nereálné „mravní čistotě“ společnosti s existujícím stavem a vidí v tomto reálném světě především nedostatky. Nedokáže pochopit, že socialismus nestačí jenom teoreticky vymyslet, ale že se musí budovat v nepohodě složitostí a často ve vzájemné protikladnosti různých osobních i skupinových zájmů, a to silami, které jsou k dispozici v dané společnosti a v dané době. Z těchto „střetů“ s realitou vzniká také řada negativních jevů v jejich vědomí. Tento rozpor mezi „ideálním“ a realitou je typický pro všechny mladé lidi (v té či oné míře), tj. i v kapitalistických zemích. Socialismus vytváří naproti tomu možnosti stavět si vysoké reálné cíle spjaté zejména s rozvojem humanismu.

A konečně za čtvrté je nutné brát v úvahu, že v důsledku nesouladu nerealistických, abstraktivních ideálů a požadavků s existujícími reálnými možnostmi se může u některých mladých lidí projevovat pesimismus, nihilismus, nedůvěra ve vlastní síly, rozčarování apod. Zejména proti těmto negativním jevům je třeba energicky bojovat.

Negativní jevy projevující se u mládeže lze také posuzovat jako projevy rozporu mezi rozvinutým společenským vědomím a nerozvinutým individuálním vědomím na počátku života jednotlivce, které ale mohou vyústit v chování a činy, jež se pak dostávají do rozporu s právními normami naší společnosti.

Již z tohoto, jistě značně hrubého nástinu skutečností, které existují ve vědomí a chování našich současníků, je patrné, že zjišťovat a měřit tyto jevy je nejen neobyčejně těžké, ale v některých případech přímo nemožné.

Měřit můžeme jen takové vlastnosti sociálních objektů, které mají svůj objektivní projev [Zich 1975 : 4]. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že ve společenském a zákonitě i v individuálním vědomí všech lidí se projevují jak obecné vlastnosti a funkce, vzájemně provázané a spojité, tak i poměrně zvláštní rysy, které se uplatňují vždy jen v určitých jeho okruzích. Emocionální představy, zájmy, citění, smýšlení, postoje a návyky jsou přímými odrazy jevů, vnitřním doprovodem činností, bezprostředních reakcí na skutečnost, prvními nástroji signalizujícími změny. Tyto spontánní názorové a hodnotící postoje zůstávají zpravidla na povrchu jevů. Netečnost vůči rozumu, ale i zapojení rozumové argumentace pod dominantní nadvládu zájmů a emocí, může vést k deformacím postojů. A právě postoje zahrnují prvky poznávací, představotvorné, emocionálně afektivní a hodnotově volní. Jsou projevem psychiky a vědomí, které má nejbližší k praktické činnosti a také nejvíce podléhá jejímu vlivu. V postojích se mísí přímá odezva na skutečnost, a to se zapojením racionálních prvků. Je tudíž velmi důležité znát převládající postoje lidí ve větších i menších skupinách i u jednotlivců. Postoj je totiž jednou z nezbytných součástí sociální psychiky, v podstatě je to hodnotící vztah. Negativním pak je ten postoj, který neodpovídá objektivním podmínkám života společnosti, který vede k nedocenení obecného zájmu, a tudíž zahrnuje negativní stav vědomí a směřuje k činům negativního charakteru.

Podle mého názoru nelze zatím dostatečně spolehlivě zjišťovat a měřit větší negativních jevů ve vědomí lidí. Je to možné až ve fázi, kdy jsou tyto jevy manifestovány alespoň v určitých postojích (protože postoje už jsou takovým

projevem vědomí, obsahujícím „tendenci k jednání“, mající nejbližší k praktické činnosti). Jsou však známy případy, kdy z latentní podoby s negativními jevy byla vydedukována jejich jevová podoba v činech, a to zejména trestných, a podle toho bylo i s některými lidmi apriorně nakládáno [Klicperová—Srnc 1984 : 279]. (Známé jsou zejména ty případy, kdy etnická příslušnost byla považována za latentní podobu negativních jevů, například u cikánů, černochoů apod., takže v některých zemích vešla do právního podvědomí ostatních lidí jako apriorní postoj.) Podle výše uvedeného dělení negativních jevů lze téměř všechny jevy, které jsou v rozporu s právními normami, nejen zjišťovat, ale většinou i měřit. *A měřit je lze dvojím způsobem: přímou metodou, která spočívá v měření rysů osobnosti za použití psychologických testů, a nepřímou metodou, která se snaží zachytit profil osobnosti zprostředkovaně, přes kritické životní situace, jimiž byly delikventní sklony vytvářeny, nebo v nichž se manifestovaly.*

Tyto jevy (trestné) jsou také evidovány, zejména ve Statistické ročence kriminality ČSSR v třídění s dalšími identifikačními znaky (např. věkem, pohlavím, socioprofesionálním postavením atd.).

Negativní jevy, které v určitém rozsahu a formě nejsou v rozporu s právními normami, je obtížné nejen zjišťovat, ale zejména měřit (jako například kariérismus, sobeckost, podlézavost, byrokratismus, utilitarismus). Některé z nich lze zjišťovat, event. měřit, většinou nepřímo — například alkoholismus, kouření, religiozita, reakčnost myšlení, nevěra apod. Výjimku tvoří negativní jevy, které jsou zjistitelné v hospodářské sféře, a to kontrolní a rozborovou činností, a dále takové jevy, jakými jsou například rozvody, sebevraždy apod. Ty lze zjistit a měřit přímo.

Jednou z dalších forem, *jak lze, do určité míry zprostředkovaně, sledovat a měřit negativní jevy, jsou metody sociologického výzkumu.* Ten může být zaměřen například na právní vědomí nebo na sociálně patologické jevy.

Další formou zjišťování a event. měření negativních jevů jsou pokusy s prognózováním delikventního chování, tzv. kriminologické prognózy.

Tyto pokusy vycházejí z toho, že míra účinného zasahování do sociální reality je závislá na schopnosti předvídat. Pro tyto prognózy chování sociálních skupin je nutné uspořádat data do stálých a spolehlivých kategorií a pak jich využít k pravděpodobnostním soudům.

Kriminologické prognózy přinesly v posledních letech určitý pokrok do předvídaní delikventního jednání, kde je nejzajímavější a zřejmě také nejobjektivnější postup vypracován v typu výpočetních prognóz, které jsou založeny na zjištění přítomnosti či nepřítomnosti určitých kritických znaků (u zkoumané osoby nebo skupiny osob) a těmto znakům je přisouzena váha úměrná jejich souvislosti s trestnou činností.

Ze součtu vah se zjistí hrubé skóre (přitom musí být k dispozici tabulka hrubých skóre pro měřenou populaci), které se vyhledá v této tabulce a z ní se pak vyčte stupeň pravděpodobnosti delikventního chování. Těchto početních testů je celá řada a liší se stavbou kritických znaků (což je obvykle záležitost psychologie) a ještě dalšími, podrobnějšími přístupy. Tyto kritické znaky nebo faktory jsou samozřejmě pro různé populace různé a i způsob jejich konstrukce je v zásadě dvojí, jak píše V. Veverka [Veverka 1969 : 3]:

- *přímá metoda*, která spočívá ve zjišťování aktuálního profilu, v měření rysů osobnosti za použití psychologických testů,
- *nepřímá metoda* zachycuje profil osobnosti zprostředkovaně, přes kritické životní situace, jimiž byly delikventní sklony vytvářeny nebo v nichž se manifestovaly.

Lze tedy shrnout:

- Psychologie je již dnes schopna přesně měřit osobnostní charakteristiky, zjišťovat a měřit s vysokou přesností směr a intenzitu postojů, zabývá se i zkoumáním potřeb, hodnot, zájmů a může odhalovat i sklony k sociálně patologickému chování.
- Sociální psychologie může zkoumat tuto problematiku ve vztahu ke společenské mikrostruktuře, pomocí sociometrických testů, může zjišťovat a měřit sociální status „vůdců“ a „tvůrců mínění“, využívat i teorie her k měření mechanismů, které se podílejí na formování společenského vědomí.
- Sociologie je schopna zjišťovat základní složky společenského vědomí ve všech jeho formách, v závislosti na sociálně třídni struktuře společnosti. Marxisticko-leninská sociologie navíc disponuje teorií veřejného mínění a teorií komunikace, která spolu s empirickými výzkumy pomáhá poznávat mechanismy utváření společenského vědomí, včetně negativních jevů. Obsahově zde hlavní problém spočívá v zobecňování poznatků o jednotlivci, tedy řešení vztahu individuálního a společenského vědomí.

A právě tyto otázky jsou významné při zkoumání mezilidských vztahů, při formování společenského a individuálního vědomí, kdy každý jedinec v interakci se sociálními podmínkami prostředí, v němž žije, rozvíjí sebe sama jako společensky platnou a odpovědnou individualitu, přičemž tento proces sociální adaptace spočívá v zajišťování adekvátnosti chování v daném sociálním prostředí (v mezích existujících možností a při dodržování stanovených sociálních norem, včetně právních). Nedodržování těchto norem dává vzniknout negativním jevům a společnost si pak potřebuje ujasnit obsah těchto negativních jevů ve vědomí současného člověka. Výše uvedená klasifikace negativních jevů je pokusem (jedním z možných) o toto ujasnění, které by mohlo svým způsobem přispět k překonávání rozporů mezi jednotlivcem a společností, mezi osobními a celospolečenskými zájmy.

Literatura

- Fazik, A.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980.
- Filozofický slovník*. Praha, Svoboda 1976.
- Helus, Z.: *Psychologické problémy socializace osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
- Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986—1990 a výhled na období do roku 2000*. Praha, Rudé právo 1986.
- Hyhlík, F. — Nakonečný, M.: *Malá encyklopedie současné psychologie*. Praha, SPN 1973.
- Jakovlev, A. M.: *Zločinnost a sociální psychologie*. Praha, Orbis 1973.
- Klicperová, M. — Srnec, J.: *Charakteristiky sociálního chování*. In: Sborník „K vybraným sociologickým a psychologickým aspektům sociální patologie. ČSS při ČSAV 1984.
- Kolaříková, O.: *Problémy struktury osobnosti*. Praha, Academia 1981.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Kudlík, A.: *K některým problémům prevence kriminality*. Socialistická zákonnost 1979, č. 5.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 31*. Praha, Svoboda 1955.
- Linhart, J.: *Vývoj vědomí člověka a společnost*. Praha, Academia 1984.
- Lipickij, V. I.: *Trudovoj semestr*. Moskva, Mysl 1975.
- Lisovskij, V. T. — Ikonnikova, S. N.: *Molodož o sebe i svojich sverstnikach*. Lenin-grad, LGU 1969.

- Macháček, L.: *SZM a mládež*. Bratislava, Smena 1981.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1956.
- Matějovský, A.: *Mládež a společnost*. Sociologický časopis 1971, č. 6.
- Mužik, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Obzina, J. a kol.: *Příčiny a podmínky trestné činnosti*. Praha, Academia 1983.
- Plechanov, G. V.: *O vývoji monistického názoru na dějiny*. Praha, Svoboda 1951.
- Rajevskij, V.: *Beskompromisná borba s přežitkami prošlogo*. Kommunist 1972, č. 6.
- Stěpaňan, A. C.: *Duchovní svět rozvinuté socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1982.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Večuka, K.: *Ke zvýšené kriminalitě mladistvých cikánů*. Prokuratura 1979, č. 4.
- Veverka, V. — Šedivý, V.: *Výzkumy trestné činnosti a hrubé nekázně v armádě*. Československá kriminalistika 1969, č. 3.
- Vítek, K.: *Geneze protispoločenského jednání*. Praha, SPN 1977.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů*. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Zich, F.: *Životní způsob mládeže*. Impuls 1975, č. 3.

Резюме

A. Кунстова: Возможности выявления и измерения негативных явлений в сознании людей

Социалистический человек, формируемый противоречивыми условиями эпохи перехода от капитализма к коммунизму, еще не является человеком полностью и всесторонне развитым. Для данного этапа характерно углубление единства и рост в глубокой взаимообусловленности и интеграции социалистических, политических, социальных и культурных сторон общественных процессов. Все это детерминирующим образом отражается в сознании и в потребностях развития и формирования сознания. Социалистическое сознание является классовым сознанием, связанным с познанием антагонистической противоречивости капитализма и социализма, оно формируется в условиях революционных преобразований общества и в условиях интенсивной классовой борьбы в современном мире. Общественное сознание в целом и его отдельные виды выполняют одновременно в своем развитии познавательную, оценочную, мировоззренческую и воспитательную функции. Но общественное сознание также является противоречивым. В общественном и индивидуальном сознании и в период развитого социализма возникают — и сравнительно еще долго будут существовать — противоречия между теоретическими знаниями и обычными представлениями, противоречия между формально принятыми социалистическими нормами и принципами и фактически признаваемыми ценностями и демонстрируемым поведением, равно как и другие противоречия. Все эти явления в сознании и поведении людей, нарушающие принципы коммунистической морали, можно подвести под понятие «негативные явления в сознании и поведении людей». Эти явления представляют значительный интерес в связи с оценкой развития общества и отношений внутри общества; поэтому нас должно интересовать также, можно ли эти явления в сознании и поведении людей не только выявлять, но и измерять, эвент. прогнозировать их дальнейшее развитие. Настоящая статья представляет попытку реализации одного из возможных подходов к решению этой проблематики.

Summary

A. Kunstová: Possibilities of Ascertaining and Measuring Negative Phenomena in the Consciousness of People

Socialist man, formed by the contradictory conditions of the epoch of transition from capitalism to communism, is not yet a human being fully developed in all directions. Characteristic of this stage is an intensification of unity and growth in intense mutual conditioning, as well as an integration of the socialist, political, social and cultural aspects of social processes. All this decisively reflects itself in consciousness, and also in the needs of the development and formation of consciousness. Socialist consciousness is class consciousness connected with the cognition of the antagonistic contradictoriness of capitalism and socialism; it is formed under the conditions of revolutionary changes taking place in society, and under the conditions of an intensive class struggle in the present world. Social consciousness as a whole, but also its individual types simultaneously fulfil in their development the cognitive, valuating, world-view and educational functions. Social consciousness, however, is also permanently contradictory. Even in the epoch of advanced socialism, contradictions between theoretical knowledge and current notions, contradictions between formally accepted socialist norms and principles on the one hand and the actually acknowledged values and manifested behaviour on the other, as well as other contradictions, keep on arising in both social and individual consciousness and are going to persist for a relatively long time to come. All phenomena in the people's consciousness and behaviour contravening the principles of communist morale can be subsumed into the concept „negative phenomena in the consciousness and behaviour of people“. Their estimation is of great interest in connection with the evaluation of the society's development and the relations prevailing within society. This is why we should also take interest in whether it is possible not only to ascertain but also to measure these phenomena in the consciousness and behaviour of people, or in whether their further development is amenable to prognostication. The present paper is an attempt to work out one of the possible approaches to the solution of the above problems.

Sociálně třídní diferenciace v subjektivní reflexi

JAN HARTL
JIŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Objektivně daná sociálně třídní struktura společnosti se specifickým způsobem promítá do vědomí lidí, a to v závislosti na konkrétních podmínkách života, na směru a dynamice jejich přeměn. Subjektivní odraz společenských vztahů a sociální diferenciace má značnou důležitost, neboť určitý typ reflexe materiální reality je zpětně objektivizován v orientaci, obsahu a intenzitě pracovní a společensko-politické aktivity. V současných podmínkách, vyžadujících intenzifikaci ekonomického procesu a urychlení sociálně ekonomického rozvoje společnosti, je stále důrazněji poukazováno na aktivní úlohu vědomí a subjektivního činitele společenského reprodukčního procesu. Přeměny ekonomické základny a ideologické nadstavby neprobíhají stejně rychle, na stejné bázi ekonomických vztahů se mohou v podstatě souběžně formovat různé typy reflexe, představující minulost, přítomnost i budoucnost sociální diferenciace (1). Poznání procesu vyrovnávání sociálních rozdílů i v objektivním a subjektivním rozměru je významným úkolem marxistické sociologie, a to jak v rovině teoretické, tak v rovině empirické.

V tomto příspěvku bychom chtěli zhodnotit určitý okruh empirických zjištění, která se týkají názorů pracujících obecně a průmyslových dělníků zvláště na význam sociálních diferencí a jejich podmíněnost v současné vývojové etapě. Jde tedy jen o malý výsek společenského vědomí, který se sice nepromítá bezprostředně do pracovních postojů, nicméně má značnou důležitost při utváření celkové společenské angažovanosti dělnické třídy a ostatních pracujících. Podkladem naší analýzy je několik empirických výzkumů zaměřených na široký okruh postojů a názorů, do nichž byly začleněny i otázky týkající se jednak důležitosti sociálně třídní příslušnosti, jednak váhy různých rozměrů sociální diferenciace (2).

1. Dominanty sociální diferenciace v názorech pracujících

Sociálně třídní struktura socialistické společnosti se objektivně vyvíjí směrem k sociální stejnorodosti. Jde o dlouhodobý, složitý a vnitřně rozporný proces, který se prosazuje v jednotě překonávání starých třídních diferencí, jež mají

(1) „Je-li zkoumán jakýkoli společenský jev v procesu svého vývoje, ukáží se v něm vždy zbytky minulosti, prvky přítomnosti a budoucnosti“ [Lenin 1951 : 189].

(2) V tomto příspěvku shrnujeme výsledky několika výzkumů, jež byly věnovány uvedenému problematice jakožto jednomu z aspektů společenského vědomí. Je to především výzkum *Dělnická třída v průmyslových závodech*, uskutečněný r. 1979 na souboru 1500 dělníků a 250 techniků ve třech závodech v Praze a Ústí nad Labem. Dále je to výzkum *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*, realizovaný v r. 1983 na souboru 1000 dotázaných, reprezentujících ekonomicky aktivní populaci ČSR. Stejný výzkumný instrument byl použit i pro došetření na 500 pracovníků 5 severočeských průmyslových závodů. Pro doplnění a kontrolu byly použity některé údaje z *Výzkumu třídní a sociální struktury* (postojového šetření), provedeného v roce 1984 na vzorku populace ČSSR — z něho využíváme jen údajů za ČSR, týkajících se 2500 osob.

svůj kořen ještě v kapitalistické společnosti, a utváření nové, socialismu vlastní sociální diferenciaci. Svoji váhu mohou mít přechodně i některé rozdíly, které vznikají v důsledku mezer a nedostatků v produktivním a distribučním systému a jsou založeny na nežádoucím přerozdělování mimo společenskou kontrolu. Sociálně třídní struktura je v trvalém přerodu, kdy někdejší strohá jednoznačnost určení sociálního postavení člověka, zakotvená ve vlastnických poměrech, se změnila v mnohorozměrné určení podle jeho zařazení ve společenské dělbě práce, podle jeho schopností a výsledků činnosti, podle jeho angažovanosti a podílu na ekonomickém a společenském řízení. Obsah tohoto určení krystalizuje postupně ve vývoji socialistické společnosti, nabývá různých akcentů v jeho jednotlivých etapách.

Konkrétní výzkum uvedeného procesu kladé nemálo problémů teoreticko-metodologického i empirického charakteru. Ptáme-li se na názory, jež se k němu vztahují, není lhostejné, jak klademe příslušné otázky (jde-li o otázky otevřené či uzavřené, jaké konkrétní formulace použijeme, zda se ptáme jedním dotazem nebo celou baterií), v jakém kontextu je stavíme (zda např. v kontextu problematiky práce nebo v rámci zkoumání životní úrovně) a především pak, jak je vymezen okruh dotázaných. Na jednoduše položenou otázku, zda je u nás důležité, jakou má člověk sociální příslušnost (tj. zda patří k dělnické třídě, družstevnímu rolnictvu nebo pracující inteligenci) odpovídá kladně zhruba polovina dotázaných. Citlivost na tento typ rozdílů, především pak na diferencii mezi dělníky a příslušníky inteligence (v návaznosti pak i na rozdíly mezi různými kategoriemi vzdělání), je však znatelně vyšší v prostředí průmyslových závodů, kde jsou hodnoceny jako důležité 70–80 % respondentů. Ocenění významu sociální příslušnosti je přitom vyšší u dělníků než u příslušníků inteligence (z dělníků pak u těch kvalifikovanějších), u starší generace než u mladších osob a u mužů než u žen (3). Můžeme říci, že míra adekvátní reflexe obecných principů uspořádání naší společnosti v rovině běžného vědomí roste se stupněm konkrétnosti sociální situace, do níž je zakotvena, a také s úrovní společenské zkušenosti, vyvěrající především ze zapojení do bezprostředního výrobního procesu. Pro metodiku empirických výzkumů to znamená, že pro zjištění skutečného stavu věci by uvedená otázka neměla být kladena v poloze abstraktní teze, ale pokud možno v rozvedení do konkrétních souvislostí práce a podmínek života.

Z tohoto důvodu byla do výzkumů začleněna baterie postojových otázek týkajících se různých specifických rozměrů, resp. souvislostí, důsledků a průmětů sociální diferenciaci. V nich se ozřejmuje již konkrétnější obsah, v němž lidé vidí sociální strukturu, její povaha a kvalitativní specifika. Interpretace těchto otázek je zajímavá přinejmenším ze dvou hledisek. Prvním je hledisko závažnosti jednotlivých rozdílů, pořadí jejich významnosti, charakterizující obecně aktuální vidění obsahu sociální diferenciaci. Druhým je strukturace tohoto obsahu, provázanost jednotlivých jeho dimenzí a míra názorové jednoty, či naopak diferencovanosti.

(3) Subjektivní optiku sociální strukturace jsme se snažili postihnout jednak otázkami zaměřenými ke zdrojům sociálních rozdílů, jednak volně položenými otázkami týkajícími se sociálního zařazení. Tazatelé zaznamenávali bezprostřední reakci a neposkytovali žádné vodítko. Smysluplnou odpověď o sociální strukturaci podalo 90 % dotázaných. Ukázalo se mj., že menšinová skupina, která nehodnotí sociální strukturu v kategoriích dělníci — družstevní rolníci — inteligence, ale klasifikuje ji hierarchicky, v pojmech vyšší — střední — nižší postavení, podřízených a nadřízených, pocituje vyšší váhu sociálních rozdílů (zvláště pak vedlejších příjmů, sociálního původu, majetku) a domnívá se, že se tyto rozdíly zvětšují.

Z hlediska závažnosti můžeme jednotlivé diferenciační charakteristiky rozčlenit do tří skupin. První zahrnuje rozdíly, jejichž odstranění socialistická společnost pojala do svého programu, cílevědomě a úspěšně realizovaného. Jde o rozdíly dané sociálním původem a rozdíly mezi městem a venkovem, které považuje za důležité jen zhruba jedna čtvrtina dotázaných. Za nimi následují rozdíly související s výkonem fyzické či duševní práce, které jsou hodnoceny jako důležité cca 45 % respondentů. Tyto difference tedy zauímají v žebříčku hodnocení poslední místa. Variabilita příslušných odpovědí je přitom vysoká, což dokumentuje značné názorové rozdíly. Vycházejí zřejmě z existence specifických segmentů ekonomiky a společnosti, kde je proces překonávání diferencí pomalejší. To se týká zejména diferencí mezi fyzickou a duševní prací, u nichž je postup vyrovnávání objektivně nejpomalejší a které zatím nemůžeme zařadit mezi rozdíly patřící svojí podstatou již minulosti jako první dva.

Střední polohu co do reflektované závažnosti zauímají difference spjaté s výší příjmů a úrovní majetku. Jejich hodnocení není stejné. Majetkové difference jsou v některých výzkumech hodnoceny na úrovni odpovídající předchozímu okruhu, tedy jako poměrně málo závažné, v jiných výzkumech jsou však hodnoceny výše. Příjmové rozdíly jsou oceňovány všeobecně výše než majetkové, avšak rovněž se značným rozptylem. Tyto odlišnosti navozují rozdíly v chápání obou jevů, jejich různé hodnotové kontexty. Na jedné straně to je historicky již v zásadě překonané hodnocení sociálního postavení jedince podle jeho materiálního statusu, které přžívá u starších generací. Tato souvislost je mimo jiné potvrzena vazbou mezi uvedenými typy diferencí a hodnocením významu sociální příslušnosti obecně. Na druhé straně je to však již nový typ hodnocení materiálního postavení v úzké spjatosti s výkonem a celkovou společenskou angažovaností, v duchu socialistických principů odměňování.

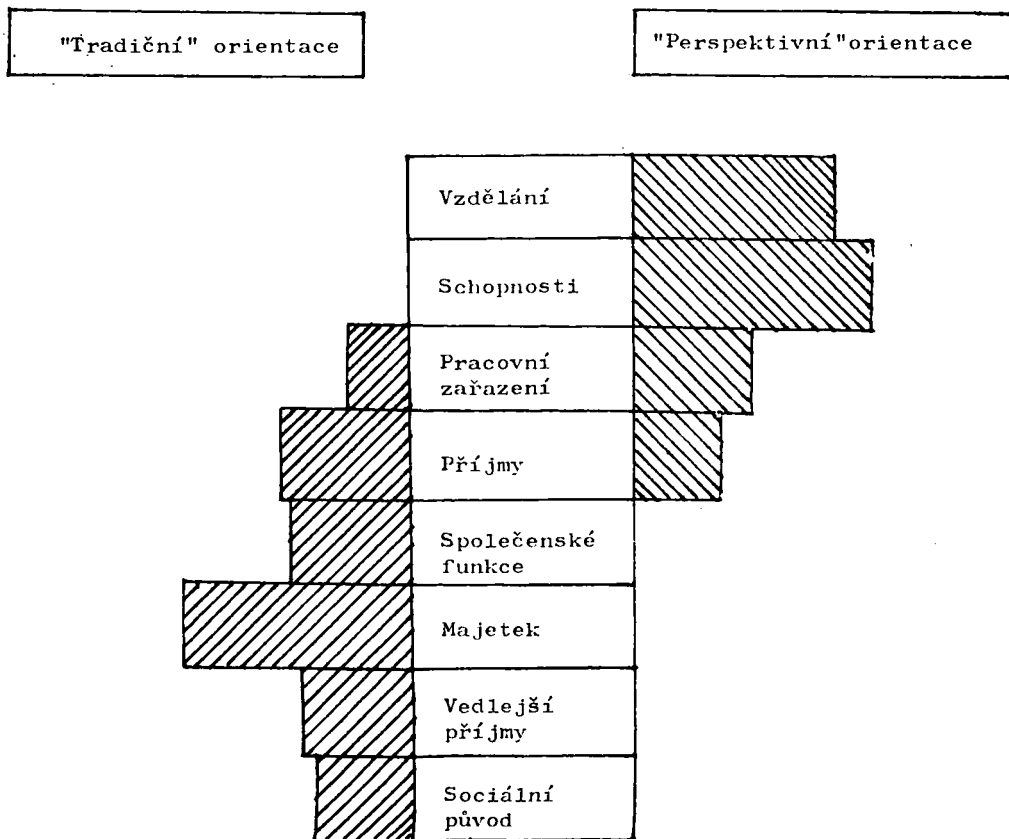
Třetí okruh zahrnuje nejzávažnější difference, spjaté s odlišnými schopnostmi a vzděláním, s vykonávanou prací a podílem na ekonomickém a společenském řízení. Tyto rozdíly byly ve všech výzkumech hodnoceny jako *prvořadé pro současné formování sociální diferenciace* — za důležité je považuje 75–85 % dotázaných. Jejich pořadí v tomto rozpětí není vždy stejné, ve výzkumech pracující populace vcelku vystupují na prvním místě rozdíly vyplývající z podílu na řízení společnosti, ve výzkumech osazenstev průmyslových závodů jsou jako prvořadé hodnoceny rozdíly dané schopnostmi a úrovní kvalifikace. Jako nejdůležitější jsou tedy oceňovány ty rozdíly, které tvoří konstitutivní momenty nového typu sociální diferenciace, odpovídající etapám budování rozvinuté socialistické společnosti. Všechny tyto difference byly hodnoceny s velmi malým rozptylem, představují tedy *sjednocující bázi* subjektivního pojmání sociální diferenciace.

Specifika uvedených okruhů vystupují ještě více, do popředí, ptáme-li se na žádoucí, postulovaný stav, tj. v otázce, na čem by mělo záviset postavení člověka ve společnosti. V této poloze je ještě více potlačen význam rozdílů města a venkova, sociálního původu a charakteru práce, a to ve prospěch diferencí daných kvalifikací a pracovními výsledky. Podle názoru respondentů by se měl ovšem také zmenšit význam rozdílů mezi řídicími a výkonnými pracovníky a posílit vliv toho, jakých výsledků dosahuje pracovní kolektiv, jehož je jedinec členem (4).

(4) Uvedená otázka byla položena pouze v postojovém šetření *Výzkum třídní a sociální struktury*, kde příslušná baterie nezahrnovala dotaz na význam diferencí v příjmech a majetku.

Zajímáme-li se o *strukturu hodnocení*, o souvislosti mezi stupněm ocenění jednotlivých typů diferencí, ukazují se výše uvedené tři okruhy jako do určité míry konzistentní. Charakter vazeb však není zcela jednoduchý a není také stejný ve všech výzkumech. Obecným rysem je však výrazná polarita mezi těmi, kteří přikládají prvořadou závažnost rozdílům ve schopnostech a vzdělání, a těmi, kdo reflektují především důležitost rozdílů v majetku. K oběma těmto dominantám hodnocení se víceméně v obdobné míře připojují rozdíly

Schéma 1: Charakteristika typů hodnocení sociální diferenciacce

•Pramen: "Dělnická třída v průmyslových závodech"

v příjmech a pracovním zařazení (což dokládá ambivalentnost jejich charakteru). Uvedené dominanty hodnocení sociální diferenciacce byly velmi jednoznačně zjištěny ve výzkumech osazenstev průmyslových závodů. První orientace (kterou můžeme pracovníčně označit jako „perspektivní“) zde byla spjata s představou zmenšování sociálních rozdílů, zatímco druhá (kterou jsme nazvali jakožto „tradiční“) s jejich uchováním nebo i zvětšením. Jde tedy o výrazné odlišné typy reflexe sociální diferenciacce nejen z hlediska aktuálního stavu,

ale i z hlediska její dynamiky. Ve výzkumu pracujících ČSR se mezi těmito okruhy vyčlenily ještě další, zaujímající jakousi střední polohu: první zahrnuje rozdíly řídící a výkonné práce a zapojení do společenských funkcí (které mají své vazby k oběma dominantám, tj. rovněž představují do určité míry ambivalentně oceňované difference), druhý pak rozdíly mezi městem a venkovem a mezi fyzickou a duševní prací (které se přiřazují spíše k ose „tradičních“ diferencí). Je ostatně vcelku přirozené, že v rámci celé populace pracujících nacházíme větší názorovou rozmanitost než v homogenním prostředí průmyslových závodů, nicméně jde pouze o rozdíly v rámci v podstatě téhož základního rozvrhu, který je vyznačen polaritou mezi postavením člověka v pracovním procesu a jeho postavením v oblasti mimopracovní, především z hlediska spotřeby.

Zjištěné dominanty reflektované sociální diferenciace nejsou spjaty jen s dynamikou společenského vývoje, s historicky retrospektivní a perspektivní optikou vidění sociálních rozdílů (jak navozuje naše pracovní označení). Do určité míry stejně jako vývojová posloupnost se v nich odráží odlišnost pozorovacích úhlů. Zatímco akcent na schopnosti a kvalifikaci je spojen s hodnocením podle postavení v produktivním systému, důraz na příjmy a majetek indikuje posuzování situace podle postavení spíše v systému distribuce. Je vcelku zákonité, že aspekty výkonové a kvalifikační dostávají vyšší váhu ve výzkumech prováděných na průmyslových závodech, tedy v pracovním prostředí. Naproti tomu v dotazníkových šetřeních realizovaných v prostředí bydliště vystupují do popředí spíše momenty materiální situace a životní úrovně (5). Kontext, v němž jsou příslušné postoje zjišťovány, má tedy na výsledky nezanedbatelný vliv. To, že v běžném vědomí doposud převažuje optika distribuční (a že v její logice jsou posuzovány i takové aspekty pracovního postavení, jako je podíl na řízení), je vcelku pochopitelné. Ani v objektivní rovině není prosazení principu zásluhovosti jednoduché a rozdíly v oblasti životní úrovně jsou zpravidla nápadnější než ty, které se projevují ve sféře práce. Jak jsme však již upozornili, v rovině „má být“ je převaha produktivních zdrojů diferenciace naprosto jednoznačná, jinými slovy, princip zásluhovosti má ve společenském vědomí plnou podporu.

2. Názory na diferenciaci a sociální postavení jedince

Výzkumy dokumentují, že složité předivo sociálních diferencí není zdaleka všemi reflektováno stejně, že lidé přikládají jednotlivým rozdílům různou váhu. Kromě těch, kteří zastávají výrazně „perspektivní“ nebo naopak „tradiční“ typ orientace, můžeme identifikovat početnou skupinu lidí domnívajících se, že téměř žádný ze zkoumaných rozměrů diferenciace již dnes nemá význam, nebo naopak, že závažné jsou prakticky všechny. Otázkou je, na jaké objektivní sociální bázi jsou různé postoje formulovány, resp. — v jazyku empirického výzkumu — jaké souvislosti můžeme najít mezi sdělenými názory a sociálními charakteristikami respondentů. Z těchto charakteristik jsme sledovali zejména demografické rysy, sociální příslušnost a vzdělání.

Výsledky provedených analýz, v nichž jsme zkoumali souvislosti postojů a základních rysů sociálního postavení, naznačují pouze volné vazby. Uvedenými charakteristikami můžeme vysvětlit nejvýše 10 % variability jednotlivých postojů. Znamená to, že utváření názorů na diferenciaci probíhá spíše v hlubších

(5) Uvedená hlediska jsou u pracujících průmyslových závodů severočeského kraje výrazně situována do kontextu dimenze město — venkov. Vyšší majetkovou úroveň na venkově zřejmě vidí v souvislosti s domácím hospodářstvím a naturálními příjmy.

rovinách sociální struktury, než které zachycujeme běžnými indikátory, a že v nich má značnou váhu i tradice a zděděné postoje. Nemůžeme rovněž opominout skutečnost, že společenské vědomí je v neustálém pohybu, který se neodvíjí v logice našich, často spíše statistických než sociologických klasifikací. Přesto jsou výsledky analýz zajímavé.

Ze zjištěných souvislostí je třeba za nejvýznamnější považovat odlišnosti *podle sociálně třídní příslušnosti* a podle vzdělání, navzájem úzce spjaté. Důležitost sociálně třídní struktury (tj. zda je někdo dělníkem, družstevním rolníkem či příslušníkem inteligence) zdůrazňují nejvíce dělníci, méně družstevní rolníci a nejméně osoby patřící k inteligenci. Obdobně je tomu i u většiny dílčích rozměrů sociální diferenciace, především pak u rozdílů podle příjmů, charakteru práce a povolání. Příznačné však je, že pokud jde o vysoké ocenění schopností jako faktoru sociální diferenciace, se příslušníci všech společenských skupin téměř shodují. Zajímavá jsou některá specifika týkající se názorů družstevních rolníků. Příslušníci této třídy více než jiní zdůrazňují rozdíly podle majetku, sociálního původu a také mezi městem a venkovem. Lze tedy říci, že družstevní rolníci mají tendenci uplatňovat spíše tradiční pohled na sociální diferenciaci, který v sobě skrývá očekávání dalšího vyrovnávání v uvedených rovinách.

Jak jsme uvedli, vědomí dělníků je citlivější na přetrvávající rozdíly než vědomí příslušníků inteligence. Kam jsou však především situovány odlišnosti mezi těmito dvěma společenskými skupinami? Největší odlišnost zjišťujeme v ocenění stupně překonání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, který je podle názorů dělníků nižší než podle názorů inteligence. Především s tímto rozdílem je také spjata celkové hodnocení závažnosti sociálně třídní příslušnosti v naší společnosti. Jinými slovy, z pohledu manuální práce je význam rozdílů mezi fyzickou a duševní činností větší než z pohledu práce nemanuální a toto je i hlavním důvodem různého hodnocení závažnosti sociálně třídní příslušnosti. Ani zde ovšem nejde zdaleka o odlišnosti zásadního charakteru, nýbrž pouze o naznačení specifických tendencí. Ještě menší odlišnosti shledáváme v ocenění rozdílů mezi městem a venkovem (které jako významnější hodnotí dělníci) a v majetkové úrovni (které se jeví jako důležitější příslušníkům inteligence). V ostatních rozměrech sociální diferenciace, především pak v „perspektivních“ hodnotách schopností a kvalifikace jsou odlišnosti mezi uvedenými skupinami nepatrné.

Vysokou míru názorového sjednocení můžeme konstatovat mezi muži a ženami. Nepotvrdilo se očekávání, že muži budou stavět do popředí „perspektivní orientaci“ sociální diferenciace, tj. rozdíly spjaté s úlohou jedince v produktivním systému, přičemž ženy budou spíše akcentovat rozdíly materiální situace. V tomto ohledu jsou rozdíly nepatrné a určité odlišnosti shledáváme jen u rozdílů v profesním zařazení (jimž přikládají větší důležitost ženy) a rozdílů spjatých se sociálním původem (které o něco výše hodnotí muži). Ve výzkumu osazenstev průmyslových závodů se ukázalo, že zejména v dělnických profesích jsou stanoviska mužů a žen téměř shodná a že jejich hodnocení se poněkud různí jen ve skupině technické inteligence.

Také v názorech různých generací jsme zjistili pouze menší rozdíly, které však zasluhují určitou pozornost. Můžeme v nich vysledovat působení (mnohdy i protichůdné) dvou činitelů. Hodnocení sociálních diferencí v sobě na jedné straně nese pečeť historických přeměn a odlišnou optiku uplatňovanou na základě zkušeností různého typu, na druhé straně pak odráží kvalitativní posun v kulturní úrovni a tím i náročnosti, projevující se směrem od starších věkových skupin k mladším. Historická podmíněnost názorů je například patrná

v hodnocení váhy majetkových rozdílů. Starší generace, která zčásti ještě zažila kapitalistické poměry, si je vědoma kvalitativní nesouměřitelnosti dnešní diferenciaci osobního vlastnictví s majetkovými rozdíly v buržoazní společnosti, o jejíž zrušení vedla třídní zápas. Proto také přikládá současným majetkovým diferencím mnohem nižší váhu než mladí lidé, pro něž tento pojem znamená již něco jiného a kteří jsou kritičtí k některým nežádoucím jevům v této oblasti. Tato logika se však neuplatňuje u rozdílů sociálního původu, jímž starší lidé přikládají o něco větší váhu. V některých směrech je to zase střední generace, která nejvýše oceňuje výsledky vyrovnávacího procesu, konkrétně u rozdílů mezi městem a venkovem a mezi fyzickou a duševní prací — to může být dáno spojením osobních zkušeností ze společenského vývoje (která odlišuje střední generaci od mladší) s objektivní situací (která zase odlišuje tyto lidi od starších, jejichž podmínky práce a života se změnily méně výrazně).

Do zjištěných souvislostí se pochopitelně promítá velikost zachycených souborů a jejich charakteristiky, takže výsledky různých výzkumů nejsou vždy zcela stejné. „Stopy minulosti“, zapsané ve vědomí jednotlivých generací, jsme třeba mohli lépe vysledovat u dělníků průmyslových závodů než v průřezu populací. Zjistili jsme například vyšší podíl „perspektivní orientace“ u těch jedinců, kteří vstupovali do pracovního procesu v období poválečné obnovy a prvních socialistických přeměn. Celkově se ukazuje, že vyrovnávání sociálních rozdílů má výraznější hodnotu pro osoby, které se aktivně účastnily revoluční přeměny sociálních vztahů. Také současný stupeň společenské angažovanosti má značnou váhu v posuzování významu různých typů diferenciaci. Politicky angažovaní pracovníci (členové KSČ, funkcionáři společenských organizací) přisuzují téměř všem rozdílům (především pak rozdílům podle majetku, příjmů a sociálního původu) nižší váhu než ostatní. Schopnostem jako faktoru sociální diferenciaci přisuzují naopak váhu vyšší. I tyto souvislosti tedy dotvrzují dynamickou hodnotu zjištěné polaritě „tradiční“ a „perspektivní“ orientace.

V hledisku společenské angažovanosti se již dostáváme od objektivních charakteristik pracovníků k jejich rysům subjektivním, do oblasti vědomí, jehož jednou součástí je i reflexe sociální struktury. Lze předpokládat, že v subjektivní rovině najdeme mnohem užší vazby mezi hodnocením sociálních rozdílů a jinými postoji, jež se týkají práce, společnosti a životních orientací.

3. Sociální diferenciaci ve strukturách postojů a hodnotových orientací

Jak dalece souvisejí názory na sociální diferenciaci a způsob hodnocení sociálních rozdílů ve společnosti s ostatními názory a postoji dotázaných, jaké místo zaujímají procesy přeměn sociální struktury v hodnotových strukturách osobnosti, jak se promítají do motivačních struktur a jaké mají vyústění v jednání zkoumaných osob? Odpověď na tyto otázky není jednoduchá, a to z věcných i metodologických důvodů. Upozornili jsme již na souvislosti dané formou výzkumu, kontextem výzkumné situace, konkrétní formulací dotazů. Patří však názory na sociální strukturu, podobu a vývoj sociálních rozdílů mezi okruh problémů, které mají svou bezprostřední aktuálnost ve struktuře zájmů a nacházejí výraz v motivaci a orientaci jednání? Či se naopak jedná o otázky abstraktní, mnohdy akademické, z hlediska jedince otažité a nepodstatné?

Ve výzkumech vědomí si musíme být vědomi možného „haló efektu“ výzkumných nástrojů, jež zejména u osob s nevyhraněnými postoji snadno vedou odpovědi předpokládaným směrem a otevírají problém validity shromážděných dat. Ta je do značné míry výrazem srozumitelnosti a jednotného výkladu položených dotazů. Hodnotí-li například zkoumané osoby svůj rodinný život či svou dosaženou životní úroveň, hodnotí obsah těchto pojmů odlišně, odvolávají

se na různé stránky sociální skutečnosti a své subjektivní zkušenosti. Ve výzkumu těchto problémových okruhů se však sociologové do značné míry shodnou na způsobu dekompozice obecných pojmů do dílčích dimenzí a na způsobu jejich operacionalizace. Výzkum reflexe sociální struktury má vzhledem k neujasněnosti řady teoretických i metodických otázek k této shodě značně daleko a dosavadní výzkumy jsou v tomto ohledu teprve prvními kroky. I přes tuto okolnost však získané výsledky ukazují, že naprostá většina dotazovaných je schopna smysluplně vyjádřit a hodnotit různé aspekty sociální struktury. V hodnocení různých diferenčních dimenzí se zřetelně projevuje konzistentnost uplatňovaného pohledu, jež vytváří zmíněné názorové typy. Navíc zjišťujeme, že způsob hodnocení sociální struktury a jejího vývoje významně souvisí s hodnocením ostatních oblastí společenského života: oblasti práce, řízení společnosti, tvorby životní úrovně. Nalézá svůj výraz v hodnotových orientacích a promítá se i do aktivit volného času.

Vydeme-li z našeho modelového vymezení na „tradiční“ a „perspektivní“ hodnocení sociální struktury, můžeme souhrnně říci, že více významných vazeb k hodnocení různých oblastí života společnosti nalézáme u zastánců „tradiční“ orientace. Lze říci, že čím je tento způsob orientace vyhraněnější, tím vyšší je míra kritičnosti v některých postojích. Osoby zastávající tento typ orientace významně častěji vyjadřují nespokojenost s platem, s nadřizenými, s organizací práce i s dalšími stránkami své pracovní činnosti. Zároveň jsou kritičtější k otázkám řízení společnosti, jsou skeptičtější v hodnocení sbližovacích procesů a v hodnocení dosaženého stupně sociální rovnosti. Bez ohledu na svůj skutečný hmotný standard jsou také relativně méně spokojeni s životní úrovní a také se častěji domnívají, že se nemohou dostatečně věnovat svým zálibám.

Zastánci „perspektivní“ orientace častěji vyjadřují pocit uspokojení v různých oblastech, jedná se však pouze o náznak statisticky průkazné tendence. Typická je spíše velká variabilita názorů, zvláště u dělníků. U inteligence, která hodnotí níže velikost sociálních rozdílů ve společnosti, nachází „perspektivní“ pohled oporu ve spokojenosti s platem a v pocitu dostatečného využití kvalifikace. V řadě dalších otázek stojí tato orientace jakoby o samotě, bez hlubších vazeb k hodnocení různých životních situací. V tomto ohledu se skutečně jedná o orientaci perspektivní v tom smyslu, že ukazuje na budoucí cílový stav. „Tradiční“ orientace je v tomto smyslu konkrétnější, je pevněji zasazena do každodenního života, „perspektivní“ orientace je obecnější a je vázána na dynamiku celospolečenského rozvoje. Náznakově to vyjadřuje souvislost hodnocení sociální struktury s názory na postavení dělnické třídy ve společnosti a na jednotlivé aspekty její vedoucí společenské role. Ukazuje se, že postoj k úloze dělnické třídy v řízení společnosti významně a z celého spektra názorů relativně nejsilněji souvisí se způsobem hodnocení sociální struktury a že také nejlépe indikuje dynamiku sbližovacích procesů. Ti, kdo se ztotožňují s pojetím vedoucí role dělnické třídy, také častěji konstatují, že sociální rozdíly jsou u nás malé a dále se zmenšují. Tato skupina častěji zastává „perspektivní“ orientaci v hodnocení sociálních rozdílů a setkáváme se u ní s vyšším stupněm politické aktivity.

Nejedná se přitom pouze o optiku vidění sociální struktury v kontextu sociálních procesů na mikro a makroúrovni. Hlubší analýza názorů na sociální diferenciaci v souvislosti s hodnotovými orientacemi odhalila další otevřené otázky interpretace zjištěných vazeb. Ukázalo se, že pro interpretaci postojů k otázkám sociální struktury je důležitý *subjektivní smysl*, který dotázaný vkládá nikoli do samotné dimenze sociálních rozdílů, ale do vlastní výpovědi ve smys-

lu tendence, intence vypovědi. Jinak řečeno: tvoří-li v našich výzkumech osu diferenciacie společenských hodnot vysoce oceňované položky společenské rovnosti a účinných forem spolupráce mezi lidmi, není lhostejné, zda vidí někdo důležitost majetkových rozdílů na pozadí subjektivně žádoucí rovnosti, či naopak na pozadí subjektivně žádoucí nerovnosti. Je-li vysoká váha přisuzovaná majetkovým rozdílům vázána na přesvědčení o nutné sociální nerovnosti, můžeme skutečně hovořit o tradičním pojmání této otázky, můžeme ji posuzovat i jako přežitek minulosti. A opačně, je-li vysoká váha majetkových rozdílů viděna jako rušivý moment v procesech utváření sociální rovnosti, jedná se vlastně o diametrálně odlišný postoj, který se věcně přibližuje perspektivní orientaci, ve své bezprostřednosti a kritické zaujatosti je výrazem angažovaného postoje směřujícího k řešení zjišťovaných rozporů a nedostatků. Rozpracování právě těchto významově podstatných otázek pro interpretaci zjištěných dat bude nesporně třeba věnovat další soustředěnou pozornost.

Vzájemná souvislost názorů na sociální diferenciaci a na procesy přetváření sociální struktury s hodnotovými orientacemi zkoumaných osob navozuje problém vztahu mezi reflexí sociální struktury a motivací lidského jednání (6). Jakkoli se tyto dvě oblasti mohou zdát od sebe vzdálené, naše výzkumné poznatky přesvědčivě dokumentují jejich vzájemnou vazbu. Ať už je subjektivní ocenění dosažených výsledků vyrovnávacích procesů jakožto jednoho ze základních cílů socialistického vývoje jakékoliv, je nesporným faktem, že hodnoty společenské rovnosti, likvidace vykořisťovatelských vztahů, odstranění neopodstatněných rozdílů mezi lidmi vyrůstajících mimo oblast pracovního výkonu, dosažený stupeň rozvoje vztahů spolupráce hluboce zakořenily ve vědomí lidí. Jsou společenským faktem, byť podle některých názorů představují zatím nedosažený cíl. Ať jsou prvkem sociální reality či prvkem obecné kultury, představují důležité kritérium hodnocení společenského rozvoje. Jsou také hlediskem posuzování stupně uplatnění sociální spravedlnosti. V tomto směru znamenají silný motivační činitel, promítají se do individuálního jednání (7). Je svědectvím socialistického profilu vědomí většiny našich pracujících, že právě hodnocení těchto otázek úzce souvisí s hodnocením řady projevů bezprostředního každodenního života. Na druhé straně je však třeba si uvědomit, že motivující potenciál přeměn společenských vztahů je velice citlivý na existující disproporce, že neuspokojení potřeb v této společenské oblasti se promítá do asociálního jednání a do společenské pasivity. Ve výzkumných datech se setkáváme i s náznaky únikových tendencí, které se spojují s pocity bezvýchodnosti a osobního neúspěchu. Na druhé straně většina kritických výhrad ukazuje na aktivní životní pozici, na hluboký zájem o společenské dění, na angažovaný postoj k překonávání zjištěných nedostatků.

(6) Zkoumali jsme dvě oblasti vztahů. Na jedné straně to byly vazby názorů na sociální diferenciaci s blokem cílových hodnot, na druhé straně s blokem instrumentálních hodnot. Silnější vazby jsme našli u instrumentálních hodnot, avšak významné vazby k cílovým hodnotám jsou zajímavější, neboť cílové hodnoty mají k řadě postojů nevýznamný nebo pouze velice slabý vztah. Ukazuje se, že osoby, které jsou přesvědčeny o důležitosti sociálního postavení, se ve společenských otázkách vyznačují větší mírou pasivity, pro zastávce „homogenizačního“ pohledu je typická společenská angažovanost.

(7) O vzájemné propojenosti názorů na sociální strukturu s oblastí motivace svědčí také zjištěné rozdíly v projektovaném chování dotázaných v různých konfliktních situacích. Tak např. jedinci, kteří zastávají „tradiční“ orientaci, se méně často podílejí na řešení sporů uvnitř pracovního kolektivu, jedinci, kteří přikládají velký význam majetkovým rozdílům, častěji vypovídají, že by se v případě rozkrádání socialistického majetku chovali pasivně apod.

4. Závěrem

Proces budování socialistické společnosti přinesl zásadní změny v sociální struktuře: zanikly dřívější rozdíly založené na soukromém vlastnictví výrobních prostředků a na osobním majetku, dělnická třída se stala vládnoucí společenskou silou a v praxi začala prosazovat ideály společenské rovnosti. Pod jejím vedením se realizují procesy sblížování sociálního postavení jednotlivých sociálních tříd, vrstev a skupin, jež vyrůstají z přeměn charakteru práce v důsledku vědeckotechnického pokroku a z vytváření nového typu socialistických vztahů mezi lidmi. Přestože objektivní základ těchto nových vztahů byl položen již v prvních etapách rozvoje socialistické společnosti, jejich reflexe ve vědomí jednotlivých sociálních skupin se prosazuje postupně, v dynamickém, nerovnoměrném procesu, v němž se prolínají prvky minulosti, přítomnosti i budoucnosti.

Praxe výstavby rozvinuté socialistické společnosti vedla k opuštění jednoduché představy o sociálně zcela jednotlé, homogenní struktuře společnosti a otevřela prostor pro utváření nové, socialistické společnosti vlastní diferenciace. Je to právě tato složitá dialektika, v níž se střetávají pozůstatky minulosti s ideály budoucího rozvoje, procesy sblížování s procesy diferenciace, která je reflektována ve společenském vědomí. Mnohé z nově se rodících charakteristik práce a sociálních vztahů ještě nemají pevně vykrystalizovanou podobu, některé jejich podstatné rysy jsou v běžném vědomí překryty jevovými aspekty dílčích nerovnováh, sociálních problémů apod. Neantagonistické rozpory, které jsou vlastní socialistické společnosti a představují hybné momenty jejího rozvoje, není třeba zastírat. Naopak, jejich co nejkonkrétnější analýza je potřebná a nutná k úspěšnému zvládnutí hlavních společenských úkolů a řízení dalšího rozvoje v odpovídajících intencích. Také to, jak jsou dané difference a rozpory reflektovány ve vědomí sociálních tříd a skupin, je důležitou součástí této analýzy, neboť nejde jen o pasivní odraz, ale o aktivní faktory probíhajících změn. Tím spíše je třeba zaměřit pozornost nikoli na formy vidění společenského uspořádání, ale především na jejich obsah, který může mít své bezprostřední souvislosti s motivací lidských činností v celém jejich širokém spektru. Aktivní úlohu vědomí a subjektivního činitele ve společenském reprodukčním procesu je přitom třeba vidět nejen z hlediska jedinců, ale ve složitém předivu názorových specifik sociálních tříd, vrstev a skupin.

Zkoumání těchto otázek není jednoduché a naráží na řadu obtíží spojených s operacionalizací obecných kategorií. Přesto výzkumná data ukazují, že převážná většina dotázaných vidí za problematikou sociální struktury a sociálních rozdílů reálné společenské souvislosti, že tedy jde o integrální součást jejich hodnotového světa. Dělnická třída jako rozhodující nositel socialistických přeměn je právě k těmto otázkám velice vnímavá a citlivě na ně reaguje.

Nesporně pozitivní je skutečnost, že v naší společnosti bylo v posuzování zkoumaných otázek dosaženo vysokého stupně názorové shody a jednoty, což můžeme pokládat za svědectví o překonání dřívějších sociálních a kulturních přehrad. Tak neshledáváme skoro žádné rozdíly v postojích mužů a žen, vzájemně blízká jsou si i stanoviska dělníků a příslušníků inteligence. V souhrnných typech postojů se také nijak zásadně neliší mladá a starší generace. To však neznamená, že reflexe sociální reality není diferencovaná, že názory všech jsou zcela stejné. Proces sociální strukturace, který v sobě zahrnuje jak sblížování mezi hlavními třídami a skupinami, tak prosazování nových typů diferenciace, dovoluje vnímat dosažený stav různými způsoby, které nestojí v protikladu, nýbrž vyjadřují spíše rozdílné optiky vidění. Ve skutečnosti jde o doplňující se aspekty, lišící se pouze různým akcentem.

Poznatky o vzájemných vazbách názorů na jednotlivé oblasti života poukazují na proces překonávání úzce individualistických motivací a signalizují hluboký zájem pracujících o celospolečenské problémy. Rozvoj socialistických společenských vztahů tvoří důležitou součást hodnotových orientací většiny dotázaných: v této podobě je také subjektivně posuzován a jako motivační činitel se podílí na formování individuálního jednání, nachází svůj odraz v práci i ve způsobu života. Společenské procesy odehrávající se na makroúrovni i reálné společenské rozpory tak mají bezprostřední dopad do roviny mikro, resp. obě roviny jsou navzájem úzce spjaty a ve vzájemné vazbě jsou reflektovány ve vědomí. Poznání těchto souvislostí není abstraktním teoretickým problémem, ale zcela konkrétní, praktickou otázkou sociální a kulturní politiky a ideologického působení. A právě z tohoto hlediska bychom jim měli věnovat zvýšenou pozornost, odpovídající rostoucí váze subjektivního činitele v současné etapě ekonomického a sociálního rozvoje socialistické společnosti.

Literatura

- Archív šetření sociálně třídní struktury "TSS 84"*. Praha, ÚFS ČSAV-FSÚ 1984.
Huláková, M. a kol.: *Sociální rozvoj, diferenciacie a vědomí dělnické třídy*. Praha, ÚFS ČSAV 1983.
Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
Rabočij klass v mirovom revoljucionnom processe. Moskva, Nauka 1985.
Výzkum „Dělnická třída v průmyslových závodech“. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
Výzkum „Sociální diferenciacie a perspektivy rozvoje naší společnosti“. Praha, ÚFS ČSAV 1983.

A. K. Uledov: Obščestvennaja psichologija i ideologija (Společenská psychologie a ideologie)

Moskva, Mysl 1985, 268 s.

Práce je průřezem tvorby jednoho z předních sovětských sociálních psychologů. Je významným přínosem pro analýzu duchovního života rozvinuté socialistické společnosti, a to z hlediska vzájemného vztahu společenské psychologie a ideologie. Kniha je členěna na relativně tři samostatné části, v nichž je vzájemný vztah společenské psychologie a ideologie posuzován v úrovni společenského vědomí, duchovní sféry společenského života a způsobu života.

V první kapitole se autor věnuje metodologii zkoumání vzájemného vztahu společenské psychologie a ideologie. Mezi nejdůležitější otázky zkoumání společenského vědomí zařazuje víceaspektovou analýzu, vyjasnění kategoriálního významu pojmu, zdůvodnění kritérií strukturování společenského vědomí a objasnění sociální podmíněnosti úrovně analýzy vzájemného vztahu jeho komponentů. Vyřešení těchto otázek podmiňuje chápání vzájemného vztahu společenské psychologie a ideologie.

Zdůrazňuje, že zkoumání společenského vědomí z různých aspektů (gnoseologického, sociologického, konkrétně historického a dalších) nachází široké uplatnění. Zároveň ukazuje, že ne všichni vědci pracovníci v oblasti zkoumání společenského vědomí sdílí tento názor a poukazuje na nesprávnost jejich přístupu. Sociologický přístup podle Uledova spočívá v analýze zpětného pohybu idejí, názorů atd., tj. ve zkoumání jejich realizace v životě společnosti a jejich masového rozšíření. Sociologie zkoumá procesy přeměny idejí ve společenskou sílu, projevy aktivity vědomí, jeho působení na společenské bytí z hlediska třídních zájmů. V pozornosti zájmu tedy je pohyb idejí od subjektu k objektu. To je proces reálného fungování znalostí, vědomí. Uledov dokazuje, že sociologický přístup je založen na gnoseologickém a pomáhá prohloubit učení o společenském vědomí, jeho fungování a úloze ve společnosti. Při sociologické analýze je nutné odpovědět na otázky: kdo je nositelem daných idejí, jaká je úloha těchto idejí ve společnosti, jaké plní funkce, jaký je efekt jejich působení atd.

Dále se práce zabývá kategoriálním významem pojmu „společenské vědomí“, který správně určuje jako vzájemný vztah se společenským bytím. Odtud vyplývá, píše autor, že chápat strukturu společenského vědomí a vzájemný vztah společenské psychologie a ideologie je možné pouze tehdy, když se budeme řídit současně gnoseologickým a sociologickým aspektem.

V další části první kapitoly pak ukazuje sociální podmíněnost vzájemného vztahu společenské psychologie a ideologie s tím, že tento vztah je konečnou podmíněnou úrovní rozvoje společnosti. Vysvětluje, proč je vznik a fungování ideologie oprávněně spojeno se vznikem tříd. Opírá se o tvrzení klasiků marxismu-leninismu, zvláště pak o závěry V. I. Lenina, který mimo jiné zdůvodnil objektivní podmíněnost tohoto vztahu. Ukázal, že psychologie třídy je dostatečně ucelený výraz jejího duchovního stavu, osobitý ukazatel jejího postavení ve společnosti, její politické vyspělosti.

Mezi další a nanejvýš stabilní komponenty společenské psychologie zařazuje autor psychologický rys třídy, představovaný jazyky, tradicemi a dalšími stejně stabilními útvary. Objasňuje úlohu subjektivního faktoru v historii a dokazuje, že společenská psychologie vystupuje jako jeho nutná stránka. Zastává názor, že subjektivní faktor nelze chápat jako sociální činnost nebo subjekt činnosti, ale jako vlastnosti subjektu projevující se v činnosti, především vlastnosti ideologické a sociálně psychologické. Uvádí, že sociálně psychologické charakteristiky (uvědomělost, organizovanost, cílevědomost, entuziasmus a další) můžeme posuzovat jako velmi důležité komponenty subjektivního faktoru, neboť se projevují v činnosti třídy a jiných sociálních skupin a jsou stimuly a motivy k jejich činnosti a chování. Psychologie třídy je tedy projevem jejího duchovního stavu, neoddelitelným komponentem subjektivního faktoru, spojeným s ideologií, protože další sociálně psychologické charakteristiky (např. rozhořčení, nespokojenost se svým postavením) jsou právě příznivou půdou pro vznik, vypracování a osvojení si vědecké ideologie. Uledov dále rozvíjí tezi klasiků marxismu-leninismu, že ideologie vyrůstá z vědy, a ne pouze z živelného dělnického hnutí, ale že současně je nutné chápat význam společenské psychologie jako prostředku emocionálního zesílení ideologického působení na masy. Všímá si vzájemného vztahu

společenské psychologie a ideologie do doby jejich vyčlenění v třídní vědomí. Ukazuje vzájemný vztah ideologie a společenské psychologie v buržoazní společnosti. Píše, že v rovině sociologické analýzy můžeme hovořit pouze o obecných tendencích takového vztahu, například o tendenci manipulace masovým vědomím apod., a že tato manipulace se uskutečňuje prostřednictvím široce rozvinuté a důkladně členěné propagandy v zájmu buržoazie. Poté si všímá změn, k nimž dochází při přechodu společnosti od kapitalismu k socialismu, kdy ve společnosti se stávají vládnoucí komunistická ideologie a kolektivistická psychologie dělnické třídy. Zdůrazňuje, že k takovému změně nedochází okamžitě, ale je nutné ještě celé období přeměny ekonomického, politického, sociálního a duchovního života společnosti — období ostrého boje s buržoazní ideologií a psychologií, výchovy nového člověka. Dále se zabývá příčinami negativních jevů ve vědomí a jednání některých lidí a cestami jejich odstranění (běžné vědomí a jeho vliv na masové vědomí).

Na základě teze o sociální a konkrétně historické podmíněnosti vzájemného vztahu ideologie a společenské psychologie vyčleňuje autor tři typy spojení: vztah mezi ideologií vykořisťované třídy a soukromovlastnickou psychologií, mezi komunistickou ideologií a buržoazní (maloburžoazní) psychologií a mezi komunistickou ideologií a kolektivistickou společenskou psychologií. Toto vydělení umožňuje konkretizovat vzájemný vztah společenské psychologie a ideologie v určitých historických typech společenského vědomí a tím lépe ukázat zákonitosti jeho rozvoje. Uledov zdůrazňuje, že vzájemným vztahem společenské psychologie a ideologie se zabývá jako komponentem socialistického společenského vědomí. Je třeba mít na zřeteli specifiku vědomí nové společnosti. Specifika spočívá především v tom, že vědomí socialistické společnosti je projevem společenského bytí v idejích, názorech, myslích, náladách a dalších duchovních útvarech sdílených všemi třídami a sociálními skupinami společnosti. Další specifikou socialistického společenského vědomí jsou takové rysy, jako kolektivismus, socialistické vlastenectví a internacionalismus, humanismus, smysl pro občanskou povinnost apod. Zdůrazňuje i vzrůstající úlohu vědy ve společenském vědomí rozvinuté socialistické společnosti. Mezi specifiky socialistického společenského vědomí patří i projevy a změny jeho struktury, jako například vydělení (vedle politického) morálního i ekonomického vědomí.

Autor poukazuje dále na to, že v literatuře o společenském vědomí se specifika společenské psychologie a ideologie, jejich vzájemný vztah posuzují hlavně z gnozeologického hlediska. Vysvětluje nedostatky aplikace pouze tohoto hlediska. Úplnější a objektivnější představu o společenské psychologii dostaneme, když budeme daný problém analyzovat i z jiných aspektů, zvláště pak ze sociologického. Tento víceaspektový přístup dovoluje určit základní úrovně vzájemného vlivu společenské psychologie a ideologie.

Ve druhé kapitole Uledov analyzuje vzájemný vztah společenské psychologie a ideologie z hlediska společenského vědomí. Zdůrazňuje, že společenské vědomí představuje nutnou stránku sociálního života. Na základě porovnání s pojmy vědomí, sociální poznání, vědomí společnosti ukazuje, proč není možné tyto pojmy ztotožňovat se společenským vědomím, a současně objasňuje, jaký je jejich vztah se společenským vědomím. Správně uvádí, že používání pouze pojmu společenské vědomí pro označení duchovní reality konkrétní společnosti je zjevně nedostatečné a je nutné více používat pojem vědomí společnosti.

Poté se zabývá strukturou společenského vědomí. Mezi komponenty společenského vědomí zařazuje sféry, druhy vědomí, vědecko-teoretické a běžné vědomí, specializované a masové vědomí, typy společenského vědomí a další útvary. Píše, že mezi vědeckými pracovníky není shoda, pokud jde o kritéria struktura, jsou udávány různé jiné komponenty a různé je vykládán jejich obsah. Přitom ovšem vydělení komponentů je pouze jedna stránka postavení struktury společenského vědomí. Druhou stránku tvoří zkoumání vzájemných souvislostí mezi komponenty. Autor dále ukazuje rozdíly gnozeologické a sociologické analýzy společenských vztahů. Důraz klade na sociologickou analýzu, protože ukazuje sociální podstatu společenských vztahů (materiálních a ideologických) a umožňuje zkoumat specifický druh společenských vztahů — sociální vztahy. Píše, že lidská činnost a vztahy existují v jednotě a právě tato jednotá, která se realizuje ve společenské praxi, dovoluje vyjasnit jejich úlohu a místo ve vztahu ke společenskému vědomí.

Objasňuje také specifiku společenské psychologie a ideologie a charakter jejich vzájemné souvislosti. Ukazuje historii představ o společenské psychologii jako specifické sféře společenského vědomí. Dochází k závěru, že máme-li analyzovat společenskou psychologii (1), je důležité organicky spojit gnozeologický a sociologický přístup

(1) U nás je ustálen pojem společenská psychika.

v jeden a to sociálně psychologický. To umožňuje studovat společenskou psychologii jako duchovně praktickou sféru životní činnosti společnosti jako celku i jejích jednotlivých sociálních skupin. Jen psychologický či jen sociologický přístup samy nemohou postihnout společenskopsychologické jevy. Pokud nedojde k jejich sblížení, předmět sociální psychologie a jeho určení nebude na vědeckém základu. Uledov poté rozebírá otázku místa sociální psychologie v systému věd o společnosti. Duchovní sféra života společnosti, spojená s reprodukcí společenského vědomí, jeho rozšíření, osvojení si duchovních hodnot atd., podmiňuje potřebu poznání takového komponentu vědomí společnosti, jako je společenská psychologie. S tím souvisí i potřeba rozpracování sociální psychologie jako vědy a objasnění sociálně psychologických mechanismů celé duchovní sféry. V sociální psychologii jsou podle autora nejdůležitější psychologické znalosti.

Autor analyzuje zvláštnosti společenské psychologie, které dávají možnost určit ji jako osobitý jev vyjadřující stav vědomí sociálních skupin společnosti a jejich vztah k jevům skutečnosti. V další části se autor věnuje otázkám ideologie jako teoretického vědomí a třídního uvědomění. Zabývá se specifikou ideologie, která podmiňuje její vzájemnou souvislost se společenskou psychologií. Charakterizuje ideologii jako specifickou sféru společenského vědomí. Při charakteristice ideologie zdůrazňuje její odlišnost od společenské psychologie a současně i její shodu s vědou. Zdůrazňuje, že marxisticko-leninská ideologie má rysy vědeckosti, revolučnosti, humanismu, optimismu apod.

Ve třetí kapitole se Uledov zabývá vzájemnou souvislostí společenské psychologie a ideologie v duchovním životě společnosti. V úvodu rozebírá kategorie „materiální život“ a „duchovní život“, protože, jak správně dodává, nejsou v historickém materialismu zcela přesně vymezeny. Poukazuje na to, že jsou často směřovány s kategoriemi společenského bytí a společenského vědomí. Zdůrazňuje, že v literatuře posledních let jsou analyzovány zejména ze sociologického hlediska a jsou považovány za sociologické kategorie nepatřící mezi kategorie historického materialismu.

Duchovní život charakterizuje jako relativně samostatnou sféru — duchovní sféru společnosti a v této souvislosti se zabývá pojmem „duchovní produkce“, duchovními potřebami a hodnotami. Ideologickou činnost i odpovídající vztahy chápe jako podmínku, prostředek a základ realizace vzájemné souvislosti ideologie a společenské psychologie.

Vydělení ideologické oblasti jako podsystemu duchovní sféry dovoluje určit přesněji místo ideologické činnosti v duchovním životě společnosti. V té souvislosti pak autor analyzuje mnohostrannost ideologické činnosti jako proces odrazu skutečnosti (ideově teoretická činnost), vnesení idejí a názorů do vědomí lidí prostřednictvím propagandistické a masové agitační činnosti (proces ideologického působení) a jako proces osvojení si ideologického působení, přeměn idejí a názorů v přesvědčení lidí. Význam příkládá veřejnému mínění a společensko-politické aktivitě lidí a formování vědeckého světového názoru. Světový názor charakterizuje jako splnutí životních cílů, názorů, ideálů, přesvědčení, postojů atd. sociálních subjektů (osobností, skupiny, třídy, národa) vyjadřující vztahy ke skutečnosti. To umožňuje posuzovat jej jako nejdůležitější složku a produkt vzájemného působení ideologie a společenské psychologie; ideologickou činnost pak jako důležitou podmínku a prostředek uskutečňování této vzájemné souvislosti.

Dále se autor zabývá charakteristikou ideologických vztahů jako základu objektivizace vzájemné souvislosti ideologie a společenské psychologie. Zdůrazňuje, že ideologické vztahy krystalizují pod vlivem ideologie i společenské psychologie. Vysvětluje podstatu ideologických vztahů a v této souvislosti zdůrazňuje, že tato sféra proniká do dalších sfér života společnosti, a proto také ideologické vztahy jsou nutnou charakteristikou všech ostatních společenských vztahů. Poté charakterizuje sociálně psychologické vztahy a zdůvodňuje, proč ideologické vztahy ve vlastním smyslu a stejně tak sociálně psychologické dovolují za prvé rozšířit představu o struktuře nadstavbových vztahů a za druhé vyjasnit co nejkonkrétněji základ vzájemné souvislosti ideologie a společenské psychologie. Na základě vydělení sociálně psychologických vztahů se odkrývá cesta k analýze mechanismů vzájemné souvislosti ideologie a společenské psychologie, mezi něž autor zařazuje takové sociologicko-psychologické jevy, jako sugesce, přesvědčování, nápodoba, stereotypy a další, které jsou vnitřními mechanismy uskutečňovaných vztahů a styků. Tyto mechanismy poté charakterizuje a vyděluje z nich základní, mezi něž řadí sugesci, přesvědčování, stereotypy a autoritu s tím, že další mechanismy (např. nápodoba, identifikace zájmů) jsou tak či onak spojeny s fungováním sugesce a přesvědčování.

V samostatné části se věnuje otázce propagandy jako procesu vzájemné souvztaž-

nosti ideologie a společenské psychologie s tím, že chápe propagandu jako důležitou stránku ideologické činnosti.

Ve čtvrté kapitole se autor zabývá problematikou vzájemné souvislosti společenské psychologie a ideologie ve způsobu života. Pojem „způsob života“ charakterizuje jako celistvý a konkrétní výraz životních činností sociálních subjektů, jako jejich kvalitativní charakteristiku, který zahrnuje také ideologické a sociálně psychologické jevy. Ovšem pouze velice pracně lze oddělit sociálně psychologickou charakteristiku způsobu života od jeho dalších duchovních charakteristik. Je to způsobeno a spojeno s tím, že zde sociálně psychologické a ideologické útvary vystupují v jednotě. Jako příklad rozebírá Uledov vztah osobnosti k práci a sociálně psychologické neboli morálně psychologické klima (atmosféru) kolektivu. Sociálně psychologický aspekt, jak píše dále, předpokládá prosazení rozdílu mezi společensko-psychologickými jevy jako podmínkami způsobu života i jako jeho obsahovými charakteristikami. Mezi tyto charakteristiky zařazuje například specifiku projevu sociální aktivity individua a skupiny, potřeby, hodnoty, zájmy realizované v životě, obvyčeje a další.

V další části se pak zabývá ideologickým aspektem způsobu života, který orientuje výzkumné pracovníky na objasnění reálných idejí a názorů, jimiž se lidé řídí v procesu své životní činnosti. Sepětí mezi ideologickým a sociálně psychologickým aspektem analýzy způsobu života je natolik těsný, že není možné odkrýt způsob života pouze jedním z aspektů. Proto můžeme hovořit o dvou stránkách jednoho aspektu analýzy způsobu života — psychologicko-ideologickým. Dále autor hovoří o takových psychologicko-ideologických útvarech, jako je kolektivismus — jedna z forem projevů kolektivity v životní činnosti lidí — a popisuje základní regulátory této činnosti — sociální normy, veřejné mínění a tradice. Podrobně se zabývá kolektivismem, humanismem a optimismem, které se formují na základě kolektivnosti. Chápe je jako důležité ideologicko-psychologické principy způsobu života, jako neoddělitelné jeho rysy.

V poslední části této kapitoly objasňuje psychologicko-ideologické regulátory životní činnosti lidí. Vysvětluje zde působení sociálních norem, veřejného mínění a tradic, které ve svém celku tvoří určitý systém zabezpečující životní činnost lidí. Sociální regulace se uskutečňuje jak sociálně psychologickými, tak i ideologickými prostředky vystupujícími v jednotě. Proto sociální normy, tradice a veřejné mínění můžeme považovat za psychologicko-ideologické regulátory životní činnosti lidí socialistické společnosti.

V páté kapitole se Uledov zabývá tendencemi sblížení ideologie a společenské psychologie v podmínkách rozvinutého socialismu. Podtrhuje, že socialistická společnost v období své vyspělosti vytváří nutné objektivní předpoklady pro těsné sblížení ideologie a společenské psychologie. Mezi tyto předpoklady řadí především sociální stejnorodost společnosti a zákony jejího rozvoje. Charakterizuje rozvoj socialistické společnosti jako systému, který nevyhnutelně vede ke sblížení za prvé materiální sféry životní činnosti lidí s dalšími sférami a za druhé ke sblížení samotných duchovních útvarů. Sociální stejnorodost pak definuje jako vnitřní jednotu elementů socialistické společnosti jako systému — sfér společenského života, elementů sociálně politických, ideových a morálních. Zkoumání socialistické společnosti jako sociální stejnorodosti předpokládá analýzu jejich komponentů v pohybu, v trvalé změně a rozvoji. Takovýto přístup pak dovoluje ukázat ty vlastnosti systému, které charakterizují stejnorodost nové společnosti.

Kniha je logickým pokračováním práce A. K. Uledova. Svoji tematikou je přínosem jak pro sociologickou, tak pro sociálně psychologickou literaturu. Významný je zejména autorův marxistický rozbor celé řady metodologických otázek formování společenského vědomí z hlediska dialektiky společenské psychologie a ideologie. Kniha je cenným pomocníkem při řešení metodologických problémů sociologických výzkumů socialistického způsobu života a takových sociálně psychologických jevů jako je veřejné mínění, obvyčeje, tradice a další. Přínosem je i pokus o objasnění sociálně psychologických mechanismů, jako jsou například sugesce, přesvědčování, nápodoba, stereotyp, jejich úlohy při rozvoji ideologie a společenské psychologie a jejich vzájemné souvislosti v rozvinuté socialistické společnosti.

Emil Hanousek

J. Slunéčková: Právní vědomí (Vybrané problémy)

Praha, Acta Universitatis Carolinae, Iuridica Monographia XLV — 1985, 102 s.

Významnou součástí socialistické výchovy lidí je v současné etapě naší výstavby právní výchova a právní propaganda. Jejím cílem je jednak seznámit co největší množství lidí se socialistickým právem, s jeho hlavními zásadami a alespoň s nejdůležitějšími normami, jednak působit na utváření právního vědomí společnosti,

včetně vztahu lidí k právu a včetně postojů vyplývajících ze správného vztahu k právu. Cílem právní propagandy a právní výchovy je tedy nejen poučení lidí, ale i jejich přesvědčení a aktivizace k činnosti.

Právní vědomí je významnou součástí společenského vědomí; promítnuté do psychiky jednotlivce tvoří významnou složku osobnosti v socialistické společnosti. O socialistickém právním vědomí pak je možno plným právem říci, že jeho vývoj se uskutečňuje pod vlivem vědeckého světového názoru, socialistické morálky, politického uvědomění, hodnot socialistické kultury a socialistického uvědomění vůbec.

Předpokladem úspěšného rozvoje právní výchovy a právní propagandy je hluboké poznání poměrně široké a rozmanité problematiky, umožňující správné stanovení postupu, jeho cílů a jim odpovídajících prostředků. Do tohoto rámce patří zejména

a) problematika společnosti (nebo jejích částí), která podmiňuje daný stav právního vědomí a na niž má být právní výchovou a propagandou působeno;

b) problematika struktury a vývoje společenského vědomí, které se má vlivem působení výchovy měnit;

c) společenská podmíněnost vědomí a působení na ně (jak v obecné rovině, tak i na úrovni konkrétní společenské podmíněnosti konkrétních názorů);

d) konkrétní výzkum názorů a postojů tvořících daný stav právního vědomí, na něž se má působit (1).

Postižení významu a způsobu získávání těchto poznatků (zejména pak z empirického výzkumu právního vědomí) je cílem publikace monografického charakteru, kterou její autorka J. Slunéčková nazvala *Právní vědomí* (Vybrané problémy).

Tento autorský čin je třeba uvítat již proto, že naše původní česká vědecká literatura o problematice právního vědomí, jeho společenské podmíněnosti a o sociologii práva vůbec je poměrně chudá. Práce na toto téma, které u nás vyšly v posledních dvaceti letech, jsou vesměs překlady děl sovětských, polských a částečně i jiných autorů. Z nich se problematikou nejkomplexněji zabývá dílo kolektivu převážně sovětských autorů, vedeného J. A. Tichomirovem a V. P. Kazimirčukem, *Právo a sociologie* (Panorama 1979).

Základním pojmem, s nímž autorka ve své monografii pracuje, je kategorie právního vědomí. Přestože se autorka vědomě vyhýbá explicitní definici a podmiňuje ji dostatečně všestrannými předchozími poznatky, je možné její pojetí poměrně jasně identifikovat.

Právní vědomí chápe jako „formu společenského vědomí“, jako jeden ze způsobů odrazu materiálního bytí společnosti v hlavách lidí. K tomu bychom mohli dodat, že tento odraz společenského bytí se vyznačuje osobitou složitostí, danou již povahou práva jako předmětu odrazu. Pokud budeme chápat právo jako komplex objektivních společenských vztahů spjatých s praktickým životem právních norem a svérázných sankcí, půjde tu o přímý odraz objektivní společenské reality. Ale pokud budeme právem rozumět určitou formu společenského vědomí, pak bude právní vědomí samo odrazem této formy společenského vědomí v hlavách lidí a postojem lidí k ní. Půjde tedy o odraz společenského bytí zvláštním způsobem zprostředkovaný.

I když autorka výslovně neuvádí teoretickou definici právního vědomí, připomíná pracovní definici, z níž se vycházelo při realizaci empirického výzkumu, o němž budeme hovořit později. „Právním vědomím rozumíme“, uvádí autorka,

„a) informovanost o zákonných ustanoveních a právních sankcích, racionální znalost práva;

b) pochopení právních norem, tj. racionální znalost *smyslu* právních norem, podstaty právních norem;

c) postoj k právním normám a sankcím, tj. emocionální kladný či záporný vztah jednotlivce či skupiny k právním normám, odvislý od vztahu motivačních hodnot sociálního subjektu k hodnotám, jež ochraňuje socialistické právo; postoj vyjadřuje míru *identifikace* sociálního subjektu s právní normou, míru *interiorizace* právní normy, *právní citění*;

d) vědomí odpovědnosti za právní či protiprávní jednání vůči socialistickému státu“ (s. 31).

Tato pracovní definice zahrnuje jak racionální, tak i emocionální a volní, znalostní i postojovou stránku právního vědomí. Neobsahuje všechny vlastnosti právního vědomí ani všechny vztahy, do nichž vstupuje, ale vyjadřuje jeho podstatu jakožto jedné z forem společenského vědomí.

Právní vědomí je odrazem práva ve vědomí lidí, přičemž je jako každé vědomí nejen výsledkem „čistě“ smyslové a rozumové poznávací činnosti, ale současně i je-

(1) Přitom jako samozřejmost předpokládáme zvládnutí teorie a metody výchovného působení samotného.

vem společensky podmíněným. Význam této společenské podmíněnosti je zde o to větší, že sem nepatří jen společensky podmíněná znalost práva, ale i společensky podmíněný postoj k právu a k plnění jeho zásad a norem. Z této skutečnosti vyplývá, že ve společnosti existuje jen jedno právo, tak jako existuje jedna státní moc, která vynucuje dodržování právních norem, ne však pouze jediné právní vědomí. To je totiž produktem společnosti nebo jejích částí, především tříd a dalších sociálních skupin. „Lze pak hovořit“, říká autorka, „o právním vědomí skupinovém a individuálním. Takže v socialismu existuje jednak *socialistické právní vědomí*, jehož nositelem je předvoj socialistické společnosti, jednak *skupinové a individuální právní vědomí*“ (s. 32).

Autorka se dále zabývá problémy struktury socialistické společnosti, která podmiňuje strukturu právního vědomí a jeho dialektiku. Zvláštní pozornost a značný prostor věnuje mládeži. Zabývá se jejím postavením v sociální struktuře společnosti (včetně významu a vzájemného vztahu třídního a generačního rozdělení společnosti) a také vnitřní strukturou samotné mládeže jako sociální skupiny. Soustřeďuje pozornost na studující mládež,¹ a to hlavně proto, že empirické výzkumy, jejichž výsledky se v práci obražejí, byly prováděny právě v určitých skupinách studující mládeže.

Především šlo o 445 studentů — posluchačů prvních a posledních ročníků fakulty žurnalistiky, lékařské fakulty a fakulty pedagogické. Tato skupina byla v podstatě reprezentativním výběrovým souborem z příslušných ročníků a příslušných fakult, a to z hlediska struktury i velikosti.

Hlavní metodou zkoumání právního vědomí příslušné skupiny byla metoda dotazníková, téma pokrývalo čtyři skupiny problémů:

1. jaké vědomosti mají vysokoškolští studenti ze středoškolské výuky občanské nauky, především pokud jde o státní právo, o politický systém atd.;
2. jaká je hodnotová orientace studentů, jakým hodnotám dávají přednost a jaké kladou na poslední místo;
3. co studenti vědí o vybraných otázkách trestního práva, co pokládají za právní a co za protiprávní, co za trestný čin a co nikoli atd.; jak hodnotí jednotlivé trestné činy a jakou míru přísnosti nebo benevolence považují za přiměřenou při posuzování konkrétního jednání;
4. jak by se chovali v interakci s pachatelem.

Je patrné, že průzkum měl na zřeteli postižení jak vědomostní, tak i postojové stránky právního vědomí. Při zjišťování vědomostí zřejmě pracovala „psychologie dotazovaného“ a jakási „atmosféra zkoušky“ — byt prováděné anonymně. To se týká vědomostí z občanské nauky, státního práva a trestního práva. Složitější byl průzkum názorů na hodnoty, na trestní sankce a na možné chování samotných respondentů. Tato část výsledků je zajímavá z hlediska nejen věcného, ale i metodologického (nebo i taktického). Odpovědi respondentů jsou zřejmě pravdivé a upřímné, a to již proto, že si v nich skupina respondentů jako celek nikterak nelichotí.

Pokud jde o znalosti v oblasti zkoumané problematiky, ukázaly se značné mezery a nedostatečný rozvoj v průběhu vysokoškolského studia. Je otázkou, do jaké míry je tu vývoj názorů výsledkem živelnosti a do jaké míry plyne z cílevědomé právní výchovy.

Přestože se autorka vyhýbá příliš dalekosáhlým závěrům a zobecněním, práce jasně ukazuje na užitečnost empirických výzkumů právního vědomí pro další rozvoj právní výchovy a právní propagandy, ale i pro samotné vědecké zkoumání právního vědomí. Výsledků průzkumu a zkušeností z uplatňované metody bude zřejmě možné využít pro průzkum početnějších skupin a jiných částí naší populace. Bude ovšem třeba rozšířit tematiku o další oblasti práva (např. právo občanské), o názory na základní principy právní kultury (spravedlnost, rovnost před zákonem, zákonnost, presumpci nevinny atd.) a v neposlední řadě i na průzkum sociálních a ideových překážek ještě účinnější právní výchovy.

Práce J. Slunéčkové představuje — právě proto, že je jednou z mála publikovaných prací na dané téma — první a významný krok na cestě vědeckého výzkumu právního vědomí. Jde o úkol nesmírně náročný, a to jak v empirické, tak teoretické dimenzi. K jeho řešení bude nadto třeba přistupovat *mezioborově* — s využitím tvůrčího potenciálu několika oborů: — právní vědy, sociologie, filozofie, psychologie, popřípadě dalších společenských věd.

Stanislav Kučera

Teoretické a metodologické přístupy ke zkoumání socialistického společenského vědomí

(Sborník, část I. a II. — VŠP ÚV KSČ)

Ve dnech 19. až 21. dubna 1982 se na Vysoké škole politické ÚV KSČ v Praze uskutečnila konference s širokou mezinárodní účastí, věnovaná problematice teoretických a metodologických přístupů ke zkoumání společenského vědomí. Bližší seznámení s přednesenými referáty nám umožňuje *sborník konference*, který obsahuje celkem 22 příspěvků.

Vzhledem k podnětnosti některých referátů, které mimo jiné mohou přispět ke zkvalitnění teoreticko-metodologických východisek prováděných empirických výzkumů společenského vědomí, považujeme za prospěšné podat o nich stručnou informaci.

Analýze současných přístupů k výzkumu společenského vědomí a možnostem jejich dalšího rozpracování, je věnován příspěvek prof. V. Brychnáče a V. Čecháka (VŠP ÚV KSČ), nazvaný *Dialektickomaterialistické přístupy ke zkoumání socialistického společenského vědomí* (I. část sborníku, s. 5—46). Autoři podtrhují význam diskutované problematiky, zabývají se teoreticko-konceptuálním aparátem současné marxisticko-leninské teorie společenského vědomí, analyzují metodologické důsledky plynoucí pro poznání zákonitostí utváření socialistického vědomí z materialistické dialektiky. V příspěvku je zdůvodněna a konkretizována i naléhavá potřeba užší vzájemné spolupráce filozofie, politické ekonomie, sociologie, sociální psychologie a pedagogických věd ve výzkumech formování socialistického společenského vědomí. Autoři poukazují například na tu skutečnost, že „dosavadní výzkumná praxe směřující k postižení problematiky tvorby společenského vědomí byla orientována v oblasti sociologických přístupů zejména na zjišťování světónázorových a hodnotových orientací. V tomto směru... byly shromážděny určité signifikantní poznatky. Závažným problémem zůstává integrace přínosu těchto výzkumů k celkové problematice formování socialistického společenského vědomí. I když jde o postižení důležitých a závažných aspektů, přece jen jejich úloha v určení obsahu socialistického společenského vědomí jako celku je poměrně málo rozpracována. ... Určité potíže jsou spojené i s problémem teoretického a metodologického sjednocení jednotlivých výzkumů. Totéž lze říci o přínosu k problematice poznání společenského vědomí i v ostatních speciálních společenských vědách“ (s. 30—31).

Klíčovým problémem výzkumu společenského vědomí se v příspěvku nazvaném *Socialistické společenské vědomí jako systém* (I. část sborníku, s. 47—55) věnuje prof. L. N. Moskvíčov (ASV při ÚV KSSS). Pozornost koncentruje především na následující otázky: zkoumání socialistického společenského vědomí jako určitého sociálně historického typu vědomí, zkoumání socialistického společenského vědomí jako fungujícího systému, vývoj socialistického vědomí — obohacování jeho obsahu, změny v jeho sociálním statusu v procesu třídního boje dělnické třídy za kapitalismu a boje za vybudování socialistické a komunistické společnosti, povaha negativních jevů ve vědomí lidí, dialektika obecného a zvláštního v utváření a fungování společenského vědomí v různých socialistických zemích.

O zkušenostech s uplatňováním metody „politických pohovorů“ při výzkumech procesů uvědomování informuje A. Kahsnitz (ASV při ÚV SED) v příspěvku nazvaném *Metodologické problémy výzkumu procesů uvědomování* (I. část sborníku, s. 92—99). Jde o skupinové rozhovory s dělníky, mládežníky, vedoucími pracovníky, vědeckotechnickou inteligencí, na nichž se podíleli pracovníci výzkumu i politické praxe a které byly orientovány na zjišťování světónázorového a třídního hodnocení společenských událostí, tendencí a procesů, stejně jako způsobů myšlení a chování zkoumané populace. Tyto výzkumy byly organizovány KVSED a jejich výsledky v komparaci s obsahovou analýzou podkladů a informačních zpráv stranických orgánů umožnily posoudit, zobecnit a charakterizovat základní tendence dalšího utváření socialistického vědomí pracujících.

Klasifikaci forem projevu socialistického vědomí pracujících se v příspěvku *Společenské vědomí a socialistické uvědomění pracujících* (I. část sborníku, s. 108—117) věnuje M. Nikolova (ASV při ÚV BKS). Vychází z názoru, že socialistické vědomí se může projevovat pouze prostřednictvím forem společenské aktivity, v níž praktická činnost vystupuje jako aktivita nejvyšší úrovně. Faktické činy, reálné chování, konkrétní práce jsou pak objektivně postižitelné a měřitelné formy projevu socialistického uvědomění. Za hlavní a určující formu praktické aktivity pokládá aktivitu sociálně ekonomickou (pracovní) a společensko-politickou. Jako nejdůležitější charakteristiky těchto forem uvádí svědomitost, která je bezprostředně spjata se stavem kázně, a ta má určující význam v rozvoji socialistické demokracie, dále uvádí kompetenci, která prostřednictvím organizace práce nachází svůj výraz v rozvoji tvůrčí

iniciativy. Prvořadým kvalitativním vyjádřením těchto charakteristik je pak vysoká kvalita a vysoký společenský efekt rozvíjené aktivity. Autorka upozorňuje, že pracovní aktivita dosahuje nejvyššího projevu pouze tehdy, je-li v jednotě s aktivitou společensko-politickou, který určuje obsah a třídní zaměření jak ve výrobné pracovní činnosti, tak v činnosti ve sféře duchovního života. Stupeň rozvoje socialistického uvědomění nachází svůj výraz současně i v charakteru vzájemných vztahů mezi lidmi (ve výrobním procesu i mimo něj), v tom, nakolik každý přispívá k vytváření atmosféry kolektivismu, dělnosti a tvůrčího soupeření; nakolik je vytvořen u osobnosti aktivní životní postoj jako každodenní forma chování. Socialistické uvědomění je nerozlučně spjato s formami „osvojení“ společenských podmínek, sociálního prostředí, s tím, jaký je vztah lidí k životním statkům, co si maximálně přejí k uspokojení hmotných a duchovních potřeb. Jinak řečeno, nový typ uvědomění se projevuje i ve vzdělání a kulturnosti lidí, v jejich světonázorových, ideově politických, estetických, mravních a jiných kvalitách. Bohatství a harmoničnost socialistického uvědomění tedy nachází svůj výraz i v každodenním chování a v rodinných vztazích. Významným projevem úrovně uvědomění jsou i formy organizace a využívání volného času. Autorka zdůrazňuje nutnost zkoumat kritéria a ukazatele socialistického uvědomění komplexně, brát v úvahu všechny faktory, jež ovlivňují jeho různé formy a úrovně. Jenom tak je možné se vyhnout jednostrannému, elementárnímu výkladu různých projevů socialistického uvědomění při určování a hodnocení stavu socialistického vědomí.

Sociologických otázek se dotýkají ještě některé další příspěvky: Vztahem socialistického vědomí, svobody a odpovědnosti se zabývá prof. S. F. Odujev (I. část sborníku, s. 66—75), analytický charakter má vystoupení J. Barana, nazvané „Některé otázky rozvoje společenského vědomí v Polsku“ (I. část sborníku, s. 123—130), rozbor vztahu politického vědomí a ideologie v souvislosti s rozvojem politické aktivity dělnické třídy obsahuje příspěvek prof. M. Špačka (II. část sborníku, s. 5—22), metodologickým otázkám zkoumání negativních protisociálních jevů a jejich vlivu na utváření společenského vědomí se věnuje prof. V. Ráb (II. část sborníku, s. 49—56). Metodologický charakter má i vystoupení J. Filipce, nazvané „K dialektice vztahu vědomí a jednání“ (II. část sborníku, s. 57—63), místu a přetrvávajícím problémům sociologického výzkumu při zkoumání socialistického společenského vědomí se věnuje prof. F. Zich (II. část sborníku, s. 64—74), hluboké zamyšlení nad možnostmi vstupu sociologického poznání do zápasů o vědomí a ve vědomí lidí je obsaženo ve vystoupení prof. K. Rychtaříka (II. část sborníku, s. 75—87).

To jsou jen některé z řady zajímavých příspěvků obsažených ve sborníku, který jako celek umožňuje hlouběji se seznámit s teoreticko-metodologickými otázkami zkoumání společenského vědomí, s jeho kategoriálním a pojmovým aparátem, s problematikou formování socialistického společenského vědomí. Prezentované příspěvky obsahově obohacují některé kategorie (především „socialistické vědomí“), dávají podněty k jejich rozpracování a úrovní konkretizace přímo vybízejí k empirickému uchopení. Zároveň ukazují potřebu dále sjednocovat pojetí kategorií i přístupy v této oblasti, sjednocovat uplatnění marxisticko-leninské filozofické metody a metod empirického výzkumu i potřebu propracovat systém sociologických metod a technik výzkumu společenského vědomí.

Petr Václavík

Dialektika objektivních podmínek a subjektivního faktoru ve formování osobnosti rozvinuté socialistické společnosti

(Sborník katedry filozofie Akademie společenských věd při ÚV KSSS v Moskvě, Moskva 1983)

Problematika formování osobnosti nového člověka má v podmínkách socialismu velký praktický, vědecký a ideologický význam. V recenzovaném sborníku je nahlížena sociálně filozoficky. Obsah tvoří deset aspirantských statí, které jsou rozděleny do 3 kapitol:

1. Socialistické vědomí a hodnotové orientace (5 statí)
2. Vědeckotechnická revoluce a humanismus (2 statí)
3. Kritická analýza buržoazních koncepcí člověka (3 statí)

Sborník organicky navazuje na předcházející publikace katedry filozofie Akademie společenských věd.

K obsahu jednotlivých statí:

E. G. Kartašov: Vzájemné působení vědomí a sebevědomí osobnosti. Autor vychází z marxisticko-leninského učení o vědomí jako produktu společenského vývoje, ideál-

ním odrazu objektivní skutečnosti. Ukazuje, že vědomí a sebevědomí existují v organické jednotě, ale současně jsou v určitém vztahu odlišné. Ve vzniku a vývoji vědomí a sebevědomí osobnosti hraje rozhodující úlohu společensko-historická praxe a předmětně-citová činnost člověka. Vědomí a sebevědomí nelze zkoumat abstraktně, obecně, musíme je zkoumat konkrétně-historicky, při respektování jeho subjektu. Vědomí a sebevědomí jsou neoddělitelně spjaty s potřebami, zájmy a motivy osobnosti.

Kartašov provádí rozbor struktury vědomí a sebevědomí a dochází k závěru, že proces rozvoje osobnosti, formování jejího vědomí se uskutečňuje v dialektické jednotě vnějších a vnitřních determinant, objektivních a subjektivních, materiálních a duchovních faktorů.

J.S. Astrakin: Sociální aktivita osobnosti (sociologický a sociálně psychologický aspekt)

Autor definuje sociální aktivitu osobnosti jako uvědomělý, činný vztah osobnosti k okolnímu světu, společnosti, k sobě samému, podmíněný daným společenským rádem, sociálně třídním postavením a individuálními kvalitami. Sociální aktivita je objasňována na základě rozboru determinujícího působení zákonů rozvoje společnosti a všech společenských vztahů na osobnost. Ty ovlivňují strukturu a obsah sociální aktivity, potřeby a zájmy osobnosti. Zároveň se skrze specifické podmínky rozvoje dané společnosti, třídy, sociální skupiny promítají do individuálních zvláštností osobnosti.

Zvláštní pozornost je věnována pojmu tvůrčí aktivita osobnosti, která je charakterizována jako vyšší forma sociální aktivity, spojená s bojem proti zkonstatělosti, konzervativnosti a dogmatismu.

K. S. Kitanov: Sociální zkušenost osobnosti jako filozoficko-sociologický problém

Autor věnuje pozornost především zvláštnostem objektu a subjektu při formování sociální zkušenosti osobnosti. Jde o sociálně praktické jednání, chápáné nejen jako součást sociální praxe, ale také jako zdroj, předpoklad a podmínka aktivního vzájemného působení mezi subjektem a objektem. Takový přístup dává možnost odhalit některé zvláštnosti procesu formování sociální zkušenosti osobnosti.

Na základě rozboru vztahů subjektu ke skutečnosti a jeho aktivity ve vztahu k objektu je charakterizována bezprostřední a zprostředkovaná zkušenost. Bezprostřední zkušenost je chápána jako praktická činnost, přímé vzájemné působení objektu a subjektu, které aktivizuje a obohacuje sociální zkušenost osobnosti. U zprostředkované zkušenosti se činnost subjektu fixuje do určitých faktů, které se uchovávají v paměti. V určitém momentě se tento empirický potenciál aktivizuje a využívá jako zkušenost pro další rozvoj praxe.

Bezprostřední i zprostředkovaná zkušenost jsou v dialektické jednotě.

D. Fromme: Emocionální v duševním životě společnosti a formování socialistického typu osobnosti

Stať se zabývá emocionálními vztahy člověka k okolnímu světu a k jeho vlastnímu myšlení a jednání. Věnuje pozornost třem hlavním momentům v psychologické teorii, které vedou k objasnění problému a jimž je třeba věnovat pozornost filozofické vědy:

- emocionální je forma odrazu objektivní reality
- emocionální je forma vyjádření potřeb subjektu
- emocionální je forma hodnocení objektivní skutečnosti subjektem.

Oblast emocí je především spojována s jednotlivcem, jeho vědomím. To však neznamená, že emocionální sféra je určována jen individuem. Autor rozlišuje tzv. vertikální a horizontální strukturu vlivu na emocionální jevy. Pod horizontální strukturou rozumí filogeneticky vrozené a ontogeneticky získané city, nálady, vášně, které se objevují u každého člověka. Vertikální struktura je spjata s příslušností jednotlivce k sociálním skupinám a určuje projevy sociálních citů, emocí a nálad.

Autor dále zdůrazňuje nezbytnou jednotu racionálního a emocionálního ve společenském vědomí.

Zespolečenštění vlastnictví výrobních prostředků a s tím spojené změny ve výrobě a také vytvoření beztřídní sociální struktury společnosti za socialismu mají vliv i na to, že se objevují takové sociální city, jako pocit bezpečnosti a víry v budoucnost, svornosti, jednoty atd. V článku je zdůrazněn vzrůstající význam těchto sociálních emocí na proces formování osobnosti v socialistické společnosti.

J. Libig: O roli historického vědomí ve formování světového názoru dělnické třídy

Ve stati jsou zkoumány některé aspekty historického vědomí a zvláštnosti jeho světonázorové funkce. Historické vědomí autor definuje jako chápání celistvosti a zákonitosti rozvoje lidstva v čase. Provádí konkretizaci ve vztahu k socialistickému vědomí.

V socialistickém historickém vědomí se podle autora odrážejí znalosti o zákonitostech historického vývoje, zvláště dějin dělnického hnutí, světové historie a také názory a závěry týkající se vývoje v současnosti a budoucnosti. Základem vědeckého historického vědomí je marxisticko-leninské chápání historie.

Historické vědomí je ve stati považováno za součást společenského vědomí. Na základě toho je rozebírána jeho světonázorová funkce.

V závěru je oprávněně konstatováno, že nemůže existovat socialistické vědomí bez historického poznání, neboť dokonalá znalost procesů společenského života zahrnuje i pochopení historického charakteru vývoje společnosti a jejich dějin.

T. Hakůn: Vědeckotechnická revoluce a problematika tvůrčí aktivity člověka

Stať prezentuje různé pohledy na definování vědeckotechnické revoluce a poukazuje na nejednotnost v objasňování některých s ní spojených otázek. Autor se přiklání k názoru, že vědeckotechnická revoluce je velmi složitý, dialekticky protikladný proces v rozvoji vědy, techniky a výroby. Jeho výsledkem je — na základě nových vědeckých objevů — vytvoření kvalitativně nových pracovních prostředků, tj. automatických zařízení, základů převratu ve výrobních silách, uplatňování odpovídající technologie, metod, organizace práce a řízení v ekonomice a v ostatních sférách společenského života.

Závěrem autor zdůrazňuje, že jedním ze základních projevů vědeckotechnické revoluce je růst tvůrčí aktivity člověka. Konkrétně ji však neanalyzuje.

J. F. Anisimov: Humanizace práce za socialismu a všestranný rozvoj osobnosti

Autor vychází z teze, že marxisticko-leninský humanismus je spojen s ušlechtilým ideálem člověka, se vztahem k člověku jako nejvyšší hodnotě, s praktickou činností zaměřenou na vytvoření nutných podmínek k uspokojení materiálních potřeb společnosti, každé osobnosti, dobrých mezilidských vztahů. Humanismus je třeba zkoumat v těsném spojení s činností člověka, především pracovní, neboť jen ve svobodné práci se plně projevují tvůrčí síly, schopnosti, nadání, veškeré bohatství osobnosti.

Humanizace práce znamená především organické spojení duševní a tělesné práce, společenského rozdělení a přeměny práce ve sféře samotné materiální výroby.

Formování všestranně rozvinuté osobnosti v období přechodu od socialismu ke komunismu se uskutečňuje především v pracovní sféře. Uskutečnění humanistických ideálů komunisticke společnosti je tedy úzce spjata nikoli s „civilizací zábavy“, ale s „civilizací práce“.

Ne všechny možnosti rozvoje osobnosti, vytvořené při výstavbě komunismu, jsou jednotlivcem automaticky využity. Stupeň jejich využití závisí také na odpovědnosti osobnosti v různých druzích činnosti.

G. N. Gončarova: Duchovní utopie ve službě sociální demokracie

Ve stati je kritizováno pojetí sociální demokracie, které staví do popředí úkol dosáhnout požadovaných výsledků ne revoluční cestou, ale propagováním změny života prostřednictvím všelidských morálních hodnot. Pozornost autorky je soustředěna na rozbor a kritiku teorie „etického“ socialismu, jehož cílem je „demokratický“ socialismus, založený na morálních hodnotách (svobodě, spravedlnosti, solidaritě). Je poukazováno na to, že se v jeho programu nikde nehovoří o konkrétním obsahu morálních hodnot, jejich vzájemném vztahu k objektivní realitě třídní společnosti, v níž se střetávají třídní zájmy. Nepřevládají jsou především filozofické premisy „etického“ socialismu, snahy vysvětlit nutnost socialismu ne objektivními tendencemi materiální výroby a třídního boje, ale abstraktními ideály a etickými představami.

Kritika autorky je založena na srovnání s marxisticko-leninským názorem na morální ideály a hodnoty, na jejich místo a úlohu ve zdůvodnění socialistického ideálu (a š jeho realizaci v rozvinuté socialistické společnosti).

L. G. Nikitina: Vzájemný vztah individuálního a sociálního bytí v „nové filozofii“

Stat podrobně analyzuje názory „nové filozofie“ ve Francii, která považuje za centrální otázku člověka vzájemné vztahy ve společnosti, tzv. „konceptu moci“. Moc je podle „nových filozofů“ souhrnná sociálnost, vše, co přesahuje rámec individuálního konkrétního bytí osobnosti a co je namířeno proti člověku. Vystupuje jako síla, která podrobuje individualitu a samostatnost všeobecné vůli.

Autorka správně zdůrazňuje, že toto ostré srovnání sociálního a individuálního a ztotožnění sociálnosti s mocí je určitou formou reakce na existující protiklady bytí osobnosti ve státně monopolistickém kapitalismu, na její vzrůstající odcizení od společnosti.

Na základě kritiky dochází Nikitina k závěru, že představitelé „nové filozofie“ ukazují na bezmocnost osobnosti, úmyslně zavrhuji jakoukoli sociální aktivitu lidí a jejich názory jsou v podstatě obhajobou současné buržoazní společnosti.

G. M. Sergejev: Pluralismus a „filozofie“ antikomunismu

Jednou ze závažných otázek současné filozofie je problematika osobnosti, osudu člověka a lidstva, dosažení souladu mezi osobností a společností. V současné marxistické filozofické literatuře jsou obsaženy jak různé aspekty koncepcí člověka, tak i kritické rozborů různých nemarxistických názorů na osobnost. Autor se zabývá jednou z často se opakujících linií rozboru této problematiky — vyjasněním role filozofického pluralismu.

Otázky role pluralismu jsou ve stati zkoumány ve dvou rovinách: jako boj filozofického pluralismu proti dialekticko-materialistickému monismu a jako boj pluralismu s idealistickým monismem uvnitř buržoazní filozofie.

Na základě kritického rozboru dochází autor k závěru, že pluralismus je způsob existence, udržení se a rozvoje jak buržoazní, tak i nemarxistické filozofie.

V jednotlivých článcích sborníku jsou analyzovány důležité aspekty formování osobnosti rozvinuté socialistické společnosti, což je přínosem pro zkoumání této problematiky. Zejména ve statích 1. kapitoly je značná pozornost věnována otázkám socialistického vědomí, rozboru jeho struktury, vztahu vědomí a sebevědomí, sociální aktivitě osobnosti, sociální zkušenosti atd. V popředí zájmu autorů zde zjevně stojí formování osobnosti socialistické společnosti.

V dalších dvou kapitolách se autoři velice podrobně zabývají rozбором vědeckotechnické revoluce a kritickou analýzou nemarxistických filozofických teorií; osvětlují řadu konkrétních problémů. V některých statích však je pozornost méně zaměřena na otázky rozvoje osobnosti v souvislosti s řešením uvedené problematiky.

Vcelku sborník bezesporu splňuje hlavní cíl — přispět ke zkoumání dialektiky objektivních podmínek a subjektivního faktoru při formování osobnosti rozvinuté socialistické společnosti. Přináší v tomto směru zajímavé, nové přístupy autorů k této problematice.

Miloslav Semela

Výzkum socialistického společenského vědomí

Objektivní a zákonitý růst významu subjektivního činitele v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vyžaduje i podstatné zintenzivnění zkoumání současného stavu, vývojových tendencí a zákonitostí utváření společenského vědomí v naší společnosti.

Problematika výzkumu formování socialistického společenského vědomí představuje jeden z důležitých okruhů otázek, které mají podstatný význam pro poznání objektivních zákonitostí budování rozvinuté socialistické společnosti.

Postižení této složité problematiky bylo základním úkolem *stěžejního směru VIII-6 Státního plánu základního výzkumu Formování socialistického společenského vědomí pracujících v období budování rozvinuté socialistické společnosti*. Na řešení konkrétních úkolů v rámci tohoto stěžejního směru se v minulé pětiletce podílelo celkem 16 vysokých škol a vědeckovýzkumných institucí z celé ČSSR, jejichž vědeckovýzkumná práce v tomto směru byla koncentrována do 10 hlavních úkolů.

Koncepce zkoumání utváření společenského vědomí socialistické společnosti vychází z několika základních determinujících faktorů. Mezi nejzávažnější z nich patřily:

- dosavadní organizace zkoumání procesu formování společenského vědomí naší společnosti;
- charakter a teoretický obsah studií věnovaných problematice utváření socialistického společenského vědomí;
- metodologické přístupy ke zkoumání společenského vědomí naší společnosti;
- stav poznání společenského vědomí naší společnosti koncem sedmdesátých let.

Speciálně pak bylo ve výzkumu přihlédnuto k tomu, jaké výsledky byly dosaženy při studiu procesu utváření společenského vědomí socialistické společnosti v rámci jednotného plánu společenských věd v 6. pětiletce.

Koncepci výzkumného zaměření částečně ovlivnily i údaje získané sekundárními analýzami výzkumů realizovaných v šedesátých a sedmdesátých letech, které bylo možno (s určitým omezením) vztáhnout k problematice společenského vědomí (1). Tyto údaje však nebyly pro koncipování výzkumného zaměření studia společenského vědomí na 7. pětiletku příliš signifikantní vzhledem k tomu, že většina výzkumů z té doby vznikala víceméně nahodile a při důslednější metodologicko-gnozeologické kritice se ukázalo, že je většinou není možno považovat za zcela reprezentativní ani ve vztahu k dané společenské skupině.

Základní úkoly, které si výzkumný program procesu formování socialistického vědomí na předcházející pětiletku kladl, je možno formulovat přibližně takto:

- přispět k poznání skutečně existujícího společenského vědomí jednotlivých tříd, sociálních skupin a vrstev naší společnosti;
- přispět k rozpracování kategoriálního aparátu sloužícího k analýze, studiu a zobecnění reálného procesu formování společenského vědomí socialistické společnosti v období budování rozvinutého socialismu;
- přispět k poznání specifiky působení (imanentních) zákonitostí formování společenského vědomí socialistické společnosti v dané etapě jejího vývoje;
- přispět k takovému rozpracování metodologických přístupů ke zkoumání zejména běžného vědomí naší společnosti, které by umožnilo adekvátnější a komplexnější poznání existujícího společenského vědomí;
- přispět k nalezení efektivních metod utváření společenského vědomí naší společnosti;
- na základě zobecnění poznatků získaných v této pětiletce vytvořit teoretické a metodologické předpoklady k dalšímu prohloubení komplexnosti a integrace výzkumu společenského vědomí v socialistické společnosti (v 8. pětiletce).

V současné době je velmi složité podat souhrnné hodnocení výsledků výzkumu celého stěžejního směru (v jeho rámci bylo zpracováno více než 400 podkladových studií, přes 30 obsáhlejších výstupů, 11 hlavních výstupů, 11 hlavních výsledných prací a 7 sborníků z mezinárodních konferencí a seminářů). Řada z dosažených vý-

(1) Máme na mysli především výzkumy světónázorových postojů a hodnotových orientací určitých „skupin“ naší společnosti (dělnické mládeže, vysokoškolských studentů atd.).

sledků (kromě toho, že byly předány uživatelské sféře) byla publikována především v odborném tisku (mimo jiné i v Sociologickém časopise). Proto se pokusíme pouze o charakteristiku zaměření jednotlivých hlavních úkolů, eventuálně o postižení jejich specifiky ve vztahu k základní vědeckovýzkumné orientaci stěžejního směru.

Zaměření hlavního úkolu VIII-6-1 — Základní tendence formování socialistického společenského vědomí — je určeno jeho postavením v rámci daného stěžejního směru a současně i charakterem a úlohou, kterou sehrává marxisticko-leninská filozofie v rámci interdisciplinárního zkoumání procesu utváření socialistického společenského vědomí. Obsahově byl zaměřen především na *teoreticko-metodologické aspekty výzkumu dané problematiky, na otázky rozvoje pojmově konceptuálního aparátu atd.* Jeho neoddelitelnou součástí byla i problematika zobecnění a organické integrace získaných výzkumných výsledků v rámci jednotlivých společenských věd. Specifická pozornost byla věnována i otázce poznávání kauzálních vztahů a souvislostí v rámci společenského vědomí naší společnosti. Analýza této problematiky je jedním z důležitých předpokladů pro poznání zákonů a zákonitostí utváření socialistického společenského vědomí. (Právě tyto otázky představují vyústění vědeckovýzkumné práce podstatné části celého stěžejního směru).

Dosavadní výzkumy procesu formování socialistického společenského vědomí i teoreticko-analytické studie věnované této problematice významnou měrou přispěly k poznání a formulování řady příčinných souvislostí postihujících určité základní aspekty vzájemného vztahu společenského bytí a společenského vědomí i řadu vnitřních souvislostí, které jsou pro utváření socialistického společenského vědomí charakteristické. Za zákonitosti či zákony formování socialistického společenského vědomí však mohou být považovány pouze ty příčinné souvislosti, které lze označit za podstatné (tj. „určující“ ve vztahu k dalším souvislostem vyskytujícím se při utváření společenského vědomí), dostatečně obecné (tj. vysvětlující pokud možno celou třídu jevů, již se týkají). Současně by na základě těchto zákonů či zákonitostí mělo být možno vybudovat takovou (dostatečně obsažnou) teorii socialistického společenského vědomí, která by umožňovala vysvětlení všech poznatků o vývoji vědomí naší společnosti, získaných konkrétními výzkumy na straně jedné, na straně druhé by pak umožnila predikci základních trendů dalšího záměrného a efektivního rozvoje socialistického společenského vědomí, eventuálně by sehrála základní úlohu při další orientaci jeho empirického zkoumání.

I když současný stav rozpracování teoreticko-konceptuálního aparátu dialekticko-materialistické teorie společenského vědomí vytváří dostatečně příznivé podmínky pro rozvoj konkrétní vědeckovýzkumné praxe, je nutno konstatovat, že získané výsledky neumožňují dosud ve většině případů explicitně formulovat specifické zákony formování socialistického společenského vědomí, splňující podmínky, o nichž jsme se zmiňovali. (Pochopitelně je současně třeba upozornit na to, že zde platí zákony a zákonitosti týkající se vzájemného vztahu společenského bytí a vědomí, které byly formulovány klasiky marxismu-leninismu a jsou svým způsobem systematizovány v soudobé marxistické literatuře věnované této problematice.)

Ke specifickým rysům vývoje společenského vědomí socialistické společnosti patří zejména princip stále se prohlubující strukturalizace a integrace společenského vědomí socialistické společnosti, princip soustavného růstu dynamiky rozvoje vědomí; pro rozvoj vnitřní struktury společenského vědomí pak neustále vzrůstající determinující úloha jednoty politického a vědeckého vědomí.

Hodnocení konkrétních výzkumů procesu formování společenského vědomí v naší společnosti, stejně jako teoreticko-analytické studie věnované problematice socialistického společenského vědomí, přinesly řadu poznatků týkajících se jednak reálného stavu společenského vědomí naší společnosti, mechanismů utváření tohoto vědomí i cenných metodologických zkušeností, jichž bylo využito v přípravě plánů vědecké práce na další pětiletku. V rámci *hlavního úkolu VIII-6-2* byla sledována především problematika utváření tzv. „*ekonomického vědomí*“ (2). Strukturní a pojmové vymezení této sféry společenského vědomí je značně složité. Přesto však výzkum postihl určité aspekty vztahující se k obsahové stránce jeho utváření.

Závažným faktorem ovlivňujícím obsahovou stránku „ekonomického vědomí“ je skutečnost, že z pracovních procesů jsou postupně vytlačovány víceméně zkušenostní metody a postupy vycházející z individuální zkušenosti pracovníků a začíná převládat systematická objektivizace metod výroby na základě poznatých zákonů pří-

(2) K upřesnění samotného pojmu „ekonomické vědomí“ viz V. Brychnáč — V. Čechák: *Teoretické a metodologické problémy formování socialistického společenského vědomí*.

rodních, technických i společenských věd. Hlubší rozborů získaného výzkumného materiálu ukázaly, že běžná rovina společenského vědomí, respektive představ o nové technice a technologiích, se často dostává do rozporu s osobními „praktickými“ zkušenostmi dělníků, kteří tak bezprostředně nepocítují (nebo si neuvědomují) pozitivní vliv nové techniky při práci, kterou vykonávají. Tato skutečnost do značné míry ovlivňuje i názory pracujících na možnosti, rezervy a nedostatky ve využívání výsledků dosažených vědeckovýzkumnou základnou ve výrobní praxi. Poměrně rozsáhlá část vybraného souboru pracujících, jak ukázal výzkum, není zatím schopna pozitivně formulovat svůj názor na tuto problematiku. Ukázalo se (ve shodě s teoretickým očekáváním), že nejméně pocítují pozitivní vliv nové techniky (i technologie) skupiny nekvalifikovaných pracovníků nebo pracovníků s nízkou kvalifikací.

Výzkum prokázal i nutnost studia jak subjektivních (spočívajících v úrovni vzdělání, schopnostech i dosavadní praktické zkušenosti odpovědných pracovníků), tak objektivních příčin negativních jevů v oblasti formování „ekonomického vědomí“.

(Objektivní příčiny je třeba hledat v organizaci a systému stávající ekonomické praxe.) Dalším ze sledovaných problémů byla otázka vlivu, utváření a realizace intenzivní formy socialistické rozšířené reprodukce na odraz ekonomických podmínek života společnosti, zejména v běžné rovině společenského vědomí pracujících. Pokud jde o promítnutí tohoto aspektu v teoretické rovině společenského vědomí, pak současný vztah zpracování problematiky (opírající se o empirickou bázi) ukazuje, že nové a stále výrazněji se prosazující skutečnosti v reprodukčním procesu socialistické ekonomiky postupně nalézají i určitý odpovídající výraz ve společenském vědomí, především v ekonomické teorii socialismu. Na druhé straně však charakteristickým rysem tohoto osvojení si nové ekonomické skutečnosti v teoretickém vědomí jsou i určité difference v základních otázkách pojetí problematiky, a to jak v teoretických analýzách, tak i v doporučeních směřujících k realizační sféře.

Průzkumy běžného vědomí ekonomicky aktivní populace ukazují, že pracující v naprosté většině spojují průběh intenzifikace a zvyšování efektivity výroby a reprodukčního procesu zejména s vyšší účinností využívání materiálu, energie a zejména pak fondu pracovního času. V těchto oblastech spatřují v současnosti největší nedostatky či ztráty, které mohou být změněny v mobilizovatelné zdroje růstu ekonomiky a zvyšování její efektivity. Přitom víceméně stranou zůstává otázka optimálního využití stávajících základních výrobních fondů. V této oblasti se ukazuje značně široký prostor pro působení ekonomické propagandy.

Celkově lze říci, že v problematice, pracovně zahrnované pod pojmem „formování ekonomického vědomí pracujících“, se ukázala řada pozitivních rysů zejména ve vztahu roviny teoretického a běžného vědomí.

Problematikou *stavu rozvoje společenského vědomí, tříd a hlavních sociálních skupin* naší společnosti se zabývala vědeckovýzkumná práce v rámci řešení *hlavního úkolu VIII-6-3*.

Současný stav řešení tohoto úkolu umožňuje shrnout výsledky práce a učinit závěry týkající se současného stavu vybraných aspektů společenského vědomí převážně se vztahujících k oblasti politického vědomí pracujících (3).

K problematice formování osobnosti a utváření socialistického společenského vědomí byl zaměřen hlavní úkol *VIII-6-4 – Rozvoj osobnosti v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti*. Již v 6. pětiletce, v níž toto téma bylo jedním ze základních v rámci jednotného plánu společenských věd, se ukázalo, že objektivní rozvoj socialistické osobnosti je do značné míry podmíněn stupněm utváření socialistického společenského vědomí. Výzkum v 7. pětiletce navázal na výsledky dosažené v předcházejících obdobích a soustředil pozornost zejména na problém, do jaké míry jsou společenským vědomím reflektovány objektivně vytvářené předpoklady k harmonickému rozvoji osobnosti. Přitom se hned v počátečních fázích výzkumu ukázala významná úloha „společenské aktivity“ individua i kolektivu. Výzkumná práce na této problematice měla výrazně interdisciplinární charakter. Na jejím řešení se podíleli zejména pracovníci z oblasti filozofie, psychologie, sociologie. Pokus o komplexní pojetí problematiky rozvoje socialistické osobnosti vedl i k participaci pracovníků z oblasti dalších speciálních společenských věd, zabývajících se například tělesnou kulturou, informatikou, etnografií atd.

Základní metodologický problém, s nímž bylo při řešení tohoto úkolu nutno počítat, byla víceméně stupňovitá či strukturovaná integrace poznatků jednotlivých věd směřujících k postizení procesu formování socialistické osobnosti.

(3) Hlavní výsledky zkoumání tohoto úkolu jsou prezentovány ve statích tohoto monografického čísla Sociologického časopisu.

Po obsahové stránce není dosud možno plně zhodnotit všechny získané výsledky. Presto však se rýsují určité problémové dominanty. Jednou z nich je bezesporu otázka aktivity socialistické osobnosti (ať již „spontánní“ či cílevědomé). Ukázalo se, že tato problematika je poměrně na dobré analytické úrovni postižena v obecné filozofické rovině, v oblasti empiricko-sociologických výzkumů pak existuje určitá, o deskripci se opírající klasifikace aktivit osobnosti. Stejně tak v oblasti psychologie existují různé formy jejich vysvětlení. Srovnáním výsledků získaných jednotlivými vědními disciplínami vztahujícími se k této problematice se ukázalo, že je nutné soustředit větší pozornost zejména na komplexní postižení otázek určitého „cílevědomého vyvolávání“ aktivity osobnosti, stejně tak jako na studium adekvátních a organických prostředků usměrňování této aktivity.

Problematikou specifického přínosu psychologie k poznání otázek formování socialistického společenského vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-5. Pozornost zde byla soustředěna v teoreticko-metodologické rovině na rozpracování pojmového aparátu k postižení speciální psychologické problematiky utváření společenského vědomí a jeho integrace do pojmové struktury teorie socialistického společenského vědomí.

Hlavní pozornost byla věnována určité prověrce tradičních psychologických metod zkoumání ontogeneze zejména individuálního vědomí. (Přitom pochopitelně byl plně akcentován dialektický vztah individuálního a společenského vědomí.) Výzkumný zájem byl soustředěn zejména k problematice vědomí a činnosti, osobnosti, životního prostředí malých sociálních skupin a vývojových procesů. Po obsahové stránce se výzkumná práce soustředila především na rozpracování otázek sociální determinace vývojových a formativních změn osobnosti jak v dětství, tak i v dospělosti, na otázky působení koncentrace sociální role, na realizaci této role atd. Ukázalo se, že získané výsledky jsou přínosem jak pro postižení specificky psychických aspektů formování vědomí, tak i pro „korekci“ standardních metod užívaných v sociologických šetřeních.

Formování psychiky člověka jako individua žijícího v kolektivu, či přesněji řečeno v kolektivech, sehrává významnou úlohu při rozvoji strukturace vědomí i jeho obsahové stránky.

V rámci řešení výzkumného úkolu VIII-6-6 — *Jednota vzdělání a výchovy při utváření socialistické osobnosti a socialistického společenského vědomí* — bylo nutno (jako určitý předpoklad zpřesnění předmětu výzkumu a rozpracování pojmového aparátu) ujasnit, v čem spočívá specifický přínos této oblasti k integrovanému pohledu na problematiku formování společenského vědomí naší společnosti. Pozornost se zde soustředila především na procesuální a vývojové aspekty, na faktory a mechanismy, jejichž prostřednictvím se cílevědomě a systematicky působí na rozvíjení osobností dětí, mládeže i dospělých, na jejich vědomí a jednání. Specificky pak byl sledován proces rozvoje osobnosti v podmínkách vzdělávání a výchovy, efektivnosti vzdělávání a výchovy, projevující se ve změnách vědomí (zkušeností, vědomostí, názorů, postojů, hodnotových orientací) i jednání (dovedností, tvořivých činností). Získané poznatky přispěly zejména k objasňování rozvoje vědomí a jednání osobnosti v její ontogenezi. Úroveň a charakter vzdělání a výchovy mladé populace je neodmyslitelnou součástí ve složitém celoživotním rozvoji osobnosti, v utváření jak individuálního, tak i společenského vědomí, všech jeho forem a druhů. Přitom výchovně vzdělávací proces představuje zejména u dětí a mládeže jeden z nejkompaktnějších, v současné době poměrně velmi rozpracovaných systémů utváření společenského vědomí.

Specifická pozornost byla věnována problematice světonázorových aspektů procesu výuky. Cílem zde bylo v první řadě postihnout efektivnost a nalézt cesty vedoucí k optimalizaci procesu světonázorové výchovy z hlediska její účinnosti při utváření jednoty socialistického vědomí a jednání. Při rozboru základních otázek souvisejících s touto problematikou byla zdůrazněna především integrující funkce vědeckého světového názoru a jeho úzká spojitost s mravním a estetickým rozvojem osobnosti. Jestliže v systému výchovy a vzdělání je víceméně plně akceptována skutečnost, že jednotlivé speciální disciplíny mají své světonázorové důsledky, pak existují určité rezervy zejména ve zdůraznění světonázorové stránky jako základního jednotícího faktoru celého výchovně vzdělávacího procesu.

V souvislosti se studiem světonázorové funkce výchovně vzdělávacího procesu byla provedena analýza šedesáti šesti učebnic používaných ve výuce. Šlo především o analýzu obsahového zaměření ve vztahu ke světonázorové problematice.

Závažné nedostatky vztahující se k problematice utváření vědomí přinesly i empirické výzkumy zaměřené na zkoumání účinnosti působení výchovy mimo vyučovací proces, zejména pak na vztah mezi školou a rodinou. V této souvislosti byla zvýšená pozornost věnována zejména konkretizaci velmi často uváděné teze o nutnosti jed-

noty působení školy a rodiny. Doporučení koncipované na základě analýzy a zobecnění získaných výzkumných výsledků směřují především k praktické realizaci této jednoty, zejména pak ke konkrétním možnostem zvýraznění vlivu školy na výchovnou praxi rodiny.

Vědeckovýzkumná práce v oblasti tohoto hlavního úkolu potvrdila řadu aspektů získaných výzkumnou činností v rámci stěžejního směru, zejména pak v úkolech VIII-6-4 a VIII-6-5. Obecně se ukázalo, že získané výsledky jsou poměrně dobře integrovatelné s poznatky z oblasti pedagogiky.

Důležitou součástí utváření socialistického společenského vědomí je formování ateistického vědomí jako nepostradatelné složky marxisticko-leninského světového názoru. Touto problematikou se zabýval *hlavní úkol VIII-6-7 — Vědecký ateismus a překonávání náboženství v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti.*

V rámci tohoto úkolu vědeckovýzkumná činnost byla zaměřena na tři základní problémové okruhy. Prvním z nich byl výzkum faktického stavu světónázorové hodnotové orientace obyvatelstva ČSSR, který sledoval popis základních struktur vědomí, analýzu chování určitého typu — s cílem umožnit kvalifikovanější hodnocení některých teoretických názorů na stav a strukturu vědomí obyvatelstva v současné etapě socialistické výstavby se zvláštním zřetelem k vědomí náboženskému a ateismu.

Druhý problémový okruh byl zaměřen na analýzu dominantních forem soudobé křesťanské apologetiky (teologicko-filozofické, etické i sociální) se zvláštním zřetelem k její úloze v současném ideologickém boji.

Třetí problémový okruh pak tvořil proces překonávání náboženství a formování ateistického přesvědčení obyvatelstva, zejména mládeže. V souvislosti s tím pak byla věnována pozornost i zpracování otázek pozitivní úlohy ateismu, forem a metod vědeckoateistické výchovy.

Po obsahové stránce bylo výzkumné úsilí zaměřeno na tři základní problémové okruhy. Prvním z nich byla určitá deskripce světónázorové a hodnotové orientace obyvatelstva ČSSR, a to zejména ve vztahu k religiozitě a ateistickým postojům. V předcházejících letech byly shromážděny určité údaje týkající se vývoje této problematiky v závislosti na hospodářských, politických a sociálních změnách, k nimž u nás došlo v posledních třiceti letech.

Řada podkladových studií byla zaměřena na zjišťování religiozity, areligiozity a ateistického myšlení u jednotlivých socioprofesionálních skupin obyvatelstva, v jednotlivých krajích, věkových a vzdělanostních skupinách. Přitom podstatná část výzkumného úsilí se orientovala na zjištění objektivních faktorů ovlivňujících sledovanou problematiku jednotlivých skupin obyvatelstva.

Dalším problémovým okruhem, k němuž směřovala většina podkladových studií i dílčích výstupů zpracovaných v rámci výzkumu, byla analýza ideologických koncepcí křesťanství s ohledem na jejich dopad na vědomí obyvatelstva ČSSR. V této souvislosti byly kriticky analyzovány dominantní formy současné apologetiky křesťanského náboženství a učiněn pokus o jejich typologizaci. (Pozornost byla věnována zejména modernizacím, kalkulujiícím s určitou přitažlivostí pro širší vrstvy obyvatelstva.)

V rámci výzkumného zaměření se jako nejsložitější ukázala problematika formování vědeckoateistického vědomí jako součásti socialistického společenského vědomí, a to přesto, že v soudobé marxisticko-leninské literatuře (jak naší, tak i zahraniční) byla poměrně značně propracovaná problematika principů, zásad, metod a prostředků vědeckoateistické výchovy jako součást výchovy k vědeckému světovému názoru, a že se koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let objevily některé nové přístupy k problematice vědeckoateistické výchovy, motivované požadavkem vyšší účinnosti na formování ateistického smýšlení.

Otázkami úlohy kultury a umění při utváření socialistického vědomí lidí a formování všestranně rozvinuté osobnosti člověka se zabýval *hlavní úkol VIII-6-8.* Většina zpracovaných podkladových studií i výstupy ukazují na stále rostoucí význam kultury a umění při formování společenského vědomí naší společnosti. Podkladové studie zkoumají v úzké souvislosti všechny tři funkční vrstvy umění (tvorbu, šíření, osvojení) a opírají se přitom o empirické výzkumy. Důležité výsledky v tomto směru přinesly i některé regionální výzkumy a výzkum zaměřený k problematice tvorby estetického vědomí pracujících, který měl poměrně širokou základnu (1810 respondentů).

Závěry vyplývající jak z empirických výzkumů, tak i z podkladových studií teoretického charakteru ukazují, že etapa budování rozvinuté socialistické společnosti se vyznačuje dynamickým rozvojem kultury a umění, jejich stále širším uplatněním v nejrůznějších sférách společenského života a při utváření vědomí socialistického člověka.

Tyto procesy se stávají charakteristickým rysem současné etapy kulturní revoluce a projevují se jako objektivní zákonitost kulturního vývoje. Společenská úloha umění vzrůstá spolu s tím, jak se rozšiřuje sféra jeho působení v životě celé společnosti a prohlubuje vliv na myšlení, postoje a jednání lidí.

Růst úlohy umění v podmínkách budování rozvinutého socialismu vyplývá z objektivních procesů společenského vývoje a programových cílů socialistické výstavby, mezi něž patří na předním místě všestranné uspokojování materiálních a kulturních potřeb obyvatelstva, formování osobnosti socialistického člověka a utváření jeho vědomí, upevňování a utváření nového způsobu života lidí. Splnění těchto složitých a dlouhodobých úkolů je nemyslitelné bez aktivní účasti socialistické kultury a umění.

K charakteristickým rysům vývoje umění v etapě budování rozvinutého socialismu patří to, že dochází ke stále všestrannějšímu působení jeho společenských funkcí, že se tyto funkce stále rozvíjejí a obohacují spolu s pronikáním umění do nových oblastí společenské praxe.

Prohlubuje se polyfunkční charakter umění a celistvost jeho společenského uplatňování. Tento syntetizující charakter vlivu a účinnosti socialistického umění odpovídá objektivní potřebě komplexního využívání umělecké kultury při utváření socialistického vědomí a formování všestranně rozvinutého člověka a stále širšího uplatňování umění ve všech sférách společenského života v souladu s utvářením socialistického životního prostředí a způsobu života.

Problematikou formování mravního a právního vědomí v systému komunistické výchovy a otázkami utváření branného vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-9. Zpracované podkladové studie a expertizy ukazují na řadu problémů vyžadujících aktuální řešení.

V první řadě je nutno konstatovat neuspokojivou situaci v oblasti tvorby „teoretické roviny“ tohoto vědomí. Tato skutečnost je podmíněna celkovou situací v rozvoji marxisticko-leninské etiky v ČSSR. (Na tuto skutečnost poukazují i materiály zpracované mimo státní plán základního výzkumu, určené prezidiu ČSAV, ministerstvu školství atd.)

Ne zcela uspokojivý vztah v rozpracování teoretické etické problematiky u nás negativně ovlivnil i možnosti získávání empirických údajů o procesu formování běžné roviny mravního vědomí.

Jak ukázaly rozborly studií věnovaných této problematice do konce sedmdesátých let, bylo ve většině případů mravní vědomí chápáno poněkud v úzkém slova smyslu. Zpravidla se omezovalo na tradiční oblast morálky. Na tuto skutečnost reagovaly již první podkladové studie, stati a články zpracovávané v rámci hlavního úkolu VIII-6-9. Byly zaměřeny na takovou tematiku, která je nejen aktuální z hlediska praktických potřeb rozvoje společenského vědomí naší společnosti a z hlediska rozvoje soudobého ideologického boje, nýbrž znamená i určitý posun k teoreticko-výzkumné práci. Jde zejména o problematiku morálně politických aspektů utváření socialistické osobnosti (jednota morálky a politiky), dále o systematické postižení těchto otázek ve stranických dokumentech a usneseních.

Velmi aktuální jsou otázky morálky v kontextu pracovní a hospodářské činnosti. V této souvislosti přinášejí závažné výsledky podkladové studie zabývající se proměnami mravního vědomí pracujících v ekonomické oblasti a posuny morálně hodnotících postojů ke změnám práce.

Výsledky získané v této oblasti mají dosud víceméně dílčí charakter. Jejich dalšímu zobecnění brání právě nedostatečná rozpracovanost celkové teorie marxisticko-leninského pojetí morálky, zejména pak v konkrétní aplikaci na daný stupeň rozvoje společnosti.

Specifickou problematiku v rozvoji mravního vědomí představuje otázka překonávání (respektive mravního hodnocení) „negativních jevů“ projevujících se ve společenském životě naší společnosti. V této souvislosti se ukázala nutnost hlubšího rozpracování kritických přístupů k buržoaznímu pojetí morálky, zejména těch jeho forem, které byly významné v české a slovenské společnosti a jejichž restaurace destruktivně působila na marxisticko-leninské přístupy k pojetí morálky v krizovém období.

Významným přínosem zde byly podkladové studie orientující se na zmapování, analýzu a určitou typologii mravní problematiky současnosti. Řešení tohoto úkolu však vyžaduje hlubší teoretické zpracování.

Poněkud jiná situace je ve sféře zpracování právního vědomí. Teoretická rovina právního vědomí, na rozdíl od teoretické roviny mravního vědomí, je poměrně široce rozpracována a současně je obстойně zpracována i určitá teorie právní propagandy, která sehrává významnou úlohu při formování právního vědomí naší společnosti. Při

řešení této problematiky byla přínosná i spolupráce s výzkumným týmem zabývajícím se analogickými otázkami v rámci řešení stěžejního směru VIII-5.

Zpracované podkladové studie i výstupy ukazují, že například pojem právní normy je rovinou běžného vědomí daleko konkrétnější pojmán než pojem „mravní normy“ a že je současně pocítována jeho větší společenská závaznost, spojovaná s celospolečenskou garancí. V této souvislosti se vyskytuje možnost hlubšího srovnání vzájemného vztahu pojetí závaznosti či regulační funkce mravních a právních norem.

Mezi závažné výsledky výzkumu právního vědomí (ve spolupráci se stěžejním směrem VIII-5) je možno považovat i příspěvky ke zjištění současného stavu právního vědomí naší společnosti. Otevřená je však otázka reprezentativnosti šetření a postizení určitého vývojového trendu v oblasti formování právního vědomí. Výsledky zásadnějšího charakteru v této oblasti lze očekávat od výzkumu v této pétiletce.

Problematickou úlohou prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-10.

V jeho rámci bylo zpracováno téměř padesát podkladových studií a dílčích výstupů (včetně řady expertiz poměrně specificky tematicky orientovaných) směřujících k posílení úlohy prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí. Na rozdíl od většiny předcházejících hlavních úkolů, které byly tematicky sevřeny zpravidla určitou formou či sférou společenského vědomí, charakter výzkumné práce při řešení úlohy prostředků masové informace a propagandy na formování společenského vědomí byl tematicky poměrně široký a bohatě strukturovaný. (Tato skutečnost se právě odrazila v relativně vysokém počtu podkladových studií a jednotlivých expertiz.) Dominantní pozornost byla přitom věnována možnostem zvyšování efektivity působení těchto prostředků na myšlení lidí.

Prostředky masové informace a propagandy sehrávají významnou úlohu při „infiltaci“ teoretické roviny společenského vědomí do procesu tvorby „běžného vědomí“. Proto byl ve výzkumu položen důraz na komplexnost jejich působení, s přihlédnutím k nutnosti vytváření jak trvalých, tak i dočasných dominant.

Po obsahové stránce se již v úvodním stadiu řešení ukázala jako nejzávažnější otázka úlohy sociálně ekonomických faktorů v činnosti prostředku masové informace a propagandy a její vliv na utváření společenského vědomí našeho obyvatelstva. Ukázalo se, že účinnost působení prostředku masové informace a propagandy v tomto směru je závislá na její koordinaci s jinými formami a metodami propagandistického zpracování těchto otázek. (Např. působením místních, regionálních, podnikových atd. prostředků.)

Velká pozornost byla věnována i významu lokálních a podnikových prostředků masové informace a propagandy. Cenné poznatky byly získány zejména analýzou „ekonomické propagandy“ závodního a podnikového tisku. (Analogickým způsobem by bylo možno přistoupit i k analýze působení např. regionálního tisku, regionálního a závodního rozhlasového vysílání atd.) Kritéria této analýzy byla stanovena jednak vzhledem k obsahu (tj. k tematickému zaměření jednotlivých článků a statí) a jednak k autorskému zázemí. Získané výsledky přispívají k poznání úlohy tohoto typu masových, informačních a propagačních prostředků a podávají i určitý přehled o charakteru jejich činnosti. K dalším zajímavým poznatkům může vést obsahová konfrontace jejich působení s působením centrálních prostředků.

* * *

Většina výsledků výzkumu procesu utváření společenského vědomí naší společnosti ukázala, že přes důležitou úlohu poznání jednotlivých aspektů procesu tvorby společenského vědomí je výraznější posun v oblasti zkoumané problematiky možný pouze poznáním dynamiky a zákonitosti vývoje společenského vědomí jako jednotného a vnitřně strukturovaného organického celku.

Vlastimil Brychnáč, Vladimír Čechák

Zkoumání stavu společenského vědomí

Formování socialistického vědomí probíhá ve složitém dialektickém působení všech společenských procesů, mezi nimiž má rozhodující vliv sociálně ekonomická sféra a s ní spojené třídní politické zájmy. Složitost procesu utváření vědomí jednotlivých lidí i sociálních celků nelze jen konstatovat. Je nezbytné systematicky analyzovat mechanismy formování vědomí, odhalit váhu a funkci jednotlivých faktorů, které se na jeho utváření podílejí v konkrétně historických situacích. Na základě toho pak formulovat náměty k účinnějšímu a komplexnějšímu působení na vědomí lidí a sociálních skupin.

Katedra marxisticko-leninské sociologie Vysoké školy politické ÚVKŠC věnuje otázkám společenského vědomí a procesům jeho utváření dlouhodobou pozornost. V uplynulém pětiletém období se stala koordinačním pracovištěm hlavního úkolu VIII-6-3 státního plánu základního výzkumu *Současný stav rozvoje společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin. Metody jeho zjišťování a kritéria vyhodnocování* a řešitelským pracovištěm dílčího úkolu *Metodologické otázky zkoumání stavu vědomí tříd a hlavních sociálních skupin*.

Řešení hlavního úkolu vyžadovalo v první řadě objasnění některých teoretických, metodologických a kategoriálních otázek, vyplývajících zejména z pojmové a terminologické nejasnosti celé sféry společenského vědomí. To byl předpoklad pro relativní sjednocení východisek a přístupů všech kolektivů a jednotlivců participujících na řešení tří dílčích úkolů a zpracování řady podkladových studií a expertiz.

Nebylo v možnostech a silách řešitelského kolektivu zabývat se výzkumem společenského vědomí v celé šíři a u všech sociálních skupin. Výzkum se proto soustředil na zkoumání vědomí dělnické třídy, družstevního rolnictva a sociální skupiny inteligence. Dále se zabýval především politickými aspekty vědomí těchto sociálních nositelů. Politické vědomí je ústředním a integrujícím momentem společenského vědomí a zpravidla existuje v těsné návaznosti na společenské jednání lidí. Byly zkoumány hlavně funkce politického vědomí v běžném (každodenním, reálném) vědomí lidí, a to ve vztahu k jejich sociálně politické aktivitě i ve vztahu k ostatním jejich činnostem. Šlo také o postižení mechanismů, jež vedou k pozitivnímu politickému uvědomění lidí, a rovněž o poznání (alespoň některých) příčin, které vedou k utváření negativních prvků ve vědomí a u některých jedinců a skupin se v určité podobě odrážejí v protispoločenském jednání.

K dosažení těchto cílů, řešených ve třech dílčích úkolech, bylo nezbytné rozpracovat a operacionalizovat příslušné pojmy, provést empirické výzkumy a využít dalšího bohatého poznatkového fondu již dříve realizovaných výzkumů, v nichž byly některé aspekty stavu společenského vědomí sledovány (zejména výzkumů veřejného mínění realizovaných ÚVVM v Praze).

Problematika objasnění pojmu „stav společenského vědomí“ a specifika přístupu marxisticko-leninské sociologie k jeho zkoumání byla řešena především v rámci dílčího úkolu *Metodologické otázky zkoumání stavu vědomí tříd a hlavních sociálních skupin a formování vědomí v pracovních kolektivech* (DÚ VIII-6-3/01). Výchozím bodem bylo především ujasnění pojetí kategorie „stav společenského vědomí“.

Přesto, že jsme otázkám konceptuálního aparátu věnovali značnou pozornost (a nečiníme si v této informaci nárok na postižení všech relevantních pojmů a termínů), nepokládáme pojmové objasnění struktury společenského vědomí za ukončené. Řada metodologických otázek výzkumu vědomí je dosud otevřena a bude nutno i nadále věnovat těmto otázkám pozornost.

Další propracování a upřesňování metodologického a konceptuálního aparátu společenského vědomí je předpokladem ke zvýšení účinnosti výzkumu a použitelnosti jeho výsledků ve společensko-politické praxi.

V souvislosti s problematikou zjišťování postojů lidí (hlavně postojů politických) jako východiska pro poznání stavu politického vědomí byla rozpracována metodika přístupu k problematice negativních jevů ve vědomí. Šlo především o vymezení pojmu „negativní jev“ a jeho odlišení od pojmu „přežitek“. Dále pak rozpracování možností jejich sledování a měření.

V neposlední řadě byla v metodologické části hlavního úkolu zaměřena pozornost na sledování některých souvislostí stavu vědomí, zejména faktorů, které tento stav ovlivňují. V obecné rovině byla sledována především úloha ekonomického faktoru při formování vědomí lidí, spolu s tím byl sledován i vliv pracovního kolektivu na utváření reálného společenského vědomí.

Druhou rovinu řešení výzkumného úkolu představovalo vlastní zkoumání stavu vědomí tříd a sociálních skupin. Východisko pro poznání reálného stavu vědomí těchto sociálních útvarů tvořily především empirické výzkumy obsahující poznatky o názorech, míněních, postojích a sociálně politických aktivitách jednotlivců a v některých případech i pracovních kolektivů. (Šlo i o výzkumy realizované k jiným účelům, obsahující jen parciální poznatky o některých stránkách formování a stavu vědomí a jeho odrazu ve společenské praxi.) Dále byly zpracovány dílčí studie, například: *K problému negativních jevů ve vědomí lidí v období reálného socialismu a k možnostem jejich zjišťování a měření*; *Stav rozvoje společenského vědomí družstevních rolníků*; *Místo a postavení pracovního kolektivu v rozvoji politické kultury pracujících*; *Charakteristiky vědomí tříd a sociálních skupin v sociologických výzkumech Československé televize*. Další dva tematické úkoly byly orientovány na metodologické otázky analýzy vědomí řídicích pracovníků a kolektivů a místo kulturních hodnot ve vědomí dělnické třídy.

Druhý dílčí úkol (VIII-6-3'02), *Vývojové tendence ve vědomí dělnické třídy a inteligence*, řešila sociologická sekce Ústavu filozofie a sociologie SAV v Bratislavě. Při jeho řešení bylo zpracováno šest tematických úkolů: *Filozofické aspekty formování socialistického vědomí dělnické třídy a inteligence*; *Politická aktivita dělníků a její vliv na upevňování a rozvíjení nadstavbových charakteristik v dělnické třídě*; *Současný stav vědomí dělníků a inteligence jako rezultat minulých a východisko budoucích přeměn*; *Vývojové tendence ve vědomí inženýrsko-technické inteligence*; *Proces třídního sebeuvědomování dělníků* a *Metoda výzkumu vědomí dělnické třídy a inteligence*.

Třetí dílčí úkol (VIII-6-3'03), *Formování socialistického vědomí a osobnosti družstevních rolníků v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti*, byl řešen Ústavem marxismu-leninismu Vysoké školy zemědělské v Nitře. V rámci tohoto dílčího úkolu bylo zpracováno sedm tematických úkolů: *Teoreticko-metodologická východiska procesu formování socialistického vědomí a osobnosti družstevních rolníků*; *Vliv změn ve výrobních vztazích v zemědělství na sociálně ekonomické a sociálně třídní přeměny současně vesnice*; *Odras vítězství a upevňování socialistických výrobních vztahů ve světónázorové a hodnotové orientaci družstevních rolníků*; *Změny v politickém vědomí družstevních rolníků*; *Formování socialistického mravního vědomí*; *Způsob života družstevních rolníků a faktory, které ho determinují* a *Formování osobnosti družstevních rolníků*.

Všechny podkladové studie a tematické úkoly byly využity při zpracování výsledků dílčích úkolů a získané poznatky byly shrnuty ve výsledné práci hlavního úkolu. Tato práce pak byla využita v přípravě podkladových materiálů pro XVII. sjezd KSČ. Rovněž řada poznatků dílčích úkolů, tematických úkolů a podkladových studií byla dána k dispozici politické praxi. Materiály druhého dílčího úkolu byly podkladem pro expertizní materiál k problematice společenského vědomí pro přípravu XVII. sjezdu KSS, materiály ze třetího dílčího úkolu byly využity pro okresní konferenci KSS v Nitře a krajskou konferenci KSS západoslovenského kraje, expertizní materiály pak pro potřeby oddělení ÚV KSČ.

Některé z poznatků dílčích úkolů byly podkladem pro zpracování dalších studií, jsou využívány ve výuce, lektorské i publikační činnosti členů řešitelského kolektivu.

Součástí řešení hlavního a dílčích úkolů byly i semináře, přispívající k výměně zkušeností a poznatků. Všichni řešitelé dílčích úkolů vystoupili s příspěvky na mezinárodním semináři na téma *Metodologie a metodika zkoumání politického vědomí příslušníků tříd a hlavních sociálních skupin*. Řešitelské pracoviště DÚ VIII-6-3'02 zorganizovalo teoreticko-metodologický seminář *K metodologickým a metodickým otázkám zkoumání socialistického společenského vědomí* a řešitelské pracoviště DÚ VIII-6-3'03 seminář *k výsledkům empirického vědomí družstevních rolníků*.

Rovněž se uskutečnil mezinárodní seminář *Místo stranického vzdělávání v procesu formování politického vědomí*. Na semináři byly posouzeny přístupy a výsledky empirického výzkumu efektivnosti stranického vzdělávání. Bylo zde rovněž posouzeno zaměření dalšího výzkumu politického vědomí v 8. pětiletce.

Uvedený přehled alespoň v hrubých rysech naznačuje rozsah práce, kterou řešitelský kolektiv v 7. pětiletce vykonal a jakým způsobem byly a jsou výsledky této práce využívány.

Řešení úkolu VIII-6-3 státního plánu základního výzkumu v 7. pětiletce přispělo k posunu poznání zejména metodologických otázek výzkumu společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin. V jeho průběhu byly získány informace o stavu společenského vědomí (zejména jeho politické složky) ve vztahu k vývoji třídně sociální struktury naší společnosti.

Výsledky výzkumu vytvářejí předpoklady pro další prohloubení poznatků o stavu vědomí tříd a sociálních skupin, pro další zpracování metod a kritérií jeho vyhodnocování a poznání mechanismů formování společenského vědomí, zejména vědomí politického.

Jaroslav Ražnok

Vybraná literatura k problematice společenského vědomí

Monografie

- Bačinin, V. A.: *Měščanstvo kak socialno-nravstvennaja problema*. Moskva, Znaniye 1982, 64 s.
- Belskij, K. T.: *Formirovanije i razvitije socialističeskogo pravosoznanija*. Moskva, Vysšaja škola 1982, 183 s.
- Čagin, B. A.: *Struktura i zakonomernosti obščestvennogo soznanija*. Red. V. N. Borjaz. Leningrad, Nauka 1982, 314 s.

- Dialektika formování socialistického vědomí.* Praha, Panorama 1981, 439 s.
- Duda, E. — Tokárová, M. — Vrablicová, A.: *K formování socialistického vědomí inženýrsko-technické inteligence.* Bratislava, SÚV SA ČSSR 1981, 35 s.
- Filosofské problémy rozvíjení občestvenného poznání v uslovijach socializmu.* Moskva, Mysl 1981, 217 s.
- Gak, G. M.: *Izbrannye filosofské trudy.* Moskva, Mysl 1981, 37 s.
- Gardev, D.: *Aktualnye problémy občestvenného poznání.* Moskva, Progress 1982, 311 s.
- Hradiská, E.: *Předpoklady účinnosti výchovno-vzdělávací funkce MKP při formování socialistického vědomí vybrané skupiny kvalifikovaných robotníků.* Štúdia zo záverečnej správy výskumnej úlohy č. VIII-5-7-3. Bratislava, Obzor 1982, 170 s.
- Kalin, I. P.: *Kommunističeskije idealy, kak ich utverdit i razvit u čeloveka.* Iz opyta Kompartii Moldavii po soveršenstvovaniju partijnogo rukovodstva vospitatelnym processom. Moskva, Politizdat 1981, 237 s.
- Kolář, Z.: *Proces světónázorové výchovy mládeže.* Praha, SPN 1981, 162 s.
- KPSS o formirovanii novogo čeloveka. Sbornik dokumentov i materialov (1965—1981). 2-e, dop. izd., Moskva, Politizdat 1982, 686 s.
- Krise buržoazního vědomí jako součást všeobecné krize kapitalismu.* Praha, Academia 1982, 223 s.
- Medveděv, V. A.: *Rozvinutý socialismus: otázky formování společenského vědomí.* Praha, Svoboda 1983, 284 s.
- Moskvičev, L. N.: *Socialističeskije občestvennoje poznání: metodologičeskije problemy.* Moskva, Mysl 1982, 76 s.
- Mšvenijeradze, V. V.: *Sovremennoje buržoaznoje političeskije poznání.* Moskva, Nauka 1981, 448 s.
- Mueller, W. — Uhlig, D.: *Obščestvo i poznání.* Red. A. K. Uledov. Moskva, progress 1984, 238 s.
- Novyj čelovek: faktory stanovlenija.* Red. I. P. Stognij. Kijev, Višča škola 1981, 263 s.
- Obščestvennaja sreda i ličnost. Někotoryje tendencii formirovanija ličnosti v razvitom socialističeskom občestve.* Red. M. S. Šepeleva. Kijev, Višča škola 1981, 150 s.
- Osičnjuk, J. V.: *Ideal i dejatel'nost.* Kijev, Višča škola 1981, 182 s.
- Pozdjakov, P. V. — Jakovlev, A. I.: *Učinnost ideového působení na společenské vědomí a chování.* Praha, Svoboda 1983, 52 s.
- Snegireva, T. I.: *Duchovnaja kultura razvitogo socialističeskogo občestva. Problemy formirovanija socialističeskogo poznání v jevropeskich stranach socializmu.* Moskva, Nauka 1981, 147 s.
- Socialismus a osobnost.* Kolektiv autorů, úvod L. M. Archangelskij. Praha, Svoboda 1981, 352 s.
- Šarikov, F. K.: *Obščestvennaja sobstvennost i razvitije soznatel'nosti mass.* Sverdlovsk 1980, 266 s.
- Škodáček, J.: *Ideologia nacionalizmu a jej prekonávanie.* Bratislava, Pravda 1981, 248 s.
- Tvorčeskaja priroda socialističeskogo občestvenného poznání.* Red. Ch. M. Momdžjan. Moskva, Mysl 1980, 277 s.
- Uledov, A. K.: *Duchovnaja žizň občestva.* Moskva, Mysl 1980, 221 s.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí.* Praha, Panorama 1980, 272 s.
- Zima, J. — Štuller, A. — Vajda, J.: *Formovanie socialistického vědomí družstevných rolníků.* Bratislava, SÚK SAK ČSSR 1981, 36 s.

Stati

- Bolik, A. P.: *Zakon obuslovlennosti občestvenného poznání občestvennym bytjem.* In: Očerki po istoričeskomu materializmu. Moskva, Nauka 1981, s. 59—81.
- Bondarenko, L. I.: *K probleme jedinoy logiki stanovlenija občestvenného i individual'nogo poznání.* In: Problemy filosofii. Kijev, 1979, vypusk 48, s. 27—34.
- Brabec, J.: *Význam vědeckého poznání pro utváření socialistického společenského vědomí.* Marxismus a současnost 1983, č. 1, s. 137—150.
- Brychnáč, V. — Čechák, V.: *K otázkám utváření socialistického společenského vědomí pracujících.* Marxismus a současnost 1985, č. 1, s. 13—25.
- Brychnáč, V. — Čechák, V.: *K problematice utváření socialistického vědomí pracujících v současných podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti.* Filozofický časopis 1985, č. 5, s. 665—685.
- Cernosvitov, J. V.: *K filosofskému analizu destruccii poznání ličnosti.* Filosofské nauki 1982, č. 2, s. 59—65.
- Čmelinský, B.: *Změny ve společenském vědomí a sociálním chování inteligence kapitalistických zemí.* Tvorba 1983, č. 38, s. 14—15.

- Diligenskij, G. T.: *Revolucija i soznanije mass*. Obščestvennyje nauki 1982, č. 4, s. 122—137.
- Diligenskij, G. T.: *Problemy klassovogo soznaniya v istorii i v sociologii rabočego dvizenija*. In: K izučeniju rabočego klassa i rabočego dvizenija. Moskva 1982, s. 276—286.
- Dubrovskij, D. I.: *Leninskije principy analiza problemy soznaniya i ich značenie dlja sovremennych issledovanij*. Filosofskije nauki 1979, č. 3, s. 29—35.
- Gardev, D.: *Marxisticko-leninská teória socialistického spoločenského vedomia* (Aktuálne filozoficko-metodologické problémy). Filozofia 1981, č. 4, s. 438—445.
- Grulich, V.: *O socialistickém uvědomění*. Tribuna 1980, č. 3, s. 3.
- Grušin, B. A.: *Struktura i sostav obščestvennogo soznaniya*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 4, s. 17—28.
- Hálek, I.: *K otázkám sociologického zkoumání politického vědomí*. Marxismus a současnost 1983, č. 1, s. 129—134.
- Holata, L.: *Socialistické spoločenské vedomie a východiská jeho skúmania*. Filozofia 1983, č. 1, s. 22—35.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Společenské vědomí mládeže a jeho sociologická analýza*. Sociologický časopis 1982, č. 2, s. 148—162.
- Hrůza, I.: *Procesy formování socialistického politického vědomí*. Odbory a společnost 1985, č. 2, s. 24—32.
- Hudeček, J.: *Psychologické přístupy k výzkumu a formování vědomí osobnosti*. Československá psychologie 1984, č. 6, s. 509—621.
- Jánoška, D.: *Aktivita spoločenského vedomia*. Filozofia 1984, č. 3, s. 288—298.
- Kodým, M.: *Stav a úkoly při plnění hlavního úkolu SPZV VIII-6-5 „Psychický vývoj osobnosti a utváření socialistického vědomí při rozvoji aktivního společenského jednání“*. Československá psychologie 1984, č. 3, s. 18—198.
- Kopsová, R.: *Filozofický přístup k skúmaniu vedomia*. Filozofia 1981, č. 2, s. 184—189.
- Kopsová, R.: *K otázkám pojmu „socialistické spoločenské vedomie“*. Filozofia 1984, č. 1, s. 47—54.
- Kozák, P. — Mikota, J. — Hofierka, M.: *Odras ekonomických podmienok v socialistickom spoločenskom vedomí*. Marxismus a súčasnosť 1985, č. 2, s. 63—72.
- Kroh, M.: *Společenské vědomí a prosazování objektivní nutnosti za socialismu*. Nová mysl 1983, č. 7—8, s. 66—74.
- Kunstová, A.: *Formování socialistického vědomí mládeže*. Impuls 1983, č. 5, s. 5—14.
- Kuvalin, V. A.: *Lenin o klassovom samosoznanii proletarijata*. Naučnyj kommunizm 1979, č. 2, s. 124—132.
- Linhart, J.: *Člověk a společenské vědomí*. Tvorba 1982, č. 43, s. 14—15.
- Linhart, J.: *Historický a systémový přístup ke studiu vývoje vědomí*. Československá psychologie 1982, č. 6, s. 514—521.
- Linhart, J.: *Vztah společenského a individuálního vědomí*. Tvorba 1984, č. 27, s. 14—15.
- Losev, S. A.: *Obščestvennoje soznanija kak faktor prevraščenija vozmožnosti v dejstviteľnost v obščestvennom rozvitiji*. Filosofskije voprosy socialnogo poznaniya. Saratov 1980, s. 103—111.
- Mansfeldová, Z.: *Procesy formování politického vědomí a aktivních životních postojů pracujících*. Impuls 1985, č. 3, s. 97—102.
- Momdžjan, K. Ch.: *Diskussija po problemam obščestvennogo bytija i obščestvennogo soznaniya i jejo metodologičeskije posledstvija*. In: Konceptualnaja priroda istoričeskogo materializma. Moskva, MGU 1982, s. 48—95.
- Moskvičev, L. N.: *Socialističeskoe obščestvennoje soznanije kak istoričeskij novyj tip soznaniya*. In: Reaľnyj socializm. Moskva 1979, s. 107—125.
- Mšvenijeradze, V.: *Političeskoe soznanije v socialističeskom obščestve*. Pravda 5. 7. 1985, s. 2—3.
- Mužik, J.: *Vědecký světový názor jako základ socialistického vědomí pracujících*. Odbory a společnost 1985, č. 2, s. 43—54.
- Nahodil, J.: *K problematice utváření socialistického společenského vědomí*. Marxismus a současnost 1984, č. 2, s. 90—98.
- Netopilík, J.: *K formování socialistického společenského vědomí v ideologické práci strany*. Nová mysl 1983, č. 5, s. 79—90.
- Ončák, O.: *Tvorba ekonomických aspektů socialistického společenského vědomí*. Marxismus a současnost 1983, č. 2, s. 19—31.
- Panelová diskuse o problematice vztahů mezi společenským a individuálním vědomím. Československá psychologie 1984, č. 3, s. 199—210.
- Petríková, B.: *K problematice formování socialistického vědomí socialistické mládeže*. Sborník ÚVTIZ 1984, č. 1, s. 23—29.
- Rachmanin, V. S.: *Socialno-psychologičeskije faktory v revoljucionnoj borbe trudjaščichsja: ich formirovanije i značenie*. Naučnyj kommunizm 1981, č. 6, s. 89—98.

- Remišová, A.: *Niektoré problémy protirečení medzi spoločenským a individuálnym vedomím*. Sociológia 1984, č. 1, s. 40—50.
- Ritomský, A.: *Problém metódy výskumu socialistického vedomia*. Filozofia 1984, č. 11, s. 94—99.
- Rjadovoj, A.: *K problematice pojmu „přežitky minulosti ve vědomí a chování osobnosti socialistické společnosti“*. Sociologický časopis 1980, č. 1, s. 77—89.
- Rjadovoj, A.: *Teoreticko-metodologické problémy výzkumu vědomí*. Filozofický časopis 1985, č. 4, s. 516—542.
- Roško, R.: *Formovanie socialistického vedomia robotníkov a inteligencie*. Pravda 5. 2. 1985, s. 4.
- Roško, R.: *Za triedny prístup ku skúmaniu spoločenského vedomia*. Filozofia 1984, č. 1, s. 36—46.
- Ruml, V.: *Společenské vědomí v budování rozvinutého socialismu a utváření socialistického člověka*. Nová mysl 1982, zvl. č. — duben, s. 130—135.
- Růžička, R.: *K systémové konceptualizaci dialektiky způsobu života a společenského vědomí*. Filozofický časopis 1983, č. 5, s. 722—736.
- Sagorjan, A.: *V. I. Lenin o putách formirovanija socialističeskogo obščestvennogo soznanija*. In: Lenin i sovremennost'. Moskva, 1980, s. 29—50.
- Savič, M. B.: *Struktura obščestvennogo soznanija*. In: Očerki po istoričeskemu materializmu. Moskva, Nauka 1981, s. 247—267.
- Skvorcov, M.: *Subjekt istorii i socialnoje samosoznanije*. Voprosy filosofii 1982, č. 1, s. 102—112.
- Soták, M.: *K procesu formovania socialistického spoločenského vedomia*. Nová mysl 1984, č. 3, s. 27—35.
- Suchý, J.: *Spoločenské vedomie ako faktor reprodukčného cyklu spoločnosti*. Filozofia 1984, č. 1, s. 66—74.
- Svoboda, L. — Plaček, A. — Mann, F.: *K metodice průzkumu formování socialistického uvědomění studentů*. Vysoká škola 1981—1982, č. 6, s. 245—254.
- Šíma, R.: *Dialektika individuálního a společenského vedomia a rozvoj subjektu*. Nová mysl 1982, č. 3, s. 70—82.
- Šíma, R.: *Dialektika individuálního a společenského vedomia*. Filozofia 1984, č. 1, s. 55—65.
- Tolstych, V.: *Obščestvennoje preizvodstvo i preizvodstvo soznanija*. Obščestvennyje nauki 1981, č. 4, s. 114—130.
- Tomek, V.: *Formování společenského vědomí jako dialektický proces kontinuity a přetržitosti jeho vývoje*. Filozofický časopis 1984, č. 5, s. 659—670.
- Tudosescu, I.: *Idealy i normy v socialnoj dějatel'nosti*. Voprosy filosofii 1984, č. 3, s. 46—57.
- Turčan, L.: *K problematike individualizácie spoločenského vedomia*. Filozofia 1984, č. 1, s. 81—87.
- Turčan, L.: *K úlohe subjektívneho faktora pri formovaní vedomia a osobnosti v socialistickej spoločnosti*. Filozofia 1980, č. 2, s. 195—207.
- Zich, F.: *Formování společenského vědomí v socialistické společnosti*. Sociologický časopis 1982, č. 3, s. 344—357.
- Zich, F.: *K sociologickému výzkumu politického vědomí*. Marxismus a současnost 1983, č. 1, s. 99—112.
- Zich, F.: *Současný stav rozvoje socialistického politického vědomí pracujících*. Odbory a společnost 1985, č. 2, s. 33—42.
- Zich, F.: *Teoreticko-metodologická východiska zkoumání procesu formování socialistického vědomí*. Filozofia 1984, č. 1, s. 11—21.

Sborníky z konferencií

- Prehľbovanie politického a právneho vedomia — neoddeliteľná súčasť rastu socialistického uvedomenia* (Zborník referátov zo seminára SÚV SAK ČSSR v Považskej Bystrici 26.—27. januára 1982). Bratislava, SÚV SAK ČSSR 1982, 88 s.
- Upevňovanie internacionálnej jednoty československej spoločnosti. Skúsenosti KSČ*. Bratislava, Pravda 1981, 342 s.
- Vplyv EMIP na formovanie osobnosti socialistického človeka*. Materiály z vedeckej konferencie k 30. výročiu vzniku študijného odboru žurnalistiky na FF UK v Bratislave a 10. výročia Fakulty žurnalistiky UK v Prahe a Ústavu teórie a praxe žurnalistiky. Praha, Ústav teórie a praxe žurnalistiky při Fakultě žurnalistiky UK 1982, 165 s.
- Rozvoj spoločensko-politickej aktivity mladej generácie a predchádzanie negatívnym javom* (Zborník referátov z celoslovenského seminára, ktorý sa konal v dňoch 3.—4. apríla 1984 v Starom Smokovci. Bratislava, SÚV SAK ČSSR 1984, 77 s.

К монотематическому номеру о общественном сознании

СТАТЬИ

<i>Зих Ф.</i> : Главные черты состояния общественного сознания нашего общества . . .	434
<i>Брыжнач В. - Чехак В.</i> : Социалистическое общественное сознание, его исследование и формирование	450
<i>Стена Я.</i> : К интерпретации понятия «политическая культура».	459
<i>Чанова Ш. - Грзал Л.</i> : Некоторые вопросы диалектики обычного сознания и общественной практики.	472
<i>Форманек М.</i> : Актуальные задачи воспитания социалистической личности. . . .	478
<i>Ганова Т.</i> : К социологическому исследованию духовных процессов как моментов интенсификации социалистического образа жизни.	496
<i>Зима Ю. - Варга В.</i> : Состояние политического сознания кооперированных крестьян	506

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Кунстова А.</i> : Возможности выявления и измерения негативных явлений в сознании людей.	514
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Гарта Я. - Вечерник И.</i> : Социально-классовая дифференциация в субъективной рефлексии.	526
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Ганоусек А.</i> : А. К. Уледов, Общественная психология и идеология	537
<i>Кучера С.</i> : Я. Слунечкова, Правовое сознание.	540
<i>Вацлавик П.</i> : Теоретические и методологические подходы к изучению социалистического общественного сознания.	543
<i>Семела М.</i> : Диалектика объективных условий и субъективного фактора в формировании личности развитого социалистического общества.	544

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Брыжнач В. - Чехак В.</i> : Исследование социалистического общественного сознания	548
<i>Ражнок Я.</i> : Изучение состояния общественного сознания.	554
Избранная литература по проблематике общественного сознания	556

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1986, číslo vyšlo v září 1986.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 22; 1986 (6 issues) DM 112,—.

Table des Matières No. 5/1986

Au sujet du numéro monothématique sur la conscience sociale

ARTICLES

<i>Zich F.</i> : Traits principaux de l'état de la conscience sociale de notre société	434
<i>Brychnáč V.</i> — <i>Čechák V.</i> : La conscience sociale socialiste, sa recherche et formation	450
<i>Stena J.</i> : Au sujet de l'interprétation du concept "culture politique"	459
<i>Čáková Š.</i> — <i>Hrzal L.</i> : Quelques questions de la dialectique de la conscience courant et la pratique sociale	472
<i>Formánek M.</i> : Tâches actuelles de l'éducation de la personnalité socialiste	478
<i>Hahnová T.</i> : Sur la recherche sociologique des processus mentaux comme moments de l'intensification du mode de vie socialiste	496
<i>Zima J.</i> — <i>Varga V.</i> : L'état de la conscience politique des membres des coopératives agricoles	506

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Kunstová A.</i> : Possibilités de l'identification et du mesurage des phénomènes négatifs dans la conscience des hommes	514
--	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Hartl J.</i> — <i>Večerník J.</i> : Différentiation sociale de classe dans la réflexion subjective	526
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Hanousek E.</i> : A. K. Uledov, <i>Общественная психология и идеология</i> (Psychologie sociale et l'idéologie)	537
<i>Kučera S.</i> : J. Slunéčková, <i>Právní vědomí</i> (Conscience de droit)	540
<i>Václavík P.</i> : Approches théoriques et méthodologiques à la recherche de la conscience sociale socialiste	543
<i>Semela M.</i> : Dialectique des conditions objectives et du facteur subjective — formation de la personnalité dans la société socialiste développée	544

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Brychnáč V.</i> — <i>Čechák V.</i> : Recherche de la conscience sociale socialiste	548
<i>Ražňok J.</i> : Recherche de l'état de la conscience sociale	554
Littérature choisie sur les problèmes de la conscience sociale	556

Contents No. 5/1986

On the Monothematic Number about Social Consciousness

ARTICLES

<i>Zich F.</i> : Principal Characteristics of the State of Social Consciousness in Our Society	434
<i>Brychnáč V.</i> — <i>Čechák V.</i> : Socialist Social Consciousness. Its Research and Formation	450
<i>Stena J.</i> : About the Interpretation of the Concept "Political Culture"	459
<i>Čáková Š.</i> — <i>Hrzal L.</i> : Some Problems of the Dialectics of Current Consciousness and Social Practice	472
<i>Formánek M.</i> : Actual Tasks in the Education of the Socialist Personality	478
<i>Hahnová T.</i> : Contribution to the Sociological Investigation into Mental Processes as Moments of the Intensification of the Socialist Way of Life	496
<i>Zima J.</i> — <i>Varga V.</i> : State of Political Consciousness in Cooperative Farmers	506

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Kunstová A.</i> : Possibilities of Ascertaining and Measuring Negative Phenomena in the Consciousness of People	514
--	-----

Cena 10 Kčs

PE 4584

FROM EMPIRICAL RESEARCH

Hartl J. — Večerník J.: Social-Class Differences

REVIEWS

Hanousek E.: A. K. Uledov, <i>Общественная психология и идеология</i> (Social Psychology and Ideology)	537
Kučera S.: J. Slunéčková, <i>Právní vědomí</i> (Legal Consciousness)	540
Václavík P.: Theoretical and Methodological Approaches to the Investigation of Socialist Social Consciousness	543
Semela M.: Dialectics of the Objective Conditions and Subjective Factor — Personality Forming in the Developed Socialist Society	544

NEWS AND INFORMATION

Brychnáč V. — Čechák V.: Research into Socialist Social Consciousness	548
Ražnok J.: Examination of the State of Social Consciousness	554
Selected Literature on the Problem Area of Social Consciousness	556

Inhalt Nr. 5/1986

Zur monothematischen Nummer über das soziale Bewusstsein

ABHANDLUNGEN

Zich F.: Hauptzüge des Standes des sozialen Bewusstseins unserer Gesellschaft	434
Brychnáč V. — Čechák V.: Das sozialistische soziale Bewusstsein, seine Erforschung und Gestaltung	450
Stena J.: Zur Interpretation des Begriffs „politische Kultur“	459
Čáková S. — Hrzal L.: Einige Fragen der Dialektik des üblichen Bewusstseins und der gesellschaftlichen Praxis	472
Formánek M.: Aktuelle Aufgaben der Erziehung der sozialistischen Persönlichkeit	478
Hahnová T.: Zur soziologischen Untersuchung geistiger Prozesse als Momente der Intensivierung der sozialistischen Lebensweise	496
Zima J. — Varga V.: Stand des politischen Bewusstseins der Genossenschaftsbauern	506

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Kunstová A.: Möglichkeiten der Feststellung und Messung negativer Vorgänge im Bewusstsein der Leute	514
---	-----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Hartl J. — Večerník J.: Sozialklassendifferenzierung in der subjektiven Reflexion	526
---	-----

REZENSIONEN

Hanousek E.: A. K. Uledov, <i>Общественная психология и идеология</i> (Sozialpsychologie und Ideologie)	537
Kučera S.: J. Slunéčková, <i>Právní vědomí</i> (Rechtsbewusstsein)	540
Václavík P.: Theoretische und methodologische Einstellungen zur Erforschung der sozialistischen sozialen Bewusstseins	543
Semela M.: Dialektik der objektiven Bedingungen und des subjektiven Faktors in der Gestaltung der Persönlichkeit in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft	544

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Brychnáč V. — Čechák V.: Erforschung des sozialistischen sozialen Bewusstseins	548
Ražnok J.: Untersuchung des Standes des sozialen Bewusstseins	554
Gewählte Literatur zur Problematik des sozialen Bewusstseins	556